माणसाची जात उन्नत व्हावी म्हणून जगातील बरीच
माणसं स्वत:हून धडपडत असतात. खपत असतात.
अशी धडपड करा असं त्यांना कुणी सांगत नाही.
त्यांचं तेच ठरवतात की, आपण माणसांच्या उन्नतीचं काम करू.
त्या कामासाठी ते आयुष्यभर झटत राहतात. प्रयोग करत राहतात.
आणि नंतर हीच माणसं सगळ्या जगाला प्रेरणा देणारी ठरतात.

अशाच एका मागास देशातल्या मागास समाजात
शिक्षणाचे आदर्श प्रयोग करणाऱ्या एका बाईची ही कहाणी.
तिच्या जिवापाड राबण्याची, हालअपेष्टा सोसण्याची, पण
शेवटी आपलं स्वप्न जिद्दीनं पूर्ण करण्याची ही रोचक कहाणी.
सगळ्या मागास जगालाच प्रेरणादायी ठरावी अशी.

शिकायची आणि शिकवायची इच्छा असलेल्या
भारतातल्या प्रत्येक व्यक्तीला उपयोगी पडेल अशी
एका जबरदस्त बाईची आणि तिच्या प्रयोगांची ही चरितगाथा आहे.

मनोविकास प्रकाशन

सिल्विया ॲश्टॅन-वॉर्नर

टीचर

तिच्या वेगळ्या प्रयोगाची रोचक कहाणी

अनुवाद
अरूण ठाकूर

टीचर

सिल्व्हिया ॲश्टॅन वॉर्नर
अनुवाद-अरुण ठाकूर

मनोविकास प्रकाशन

टीचर
Teacher

प्रकाशक
अरविंद घनश्याम पाटकर,
मनोविकास प्रकाशन,
फ्लॅट नं. ३ ए,
३ रा मजला, शक्ती टॉवर,
६७२ नारायण पेठ, पुणे - ४११०३०
पुणे फोन : ०२०- ६५२६२९५०
मुंबई फोन : ०२२-६४५०३२५३
E-mail-manovikaspublication@gmail.com

© हक्क सुरक्षित

मुखपृष्ठ
चंद्रमोहन कुलकर्णी

प्रथम आवृत्ती
मे २००७
द्वितीय आवृत्ती
जुलै २००७
तृतीय आवृत्ती
सप्टेंबर २००७
चौथी आवृत्ती
ऑक्टोबर २००७
पाचवी आवृत्ती
जानेवारी २००८

अक्षरजुळणी
सौ. भाग्यश्री सहस्रबुद्धे, पुणे.

मुद्रक
श्री बालाजी एंटरप्राईझेस, पुणे

मूल्य
रुपये १५०

शिक्षणाचं चांगभलं

शिकणे म्हणजे माहीत नसलेले माहीत होणे. व्यवहारात गरज पडेल तेव्हा माहीत झालेले वापरता येणे, वापरता येण्यासाठी ते आठवणे आणि शक्य झाले तर माहीत झालेल्यात काही भर घालणे, यालाच आपण 'शिक्षण' म्हणतो. हे सारे माणसांतच नव्हे तर सर्व सजीवांच्यात उपजत असते. त्यामुळे शिकणे ही एक खरी नैसर्गिक प्रक्रिया आहे. जे नैसर्गिकपणे घडते, त्यातून आनंद मिळतो. म्हणूनच शिक्षण ही एक आनंददायी घटना आहे.

गिलफोर्ड या अमेरिकन बिहेव्हियरल सायकॉलॉजिस्ट यांच्या मते बुद्धीचे एकूण १२० विविध पैलू आहेत. त्यापैकी जेमतेम चाळीस पैलू हे बौद्धिक शिक्षणाशी संबंधित आहेत. भारताला स्वातंत्र्य मिळाले तेव्हा शिक्षित लोकांचे प्रमाण नगण्यच होते. त्या काळामध्ये प्रगतीसाठी शिक्षित मनुष्यबळाची गरज होती. त्यामुळे कमी शिकलेल्यांनाही हुकमी नोकरी व मान मिळत असे. यातूनच 'काहीही करा पण शिका' ही घोषणा समाजामध्ये रुजली. 'एक वेळ जेवा पण शिका', 'उपाशी राहा पण शिका', 'कर्ज काढा पण शिका', 'अगदी वेळप्रसंगी चोरी करा पण शिका.' अशा प्रकारे 'काहीही करा पण शिका' म्हणजे जन्माचे कल्याण होईल, ही समाजाची भावना होती. त्या काळात ते बरोबरही होते. आता शिक्षणाचा प्रचार आणि प्रसार इतका झाला आहे की, एखाद्या खेडेगावात प्राथमिक शाळा नसेल; पण अभियांत्रिकी महाविद्यालय नक्की असेल. या विधानातील अतिशयोक्ती सोडली तर असे म्हणावे लागेल की, शिक्षणाचे महत्त्व पटले, तर शिक्षण मिळावे म्हणून लोक धडपडत असतात. पण दुर्दैवाने शिक्षण घेण्यातला आनंद मात्र हरवला आहे.

हल्ली कोणत्याही घरात प्रवेश केला आणि तिथले वातावरण जर दु:खी असेल तर यावरून दोन अनुमाने निघतात. एक तर या घरात नुकतेच कुणीतरी वारलेलं असावं किंवा या घरातील कुणीतरी दहावी किंवा बारावीच्या परीक्षेला बसणारे असावे. सध्याच्या शिक्षणातून आनंद मिळण्याऐवजी घरोघर चिंतेची घरघर लागलेली दिसते. 'इंच इंच लढवू' या प्रमाणे पॉइंट वनने गुणवत्ता यादीत बदल घडतो. इतक्या जीवघेण्या स्पर्धेतील ताणतणावाच्या डोहात सगळेच गटांगळ्या खात असतात. एखाद्या मुलाला गणितामध्ये कमी गुण मिळाले तर घरी आई-वडील व शाळेत

शिक्षक मिळून त्या मुलाची शाब्दिक व वेळप्रसंगी शारीरिक छळवणूक करतात. परीक्षेतील गुण हे मुलाची गुणवत्ता मोजण्याचे एकमेव साधन मानले जाते. समाजातला मार्क्सवाद मंदावला आहे; पण शिक्षणातल्या 'मार्क्सवाद'ने मात्र मुलांचा छळवाद मांडला आहे. गणितात कमी गुण मिळालेल्या मुलाला उत्तम कार्टुन्स काढता येतात; पण कुणीच त्याच्या कार्टुन्सचे कौतुक करताना दिसत नाही. अशा परिस्थितीत दुभंगलेली मानसिकता जन्म घेते. अशी मानसिकता ही जीवनात घात करते. अशी आहे आजच्या शिक्षणातील 'मार्क्सवादा'ची कहाणी. शिक्षणाने समाज दिवसेंदिवस अधिक चिंतातुर व भयभीत झाला आहे. हे चित्र कुठेतरी बदलले पाहिजे आहे. यासाठी आनंददायी शिक्षणाचे प्रयोग करून पाहणे आवश्यक आहे. जगामध्ये अशा प्रकारचे प्रयोग तुरळक प्रमाणात विविध ठिकाणी चालू आहेत. त्यापैकीच सिल्व्हिया हँडरसन यांनी न्यूझीलंडमधील 'मावरी' मुलांच्यावर पूर्व-प्राथमिक शाळेत केलेले प्रयोग म्हणजेच त्यांनी लिहिलेले 'टीचर' हे पुस्तक होय.

सिल्व्हियाचे बालपण अतिशय हलाखीत गेले. तिचे वडील अपंग व आजारी होते. ते सदैव चाकाच्या खुर्चीत किंवा अंथरुणाला खिळून असत. तिच्या आईने नऊ मुलांना जन्म दिला. त्याचबरोबर त्या काळात तिने वेगवेगळ्या शाळांमध्ये शिक्षिका म्हणूनही काम केले. ही मुले तिच्या मागोमाग त्या त्या शाळेत जात. हे कुटुंब एकत्र कुटुंबपद्धतीने राहत होते. त्यांच्यामध्ये परस्परांबद्दल सामंजस्य होते. त्यामुळे त्यांच्यात एकमेकांशी जमवून घेण्याची वृत्ती जोपासली गेली. ते सारे मिळून घरकाम करत. त्यांच्याकडे एक पियानो होता. सिल्व्हियाच्या आईला पियानोवादन आवडत असे. त्यामुळे सिल्व्हियाच्या जीवनात पियानोवादनाला प्राधान्य दिले गेले. या साऱ्यांमुळेच संगीत, चित्रकला व लेखन हे सिल्व्हियाचे छंद बनले. खरेतर तिला शिक्षक बनण्याची यत्किंचितही आवड नव्हती. त्या काळातील कुटुंबाची गरज व तिने घेतलेले शिक्षण यामुळे तिची नेमकी शिक्षक म्हणून नियुक्ती केली गेली.

माणसाच्या जन्मापासूनच त्याची शिकण्याची प्रक्रिया सुरू होते. हल्ली अडीच वर्षे पूर्ण झाल्यावर मुलांना प्ले ग्रुपमध्ये घालतात. म्हणजे सध्या अडीच वर्षांपर्यंतच मुलगा घरामध्ये असतो. पूर्वी अशी काही व्यवस्था नसल्यामुळे मुलं पाच-सहा वर्षांपर्यंत घरीच असायची.

शिकणे हे शाळेत घडते किंवा पुस्तकातून घडते असं नाही. फक्त प्रत्येक जण सतत शिकत असतो. ५-६ वर्षांपर्यंतची मुलं घरामधील वातावरणातून ऐकून, पाहून निरीक्षणाने व अनुकरणाने शिकत असतात. सिल्व्हियाने केलेल्या शैक्षणिक प्रयोगांचे मूळ बालपणी तिच्यावर झालेल्या संस्कारात आहे असे मला वाटते. सहकार्याचे, सहजीवनाचे, सहज मदत करण्याचे अनेक धडे तिला घरातच मिळाले होते. याचं

कारण म्हणजे मोठ्या कुटुंबात थोरली म्हणून बऱ्याच जबाबदाऱ्या तिच्यावर पडल्या, त्या निस्तरताना जी अनुभूती मिळाली, त्यातून ती खूप काही शिकली. त्या वेळेला तिला हे कळले नाही; पण त्याची प्रचीती तिने केलेल्या शिक्षणातील प्रयोगांतून दिसून येते. प्रत्येकाचे घर हे माणसाच्या शिक्षणाचे पहिले विद्यापीठ असते. या विद्यापीठात कोणीही थेट शिकवत नसतो. पण निरीक्षण, अनुभव व अनुकरण यांतून सगळेच एकमेकांपासून शिकत असतात. यालाच आपण 'सहज शिक्षण' म्हणतो. सिल्व्हियाने मावरी विद्यार्थ्यांसाठी केलेल्या प्रयोगांच्या नावातही 'सहज' हा शब्द होता. तसेच तिच्या एकंदरीत विचारसरणीतही याचाच जास्त पगडा होता. 'टीचर' हे पुस्तक वाचताना हे वारंवार जाणवते.

व्यावसायिक गरज म्हणून १९२८ मध्ये वयाच्या १९ व्या वर्षी तिचे शिक्षकी पेशाचे प्रशिक्षण पूर्ण झाले. लग्नानंतर कदाचित आपली शिक्षकी पेशातून सुटका होईल असे तिला वाटत होते. या अपेक्षेने तिने शिक्षण क्षेत्राबाहेरील पुरुषांबरोबर मैत्री वाढवून पाहिली. पण त्यांची शिक्षिकेशी लग्न करायची तयारी नव्हती. त्यामुळे शेवटी नाइलाजाने तिने तिच्याच व्यवसायातील नवरा निवडला. १९३७ साली न्यूझीलंडमध्ये तिथल्या सरकाराने मावरी मुलांसाठी एक शैक्षणिक योजना सुरू केली होती. याच योजनेत सिल्व्हिया व तिचे पती यांनी आपल्या 'सर्जनात्मक शिक्षण' नावाच्या प्रयोगाला प्रारंभ केला.

सिल्व्हियाला शिक्षक होण्याची इच्छा नव्हती. त्या वेळच्या प्राप्त परिस्थितीत तिने शिक्षकी पेशा स्वीकारला. पण तिने हे काम कधीही 'पाट्या टाकू' पद्धतीने केले नाही. का ? इतकेच नव्हे तर तिचे काम आगळ्यावेगळ्या प्रकारचे ठरून त्याला शैक्षणिक जगतात उशिरा का होईना मान्यता मिळाली. तिच्या 'टीचर' या पुस्तकाचे प्रकाशन अमेरिकेत १९६३ साली झाले. त्यानंतर भारतात हिंदीमध्ये झाले आणि आज मराठीमधून आपल्या हाती येत आहे. हीच तिच्या शैक्षणिक कार्याची पावती आहे. जिला शिक्षिका व्हायचे नव्हते, तिची कारकीर्द इतकी उत्तुंग कशामुळे झाली असावी ? असा प्रश्न कुणाच्याही मनात येणे साहजिक आहे. माझ्या मते याचे उत्तर तिच्या बालपणात आहे. तिच्या आईने शाळांमध्ये शिक्षक म्हणून काम केले होते. सिल्व्हिया व तिची भावंडे तिच्या आईबरोबरच शाळेत जात असत. ही नऊ भावंडे म्हणजे एक लहान शाळाच होती. वयाच्या आठव्या वर्षांपर्यंत मुलावर झालेल्या संस्कारातून घडणारे व्यक्तिमत्त्व हे कायमस्वरूपी असते आणि ते अपवाद वगळता अपरिवर्तनीय असते. हे आता सर्व मानसशास्त्रज्ञांनी मान्य केले आहे. याच कारणामुळे सिल्व्हिया यशस्वी शिक्षिका झाली असावी. सिल्व्हियाला स्वत:ला शिक्षकी पेशा आवडतो हे उमगायला काही वेळ लागला इतकेच काय ते !

'टीचर' या पुस्तकाचे लेखन हे लेखिका सिल्व्हिया हिच्या स्वभावाप्रमाणेच आहे. भाबडं, सरळमार्गी, जे भावेल ते करणं, ते चुकलं तर ते भोगणंही, तर्कापेक्षा अधिक भावनिक. या प्रमाणेच तिचं लिहिणंही आहे. त्यामुळे पारंपरिक लेखन शैलीपेक्षा ते खूपच वेगळे आहे. ती लेखिका नाही. ती सेवानिवृत्त झाल्यानंतर सात वर्षांनी तिने हे पुस्तक लिहिले. त्यामुळे जसे भावेल, जसे आठवेल, तसे तुकड्या-तुकड्याने ते लिहिले गेले. त्यामुळे ते मुद्द्याला धरून, परिच्छेद पाडून असे पारंपरिक अंगाने नाही. त्यामुळे वाचकालाही त्याचा धागा पकडताना गडबडल्यासारखे होते. पण हे लेखन अनुभवातून आलेले असल्यामुळे, त्यातील शब्दांच्या भुकेमुळे त्याला एक वेगळं वजन आहे, तेच वाचकांना पुढे वाचायला प्रवृत्त करते. थोडक्यात, सिल्व्हिया जेव्हा भावनाप्रधान होते, तेव्हा वाचकांनी तिला थोडे सांभाळून घ्यावे.

पुस्तकाची सुरुवात 'सेतू बांधा रे सागरी' या प्रकरणाने होते. अविकसित आदिवासींना शिकविण्यासाठी 'सहज वाचनपद्धती' ही कशी उपयुक्त आहे, हे यात मोजक्या शब्दांत त्यांनी सांगितले आहे. संपूर्ण पुस्तकामध्ये शिक्षणाकडे बघण्याचा तिचा पवित्राच वेगळा आहे. तो भावनिकतेवर आधारलेला आहे. शिकण्याचे एकूण तीन प्रकार असतात. पहिला प्रकार म्हणजे पारंपरिक पद्धतीने (formal) शिकणे- म्हणजे पुस्तक शिकविणे, गृहपाठ देणे, परीक्षा, कॉपी, पास-नापास इ. बंदिस्त प्रकार. दुसरा प्रकार म्हणजे अपारंपरिक पद्धतीचे (Non Formal) शिक्षण- म्हणजे परीक्षेला बाहेरून बसणे (External student), दूर शिक्षण (Distance Education) E-learning इत्यादी आणि तिसरा शिक्षणाचा प्रकार म्हणजे सहज-शिक्षण (In-Formal Education).

'सहज शिक्षण' हे आपण नित्याच्या व्यवहारात पदोपदी वापरत असतो. बहुतांशी तरुण महिलांना स्वयंपाक करता येतो. हा स्वयंपाक त्यांना त्यांच्या आईने शिकविलेला असतो. पण हे शिकविताना त्याचे वेळापत्रक केले जात नाही, नोट्स घेतल्या जात नाहीत, गृहपाठ , घटक चाचण्या, परीक्षा, पास-नापास इ. पारंपरिक शिक्षणातील अप्रिय गोष्टी नाहीत. या पद्धतीत शिकविणाऱ्याला कळत नाही आपण केव्हा शिकविले आणि आपण केव्हा शिकलो याचा शिकणाऱ्याला पत्ताच नसतो. हीच सहज शिक्षणाची व्याख्या आहे. ''ताई, काका आलेत. त्यांना एक कप चहा कर.'' अशावेळी, ''थांबा बाबा, मी गॅसवर भांडे ठेवल्यावर भांड्यात प्रथम पाणी टाकायचे का चहा टाकायचा ते नोट्समध्ये पाहते,'' असे न म्हणता ती काकांसाठी फक्कड चहा घेऊन समोर उभी राहते. सहज शिक्षण पद्धतीने शिकलेले पाठ करावे लागत नाही. ते आपोआप लक्षात राहते. विसरायचे ठरविले तरी ते विसरता येत नाही. असे का घडावे ? इथे आईला मुलीला स्वयंपाक शिकविण्यासाठी कुणीही सांगितले

नव्हते किंवा त्याबद्दल तिला पगारही नव्हता. तिच्याकडून हे सारे तिच्या अंत:स्फूर्तीने, प्रेमाने आणि म्हणूनच सहजतेने शिकले गेले. मुलीकडूनही ते कुतूहलाची भूक भागवण्यासाठी सहजतेने शिकले गेले. हे करताना कोणाच्याच मनावर यत्किंचितही ताण नव्हता. शिकणारा आणि शिकविणारा याच्या भावविश्वाशी या शिकण्याचा संबंध होता. याला 'सहज शिक्षण' ऐसे नाव. सिल्व्हियाने या पद्धतीचा उपयोग शिकविताना केला. पारंपरिक पद्धतीपेक्षा हा वेगळा प्रयोग असल्यामुळे व्यवस्थेतील प्रस्थापितांनी विरोध केला, टीका केली. त्याचा तिला त्रासही झाला. पण तिचा 'सहज शिक्षण' या संकल्पनेवर विश्वास होता. त्यामुळे आलेल्या सर्व अडचणींवर मात करून तिने आपला मार्ग पुढे आक्रमिला. त्याच प्रमाणे तिने जे शिक्षणाबद्दल वाचन केले होते, त्याचा तिला उपयोग झाला. तिने वारंवार टॉलस्टॉय, व्हॉल्टेअर इ. च्या प्रयोगांतील उदाहरणे दिली आहेत.

शिक्षण म्हणजे अज्ञानातून ज्ञानाकडे नेणारा पूल आहे. दोन भिन्न संस्कृतींमधील तो एक दुवा होऊ शकतो. मावरी जमातीची मुले व गोरी मुले ही एकाच वर्गात, एकाच प्रकारच्या शिक्षण पद्धतीत भरडली जात होती. ही पद्धती प्रामुख्याने गोऱ्या मुलांच्या दृष्टीने तयार केलेली होती व वापरली जात होती. तीच पद्धती मावरी मुलांना कशी लागू पडेल? ती उपयोगी पडणार नाही, याचे कारण त्यांचे अनुभूतीचे विश्व हे सिल्व्हियाने अनेक उदाहरणे देऊन स्पष्ट केले आहे. प्रत्यक्ष प्रयोग करूनही तिने ते सिद्ध केले आहे.

'पायाभूत शब्दसंग्रह' या प्रकरणात सिल्व्हियाने वाचनाबद्दलची पायाभूत संकल्पना मांडली आहे. आपल्याकडे पारंपरिक पद्धतीने बाराखडी, काना,मात्रा, वेलांटी, ऊकार यांच्या परस्पर संबंधातून शब्दाकृती, त्याचा उच्चार व चित्रे यांची सांगड घातली जाते. हे करताना दिलेले शब्द यांचा त्यांच्या व्यावहारिक व भावनिक विश्वाशी काहीही संबंध नसतो. त्यामुळे शब्दासंबंधीची वस्तू आणि त्याचे अक्षरचित्र याचे नाते जुळणे फार कठीण होते. हे सोपे करण्यासाठी मुलांना त्यांना आवडणारा शब्द विचारून त्याचे अक्षरचित्र त्याला देऊन वाचायला शिकविले. हा प्रयोग खरोखरच उत्तम आहे. अक्षरे, काना, मात्रा, वेलांटी यांतून निरनिराळ्या उच्चारांचे पॅटर्न्स तयार होतात. अशा पॅटर्न्सच्या समूहातून शब्द तयार होतो. हा तयार झालेला शब्दच एकदम घेऊन त्याची भावविश्वाशी संगती लावल्यास वाचन सोपे होईल. एरवी शब्दाला वेलांटी दिली तर काय उच्चार होतो, हे भावविश्वाशी संबंधित नसते त्यामुळे ते निरस वाटते, करावेसे वाटत नाही आणि लक्षातही राहत नाही. ज्याने कमळ कधी पाहिलेच नाही, त्याचे चित्र काढून 'कमळ' म्हटले तर या चित्रातल्या वस्तूला 'कमळ' म्हणायचे हे तुम्ही सांगता म्हणून तो मान्य करेल. त्यात त्याचा

उत्स्फूर्तपणा कुठेही असणार नाही. त्यामुळे ते त्याला भावणारे असणार नाही. म्हणूनच तो शब्द लक्षात राहणेही अवघड आहे. याउलट त्याला कुठल्याही एका वस्तूचे नाव विचारल्यास तो जे नाव फटकन सांगतो ते त्याच्या भावविश्वाशी निगडित असते. त्यामुळेच शब्दाचा आकृतिबंध (पॅटर्न) व त्याचे चित्र किंवा ती वस्तू यांची संगती जमते. ही संगती सहजतेने लक्षात राहण्यास मदत करते. लहान मुलांना बोललेले समजते याचे कारणही वस्तूचे ध्वनिरूप (उच्चार) व ती वस्तू याची संगती लागते. म्हणूनच काहीही मुद्दाम न शिकविता अनेक शब्दांचे व वाक्यांचे अर्थ सहजपणे कळतात.

गोरी मुले व मावरी मुले एकत्र शिकत होती. त्यांची पाठ्यपुस्तके ही गोऱ्या मुलांना समोर ठेवून तयार केलेली होती. या दोघांच्याही संस्कृतीमध्ये खूप फरक असल्यामुळे त्यांच्या भावविश्वात मोठ्या प्रमाणात तफावत होती. यातून मावरी मुलांचे शिकणे जलद गतीने होत नसे. परीक्षेमध्ये गुणही कमी मिळायचे. वाचन हा पाया कच्चा राहिल्यामुळे पुढील शिक्षण अधिक अवघड वाटायचे. त्यामुळे यातील अनेक मुले शाळा सोडायची. सिल्व्हियाने हे जाणून मावरी मुलांसाठी वेगळी पुस्तके असावीत असा आग्रह धरला. हे लिहिण्याचे आव्हान तिने स्वीकारले आणि ते यशस्वीपणे पूर्ण केले. हे यश सहजासहजी प्राप्त झाले नाही. या यशामध्ये विरोधक, टिंगलटवाळी करणारे यांचा सिंहाचा वाटा आहे. प्रतिकूल परिस्थितीमध्ये प्रयोगशीलता चालू ठेवण्याच्या तिच्या प्रयत्नांबद्दल तिचे करावे तेवढे कौतुक थोडे आहे. सिल्व्हियाचा प्रयोग वाचताना 'इंडियन इन्स्टिट्यूट ऑफ एज्युकेशन' या संस्थेने वाचन प्रकल्पात केलेल्या एका प्रयोगाची आठवण झाली. या प्रयोगात प्रत्येक मुलाचे पहिले नाव मोठ्या अक्षरांत लिहून तयार केलेला बॅच त्याच्या खिशावर लावण्यात आला. कोणालाही हाक मारण्यापूर्वी त्या बॅचकडे पाहायचे. प्रत्येकाचे पहिले नाव लिहिताना प्रत्येक अक्षरामध्ये थोडी जागा ठवेली होती. प्रत्येक महिन्याला सर्व बॅच एकत्र करून प्रत्येकाला कुठल्यातरी विशिष्ट नावाचा बॅच शोधण्यास सांगायचे. पहिल्या महिन्याला काही जणांना जमले. दुसऱ्या महिन्यात त्यात बऱ्यापैकी वाढ झाली आणि तिसऱ्या महिनाअखेर सर्वांनाच येऊ लागले. यातून उच्चार आणि त्याचा लिखित आकृतिबंध यांची संगती सहजपणे जुळून गेली आणि मर्यादित स्वरूपात ही मुले वाचायला शिकली. पुढे या नावातील काही अक्षरे घेऊन नवीन तयार केलेली तीन अक्षरी नावे ही मुले ओळखू लागली. या नावाची मुले या वर्गात नव्हती. म्हणजेच अपरिचित शब्द त्यांनी बरोबर वाचला. यालाच 'सहज शिक्षण' म्हणायचे. तेच सिल्व्हियाला अपेक्षित होते.

मी या प्रयोगांबद्दल विचार करू लागलो. माझ्या असे लक्षात आले की, खरे

म्हणजे आपल्या व्यवहारात हे रोजच घडत असते. 'आमचे बाबा ऑफिसला गेलेत', 'आमची आई छान स्वयंपाक करते', 'आमच्या घरी केव्हा येणार ?', ही वाक्ये बोलताना चे, च्या, ची केव्हा वापरायचे हे आपण मुलांना कधीही सांगितले नाही, तर मग मुले ही वाक्ये कशी तयार करतात ? त्यांना हे येण्याचे उघड कारण म्हणजे प्रत्यक्ष व्यवहारात त्यांनी याची अनेकवेळा अनुभूती घेतलेली असते. हे आपण सर्वांनी अनुभवले आहे. त्यामुळे सिल्व्हियाच्या प्रयोगांतील नैसर्गिकतेचा आस्वाद तुम्ही घेऊ शकाल.

पुढचे प्रकरण 'व्यक्तिगत आधारभूत शब्दावली', हे वरच्या परिच्छेदाच्या संदर्भात वाचा. सिल्व्हियाच्या प्रयोगशीलतेच्या चमत्काराने तुम्ही अक्षरशः घायाळ व्हाल.

'मूलभूत शब्दावली शिकविण्याचे तंत्र-मंत्र' या प्रकरणात पुन्हा एकदा भावविश्वाशी संबंधित शब्दांशी मैत्री पटकन जमते, हे दाखविले आहे. त्याच प्रमाणे लेखनाचीही सुरुवात भावविश्वाशी संबंधित शब्दांतून करण्यावर आग्रह धरला आहे. पेन्सिलीऐवजी बोटाने गिरवावयास सांगितले आहे. गिरवायची अक्षरे मोठी आहेत. शिक्षक अक्षरे गिरवताना विद्यार्थ्यांना पहावयाचे आहे. मुले अनुकरणप्रिय असल्यामुळे ती आपोआपच स्वतः गिरवायला सुरुवात करतात. इथे प्रत्येकाने आपापल्या गतीने गिरवत बसावयाचे आहे. सर्वांनी ठरावीक वेळेत ते पुरे करणे वगैरे असे आग्रह नाहीत. तसेच प्रत्येक जण गिरवीत असणारे शब्द संबंधितांच्या भावविश्वाशी निगडित आहेत. त्यामुळे सर्वसामान्यांचे नावडते असणारे लेखनकौशल्य याची सुरुवात या पद्धतीने केल्यामुळे ते आनंददायी होते. या पद्धतीमध्ये एखादे कौशल्य प्रथम आत्मसात करण्यावर भर आहे. ते उत्तम प्रकारे आत्मसात झाल्यावर सरावाने त्याचा वेग वाढविणे हे आपोआपच सहज शक्य होते. यासाठी लेखनाची ही पद्धत सर्वांनी अंगीकारावी.

बहुतेक जणांना लिहिण्याचा कंटाळा असतो. एकदा एक पालक माझ्याकडे येऊन शाळेने काय काय करावे यावर बऱ्याच सूचना देत होते. मी त्या सर्व सूचना चांगल्या असून त्या लिहून देण्याबद्दल विनंती केली. सदर पालक त्यानंतर माझ्याकडे फिरकलेच नाहीत. याचा अर्थ बहुतांशी लोकांना लेखनाची ॲलर्जी असते आणि ती शिक्षणातील रटाळ पद्धतीमुळे लेखनाच्या ना-आवडीची आवड बालवयातच लागते. अंगठा आणि तर्जनी यांतील स्नायू लिहिण्यासाठी सक्षम होण्याच्या आतच मुलांनी लिहिण्याचा सराव करण्याचा आग्रह केला जातो. यामुळे लिहिताना मुलांच्या बोटावर ताण येतो. साहजिकच ते टाळण्याकडे मुले वळतात. यात त्यांची काहीही चूक नाही. यासाठी उपाय म्हणून मोठी अक्षरे बोटाने गिरविणे किंवा हवेत काढणे हे सुखावह आहे. हवेत काढताना अक्षराचे दृष्टिचित्र (imagery) निर्माण होते. अक्षरांचा आकार लक्षात राहण्यासाठी हे उपयोगी ठरते. अक्षर बोटाने हातावर लिहिले तर ते

लक्षात ठेवणे आणखी सोपे होते. आम्ही भावंडे लहानपणी दुसऱ्याने पाठीवर अक्षर लिहायचे व ते ओळखायचे हा खेळ खेळत असू. हे सर्व प्रकार बिनखर्चाचे व बिनसाहित्याचे आहेत. यातून अक्षर काढण्याची क्रियाही सहजतेने व आनंदाने होते.

महात्मा गांधींनी तर मुलांना आठ वर्षांपर्यंत लिहिण्यास शिकविले नाही तरी चालेल असे म्हटले आहे. अंगठा व तर्जनीत ताकद आल्यावर ते लेखन हे सहजतेने करतील, तसेच जलद गतीने करतील. बोटांवर ताण न आल्यामुळे आनंदाने करतील. काही ठिकाणी तर तीन वर्षांच्या मुलांना रनिंग लिपीमध्ये गिरविण्यास किंवा लिहिण्यास सांगण्यात येते. हा क्रूरपणा आहे. मुले बिचारी बोलू शकत नाहीत म्हणून आपण हे रेटून नेतो. प्रत्यक्षामध्ये ही मुले लिहीत असताना प्रत्येक अक्षरागणिक तुमचा उद्धार करत असतात. ते आपल्याला मारत नाहीत हे नशीब समजा आणि तातडीने आपल्या पद्धतीत बदल करा. बालवयामध्ये मुलांची हार्डडिस्क रिकामी असते. ऐकणे, बोलणे, पाहणे, अनुभवणे या इनपुटमुळे हार्डडिस्कमध्ये ज्ञान संचित केले जाते. लेखनामध्ये वेळ खूप जातो. तसे पाहिले तर लेखन हे ज्ञानार्जनाचे साधन नाही. तसेच इतर ज्ञानार्जनाच्या इनपुटसच्या मानाने त्याची गती फारच कमी आहे. एक तास लेखन करण्याऐवजी त्यावेळेत ऐकणे, पहाणे, वाचणे अनुभवणे यांतून होणारे ज्ञानार्जन हे अधिक महत्त्वाचे आहे. यातील खरा मुद्दा असा आहे की, सुरुवातीच्या काळात लेखनाचा अतिरेकी आग्रह धरल्यामुळे मुलाला लिहिण्याबद्दल व त्यामुळे त्याच बरोबर अभ्यासाबद्दलही बालवयातच नावड निर्माण होते. याचा अर्थ मुलांना लिहायला शिकवायचे नाही असा नसून त्यांना आनंदाने येईल तेवढेच करावे.

‘मी कधीच काहीच शिकवीत नाही’, हे प्रकरण फक्त एका पानाचे आहे. पण ते एक पान शिकणे आणि शिकविणे यांबद्दल विचार करायला लावणारे आहे. आपण सर्वच जण एकमेकांपासून नकळत शिकत असतो. अशा प्रकारे झालेले हे शिक्षण हे त्रासदायक वाटत नाही. ते उपयोजित (Appliied) असते. ते लक्षातही चांगले राहते. पण दुर्दैवाने याचा उपयोग आपण शाळेत करत नाही. मुलांना चार-चारच्या गटाने बसवून चर्चा करत एकमेकांपासून शिकण्याची संधी दिल्यास ती अधिक शिकतात. प्राथमिक शाळेतील वर्गात बेंच (बाके) आल्यामुळे सर्वांची तोंडे फळ्याकडे आणि तीही तास संपेस्तोवर बंद ठेवायची. शेजाऱ्याशी बोलण्यासाठी तोंड उघडले तर ते फोडले जाते ही शिक्षा आपणा सर्वांना माहीतच आहे. मुलांनी एकमेकांपासून गटागटाने शिकणे याला ‘सहकारी पद्धतीने शिकणे’ (Co- Operative Learning) असे म्हणतात. बहुतेक ठिकाणी या पद्धतीचा वापर केला जात नाही, असे खेदाने म्हणावे लागते. या पद्धतीने शिकण्यात मुलांना आनंद वाटतो. शिकण्याबद्दल आवड निर्माण होते आणि शिकणेही चांगले होते.

वर्गामध्ये लेखन शिकविताना सामान्यपणे सर्वांना एकाचवेळी काही विशिष्ट शब्दांनी सुरुवात होते, ज्या शब्दांचा त्या मुलांच्या जीवनाशी संबंध असो वा नसो. सिल्व्हियाच्या ‘सहज लेखन’ या प्रकरणात प्रत्येक विद्यार्थी त्याच्या आवडीने, सवडीने, लहरीने, व इच्छेने हवे ते लिहीत असतो, म्हणून ते कंटाळवाणे होत नाही. अर्थात हे लिहिताना तो चुकाही करत असतो आणि हे साहजिक आहे. त्याच प्रमाणे एकमेकांच्या चुका दुरुस्त करताना वर्गात गडबड गोंधळही होत असतो. हे शिक्षणाच्या जिवंतपणाचे लक्षण आहे.

शाळेमध्ये नेमून दिलेला अभ्यासक्रम शिकविणे अपेक्षित आहे. हा अभ्यासक्रम शिकविताना अनेक साधनांचा उपयोग शिक्षकांनी करावा आणि आपले शिकविणे रंजक करावे असे गृहीत धरले आहे. प्रत्यक्षात नेमून दिलेले पाठ्यपुस्तक फक्त शिकविले जाते. उत्तम शिकविण्यासाठी अनेक साधने वापरावी लागतात; पण प्रत्यक्षामध्ये बहुतेक ठिकाणी फक्त पाठ्यपुस्तकच वापरले जाते. पाठ्यपुस्तक हे शिक्षणासाठी उपयोगात आणण्याच्या अनेक साधनांपैकी एक साधन आहे. प्रत्यक्षात बहुतेक शिक्षक ते एकमेव साधन मानून ते आहे त्या क्रमाने पूर्ण करण्यात इतिकर्तव्यता मानतात. यातूनच विद्यार्थ्यांच्या मनात शिकण्याबद्दल अनास्था निर्माण होते. मुळात पाठ्यपुस्तक हे काही तज्ज्ञांनी विविध भागांतील, विविध पार्श्वभूमीमध्ये असणाऱ्या मुलांसाठी लिहिलेले असते. त्यामुळे या विद्यार्थ्यांची या पुस्तकाशी भावनिक गुंतवणूक कधीच होत नाही. सिल्व्हियाचा अनुभवही तोच होता. मावरी मुले व गोरी मुले यांना एकाच प्रकारचे पाठ्यपुस्तक वापरावे लागत होते. हे पाठ्यपुस्तक शहरातील तज्ज्ञांनी गोऱ्या मुलांना समोर ठेवून लिहिलेले होते. त्यामुळे मावरी मुले आणि ही पाठ्यपुस्तके यांचे सूर कधी जुळलेच नाहीत. त्यामुळे सिल्व्हियाने मावरी मुले डोळ्यांसमोर ठेवून पाठ्यपुस्तक तयार करायचे ठरविले. प्रत्यक्ष त्याचा वापर केल्यावर ती पूर्वीच्या पाठ्यपुस्तकापेक्षा बऱ्याच प्रमाणात उपयोगी ठरली. परंतु अपेक्षित यश यातूनही मिळाले नाही. याचे कारण या वेगवेगळ्या मुलांच्या भावविश्वाशी ती जवळीक साधणारी नव्हती. यामुळे सिल्व्हियाने विद्यार्थ्यांच्या मदतीने पाठ्यपुस्तके करण्याचा निर्णय घेतला. त्यामुळे ती पुस्तके मुलांच्या भावविश्वाशी जास्त जवळीक साधणारी होती. परिणामी मुले ती आनंदाने वापरत होती. लिहिणे, वाचणे, एकमेकांना दाखविणे, एकमेकांच्या चुका काढणे यातून शिक्षण बहुढंगी होऊन झपाट्याने पुढे कसे जाते याचे हे उत्तम उदाहरण आहे.

प्राथमिक शिक्षणातील नापासी (Stagnation) व गळती याचे (Wastage) प्रमुख कारण म्हणजे मुलांना स्वतःच्या गतीने शिकायला मिळत नाही. स्कीनर या बिहेव्हियरल सायकॉलॉजिस्टने प्रत्येक माणसाची एखादा विषय शिकण्याची विशिष्ट

अशी गती असते. ही गती व्यक्तिपरत्वे वेगवेगळी असते, असे म्हटले आहे. एखादा तास संपल्यावर विद्यार्थ्यांना जर विचारले की तुम्हाला आत्ता शिकवलेले कितपत उमजले ? यावर काही मुले म्हणतात, ''सरांनी आज अगदी मस्त शिकविले.'' येथे शिक्षकाची ज्ञान देण्याची गती व विद्यार्थ्यांची आकलनाची गती जुळली म्हणून विद्यार्थ्यांना हे शिकविणे आवडले. शिक्षकाच्या ज्ञान देण्याच्या गतीपेक्षा काही मुलांची आकलनाची गती कमी असते. त्यावेळी ही मुले, 'शिकविलेले सगळे डोक्यावरून गेले' असे म्हणतात. याचवेळी काही मुले शिक्षकांना फारसे काही माहीत नाही आणि उगाचच ते तेच ते रँव रँव करत बोलत असतात , असे म्हणतात. असे म्हणण्याचे कारण या मुलांची आकलनशक्ती 'त' वरून 'ताक' ओळखणारी असते. कोणताही शिक्षक एकावेळी तीन वेगवेगळ्या गतींनी शिकवू शकणार नाही. म्हणून विद्यार्थ्याने कसे शिकावे याची दिशा शिक्षकाने द्यावी व प्रत्येकाला आपल्याला काय पेलेल त्या गतीने शिकू द्यावे. शिकताना येणाऱ्या अडचणी, त्यांना एकमेकांत विचार-विनिमय करून दूर करण्यास प्रोत्साहन द्यावे. गरज पडेल तेथेच शिक्षकाने जरूर मदत करावी. यातून विद्यार्थ्यांची स्वत:ची अशी शिकण्याची पद्धत तयार होते. हीच बाब सिल्व्हियाने वर्गामध्ये कशी केली आहे हे दाखविले आहे. खरे म्हणजे ही पद्धत सर्व स्तरांवर आवश्यक ते बदल करून उपयोगी पडणारी आहे. पण पूर्व-प्राथमिक वर्गात हे केलेच पाहिजे. कारण या वयामध्ये विषय शिकविण्यापेक्षा शिकण्याच्या आनंदाची अनुभूती देणे गरजेचे आहे. प्राथमिक शाळेमध्ये हा आनंद घेण्याची संधी मिळाल्यास मुलांना शिकण्याची आवड निर्माण होईल आणि शिकण्याचा पुढील प्रवास सुकर होईल. हेच 'सहज शब्दलेखनाचे तंत्र व मंत्र' या प्रकरणाचे वैशिष्ट्य आहे.

एकमेकांच्या लिखाणाची चर्चा करणे हे आवश्यकच आहे; कारण सर्व अभिव्यक्ती हा संवादच असतो, याची प्रचीती पुढील प्रकरणातून येते.

'वाचाल तर वाचाल' ही घोषणा कायम सजीव राहण्यासाठी वाचनाची गोडी लावणे हा कळीचा मुद्दा आहे. गोडी कशामुळे लागते? ज्या गोष्टी आपल्याला आवडतात, भावतात त्या करण्यास आपण उत्सुक असतो. हे सूत्र सिल्व्हियाने पकडून विद्यार्थ्यांची पाठ्यपुस्तके त्यांच्या मदतीने तयार केली. मुलांनी तयार केलेली पाठ्यपुस्तके वापरणे हा एक अभिनव प्रयोग आहे. भावनिक जीवनाशी लेखन व वाचन जोडल्यामुळे या दोन्ही गोष्टी मावरी मुले सहजतेने चांगल्या प्रकारे शिकली. ज्ञानभाषेवर प्रभुत्व असले की सर्वच विषय शिकणे मुलाला सोपे वाटते. म्हणून ती उत्साहाने शिकतात. आपोआप शिक्षणातील नापासी व गळती कमी होते. मानसिक उभारी वाढते आणि शिक्षणाची गाडी भरधाव जाते. 'सहज वाचन शिकविण्याचे

तंत्र' या प्रयोगाचा मथितार्थ वर वर्णन केलेला आहे.

'निसर्ग - आमचा सोनेरी टापू' हे प्रकरण वाचायला छान वाटते. हे वाचल्यावर बरेच जण तक्रार करतील की शहरात आम्हाला कुठे निसर्ग उपलब्ध आहे? या प्रकरणाचा मथितार्थ जाणून कोणालाही आपल्या प्राप्त परिस्थितीत हे करता येते. मेंदूमध्ये न्यूरॉन्सची संख्या जितकी जास्त, तितकी बुद्धी जास्त, अशी समजूत होती. आता यात बदल झाला आहे. न्यूरॉन्सच्या संख्येपेक्षा न्यूरॉन्समधील परस्परसंबंधांच्या जोडण्या (Connections) जितक्या जास्त तितके तुम्ही अधिक बुद्धिमान. या जोडण्या निर्माण होण्यासाठी मुलांना विविध प्रकारच्या अनुभूती देणे गरजेचे असते. निसर्ग हा विविधतेने नटलेला आहे. विविधता हा निसर्गाचा श्वास व सौंदर्य आहे. सिल्व्हियाने हे जाणून रोज निसर्गात फिरण्यासाठी वेळापत्रकात १ ते २ ही वेळ निश्चित केली आहे. माझ्या मते या प्रकरणाचा हा आत्मा आहे. ज्यांना निसर्गसान्निध्य उपलब्ध नसेल त्यांनी अन्य प्रकारे विविध प्रकारची अनुभूती मुलांना कशी देता येईल हे शोधावे. सिल्व्हियाच्या भाषेत 'प्रेरणा असेल तर कल्पनांची टंचाई नसते.'

बऱ्याच वेळेला 'काय या मुलाने पसारा केला आहे,' अशी तक्रार बहुतेक आया आपल्या मुलांच्याविषयी करतात. जास्त पसारा करणारी मुले जास्त हुशार होतात. पसारा म्हणजे काय आणि तो का केला जातो ? मुलांच्या मध्ये प्रचंड कुतूहल असते. या कुतूहलाचे उत्तर शोधण्यासाठी ते काही ना काही कृती करत असतात. कुतूहले भरपूर म्हणून कृती भरपूर- म्हणून पसारा भरपूर. यातूनच न्यूरॉन्समधील जोडण्या वाढत जातात. यातूनच बुद्धी जोपासली जाते.

विविध अनुभव देण्याचा प्रयत्न केल्यास शिक्षणातला एकसुरीपणा (Monotony) कमी होतो आणि शिकणे आपोआपच आनंदी होते. विविधता निर्माण करण्यासाठी वेळापत्रकाला कायमचे चिकटून राहता कामा नये. मुलांना जे काही भावेल असा चांगला बदल सुचला की तो त्वरित अमलात आणावा.

सिल्व्हियाची ही पद्धत मला फार भावली. शाळेमध्ये निबंधलेखन असते. सर्व वर्गाला शिक्षकांच्या आवडीच्या एकाच विषयावर निबंध लिहिण्यास सांगण्यात येते. निबंध कसा लिहावा याचे मुद्देही शिक्षकच देतात. या विषयाशी आणि मुद्द्यांशी विद्यार्थ्यांची भावनिक गुंतवणूक असो वा नसो, त्याच विषयावर, त्याच मुद्द्यांना धरून निबंध लिहिलाच पाहिजे. हा विद्यार्थ्यांवर अन्याय आहे. निबंधलेखन ही एक अभिव्यक्ती आहे. ती भावनेशी संबंधित आहे. त्यामुळे ज्यांच्या भावविश्वाशी हा विषय संबंधित नसेल तर त्या मुलांनी नाइलाजाने लिहिलेले कधीच रसरशीत असणार नाही. यासाठी मी आमच्या शाळेमध्ये 'मुक्त लेखन' हा प्रकार सुरू केला. तुम्हाला ज्यावेळी जे भावेल त्यावर तुम्ही मुक्तपणे जमेल तेवढे लिहावे. त्या लेखनाला

शीर्षकही तुम्हीच द्या, असे मुलांना सांगण्यात आले होते. असे तीन निबंध लिहिल्यावर एक महिन्याभरात ग्रंथालयात जाऊन निबंधाच्या पुस्तकातून तुम्हाला आवडतील ते वेगवेगळे किमान आठ -दहा निबंध मुलांनी वाचावेत. यापैकी मुलांना जो निबंध सर्वात जास्त आवडला असेल तो पुस्तकात पाहून लिहावयाचा आहे. यातून विद्यार्थ्यांना ग्रंथालयातील सुविधांची माहिती होते. लेखनाच्या विविध विषयांवरील विविध पद्धतींची माहिती होते. नकळत यातील जे काही भावेल ते त्याच्या लेखनात आपोआप उतरते. एखाद्याला 'तुझा निबंध बरोबर नाही' असे नुसते म्हणून उपयोगी नाही. असे म्हणण्यातून त्याचे शिकणे काहीच होत नाही. पण त्याला काही चांगले निबंध वाचावयास मिळाल्यास काहीही उपदेश न करता त्याला चांगल्या अभिव्यक्तीची ओळख होईल. यासाठी ग्रंथालयातील निबंधाची पुस्तके दर्जेदार असावीत हे सांगणे न लगे. या प्रमाणेच सिल्व्हियाने केलेल्या प्रयोगांतील तत्त्वे इतर विषयांच्या अध्यापनासाठीही वापरता येईल.

लेखन-वाचन-श्रवण व बोलणे ही कौशल्ये स्वतंत्रपणे न शिकविता एकत्रितपणे शिकविल्यास विद्यार्थी सहजपणे व आनंदाने शिकतात. तसेच शिकताना जितकी बंधने कमी तितके सर्जनशील विचार जास्त निर्माण होतात. सर्जनशीलता ही सुद्धा एकांगीपणे वाढू शकत नाही. यशस्वी जीवनासाठी सर्जनशीलता हा आवश्यक घटक आहे. सिल्व्हियाने 'न फुललेले जीवन' या प्रकरणात अतिशय सुंदरपणे मांडलेले आहे. 'मुलांच्या नैसर्गिक वाढीवर कृत्रिम बंधने लादली की त्यातून विकृती आणि विध्वंसक प्रवृत्तीच जन्म पावतात', यासारखे अनेक विचार या प्रकरणात वाचावयास मिळतील.

विध्वंसकपणा हा दडपून टाकलेल्या भावनांचा आविष्कार आहे. राग, क्रोध, द्वेष, मत्सर इ. भावना दाबून ठेवल्या गेल्या तर विध्वंसक कृतीतून त्या अवतरतात. यासाठी काही विषय व कौशल्ये शिकत असताना विध्वंसक भावनांना व्यक्त होण्याची संधी मिळाली पाहिजे. चित्रकला, रंगकाम, भरतकाम, मातीकाम, हस्तकला इ. कर्मेंद्रियांचा वापर असणाऱ्या कृतींवर भर दिल्यास विध्वंसक भावनांना वाट मिळते.

शिक्षणाच्या गुणवत्तेबद्दल ज्या ज्या वेळेला चर्चा घडतात त्या त्या वेळेला बहुतेक मंडळी गुणवत्तेच्या आड येणाऱ्या अडचणींचा पाऊस पाडतात आणि हे कसे अशक्य आहे हे भोकांड पसरून सांगतात. कोणालाही अडचणीतून मार्ग काढायचा असेल तर प्रथम अडचणींचा स्वीकार केला पाहिजे. मगच अडचणी दूर करण्यावरचा उपाय सुचू शकतो. चुटकीसरशी अडचणी कधीही दूर होत नाहीत. त्या हळूहळू दूर होतात. त्यातून मिळणारे यश नवीन आव्हाने स्वीकारण्यास उपयोगी पडते. 'मावरी शाळेतील जीवन' या प्रकरणात सिल्व्हियाने वर्गामध्ये मुले आरडाओरडा करतात, दंगा करतात

यासंदर्भातील केलेले विवेचन मार्गदर्शक आहे व आत्मपरीक्षण करण्यास लावणारे आहे.

सिल्व्हियाच्या वर्गात गोरी व मावरी मुले होती. यातील गोऱ्या मुलांच्या मनात त्यांच्या पालकांमुळे मावरींबद्दल पूर्वग्रहदूषित मत झाले होते. हे सगळीकडेच घडत असते. हे घडू नये म्हणून, मुलांच्या मदतीने पालकांनाही काही शिकवण्याचा प्रयत्न करणे गरजेचे आहे. विशेषत: जी जीवनमूल्ये आहेत त्याबाबत पालकांच्या सभा घेऊन मूल्यशिक्षणाविषयीची चर्चा घेण्याची गरज आहे. यामुळे घर आणि शाळा यांतील शिकवण परस्परांना पूरक राहिल्यास, केलेले संस्कार रुजण्याची शक्यता जास्त आहे.

एका मावरी मुलाने काढलेले चित्र सिल्व्हियाला दाखविले. ते कागदाच्या खालील बाजूला काढलेले डुकराचे चित्र होते. सिल्व्हिया म्हणाली, ''डुकराचे चित्र छान आहे पण त्याचे पाय कुठे आहेत ?'' त्यावर तो मुलगा म्हणाला, '' पानाच्या मागच्या बाजूला पहा म्हणजे दिसेल.'' हा प्रसंग माझ्या मते खूपच बोलका आहे. चित्र म्हणून धड व पाय एकत्रित असणे गरजेचे आहे. ते मुलाच्या मनात एकत्र आहेत म्हणून तर त्याने पानाच्या मागे काढले. नाहीतर त्याने ते काढलेच नसते. सिल्व्हियाने 'असले दोन ठिकाणी काढलेले कसले चित्र' असे न म्हणता त्या मुलाचे कौतुक करून त्याच्या भावविश्वाला जोपासण्याचा प्रयत्न केला आहे. हा पवित्रा शिक्षणामध्ये सामान्यपणे अनेकवेळा घेण्याची गरज असून घेतला जात नाही. त्यामुळे मुलाचे भंग पावलेले भावविश्व अभ्यासाची नावड निर्माण करण्यास कारणीभूत होते.

वर्गामध्ये मावरी मुलगा गोऱ्या मुलाशेजारी मित्र म्हणून बसतो, ही बाब सिल्व्हियाच्या दृष्टीने फार महत्त्वाची आहे. यातूनच पुढच्या पिढीमध्ये या दोन वर्णभेदांतील व्यक्तींमधील, मनांतील अढी दूर होण्यास मदत होणार आहे. श्रीमंतांची व गरिबांची मुले किंवा वेगवेगळ्या जाती-धर्मांची मुले यांच शिक्षण विशेषत: लहानपणी एकत्र होणं गरजेचे आहे. यातूनच माणसामाणसांतील माणसामाणसांबद्दलची मनातील विषमता दूर होण्यास मदत होईल. याचे कारण आठ वर्षांपर्यंत झालेले संस्कार हे कायमस्वरूपी असतात आणि सामान्यपणे अपरिवर्तनीय असतात. इथून पुढच्या काळात मात्र सध्याच्या विनाअनुदानित तत्त्वावर शाळांना परवानगी दिल्यामुळे तेथील शिक्षण महाग होणार आहे. त्यामुळे अशा शाळेत फक्त श्रीमंत मुले येणार आणि गरिबांची मुले अनुदानित शाळांमध्ये जाणार, यातून श्रीमंत आणि गरीब यांच्यामधील दरी आणखी रुंदावत जाणार आहे. हे देशासाठी घातक आहे. यावर उपायही असू शकतो. त्या ढोबळ उपायाची कल्पना

अशी - प्रत्येक शाळेतील १/३ जागा या शाळेच्या परिसरातील आर्थिकदृष्ट्या मागासलेल्या मुलांसाठी मोफत असाव्यात. आर्थिकदृष्ट्या मागासलेले म्हणजे कोण याची व्याख्या ठरवा. अपेक्षित प्रवेशापेक्षा जास्त अर्ज आल्यास लॉटरी पद्धतीने सर्वांसमक्ष निवड करावी. शाळेतील १/३ जागा या मध्यमवर्गीयांसाठी ठेवाव्यात. यांना शिक्षणास येणाऱ्या दरडोई प्रत्यक्ष खर्च जो असेल तेवढी फी ठेवावी. तसेच मध्यमवर्गीय म्हणजे कोण ? याची व्याख्या करावी. उपलब्ध असलेल्या जागेपेक्षा जास्त अर्ज आल्यास लॉटरी पद्धतीने निर्णय घ्यावा. इथेही परिसरात वास्तव्य करणाऱ्या विद्यार्थ्यांना प्रवेशासाठी प्राधान्य असावे. उरलेल्या १/३ जागा टेंडर पद्धतीने भराव्यात. यात टेंडरची कमीत-कमी रक्कम ठरविलेली असावी. यामुळे समाजाच्या सर्व दर्जांतील मुले एकत्र शिकतील. शिक्षणातून निर्माण होणारी भावनिक व मानसिक एकात्मता अनेक अंगांनी समाजातील सामंजस्य वाढविण्यास उपयोगी पडणार आहे. याबद्दल चिंतन करून व अधिक तपशील घालून प्रत्यक्ष प्रयोग करून पाहण्याची गरज आहे.

शिक्षण हे समाज परिवर्तनाचे प्रभावी साधन आहे असं म्हणतात. हे विधान सत्य होण्यासाठी शिक्षक हा विद्यार्थ्यांच्या संपर्कातून समाजाभिमुख होणे गरजेचे आहे. सिल्व्हियाचे मावरी मुलांच्यामुळे मावरी समाजाशी एक भावनिक नातं निर्माण झालं होतं. विद्यार्थ्यांचे पालक म्हणून या सर्वांना त्यांची व्यक्तिगत परिस्थिती, स्वभाव व गुणदोष यांच्यासह सिल्व्हिया मावरींना ओळखत होती. त्याच प्रमाणे गोऱ्या मुलांच्या बाबतीतही हे खरं होतं. दोन समाजांतील मुलांच्या शिक्षणाद्वारे संघभावना जागृत करण्याचा तिने प्रयत्न केला. यासाठी गायन, वादन, समूहनृत्य, चित्रकला, खेळ इ. सामूहिक उपक्रमांचा उत्तम प्रकारे उपयोग करून घेतला. यामुळे अभ्यासाचा एकसुरीपणा कमी होऊन शिक्षण आनंददायी वाटू लागलं. त्याचबरोबर अशा उपक्रमांतून व्यक्तिमत्त्वाचे अनेक पैलू घडतात. हेच पैलू सफल जीवन जगायला उपयोगी पडत असतात.

'ट्रेमेनच्या भेटीनंतरचे चिंतन' या प्रकरणात सिल्व्हियाने बेशिस्त वागणाऱ्या विद्यार्थ्याला तिने चुकीच्या पद्धतीने कसे वागवले याबद्दलची चर्चा आहे. मुलांना मारावे की मारू नये याबद्दल अनेक वाद व चर्चा झाल्या आहेत. या प्रश्नाचे उत्तर 'हो - नाही' मध्ये देता येत नाही. अशा प्रसंगी उत्तरे ही व्यक्ती व परिस्थितिसापेक्ष असतात. सामान्यपणे बहुतेक जण आपल्या स्वत:ला आलेल्या अनुभूतीवरून तिचे सूत्र (फॉर्म्युला) सर्रास इतरांनाही लावतात. 'व्यक्ती तितक्या प्रकृती', या नियमाने हे सर्वांना लागू पडत नाही. त्यामुळे चांगले घडण्यासाठी आपण प्रामाणिकपणे केलेले प्रयत्नही फलदायी ठरत नाहीत. माझ्या शिक्षकांनी मला गृहपाठ न केल्याबद्दल दोन रट्टे दिले. या रट्ट्याच्या भीतीने मी गृहपाठ करू लागलो. मला असे वाटले की,

जगातील तमाम मुले दोन रट्ट्याने घाबरून गृहपाठ करून आणतील. या समजुतीने मी शिक्षक झाल्यावर माझ्या विद्यार्थ्यांनी कधीच गृहपाठ चुकवू नये म्हणून हुकमी परिणामासाठी दोनाऐवजी चार रट्टे मारले. या रट्ट्यांमुळे ज्यांनी याअगोदर कधीच मार खाल्ला नव्हता ते गृहपाठ झाला नाही तर माराच्या भीतीने शाळेतच जाण्यास तयार नसतात. पालकांनी त्यांना शाळेपर्यंत पोहोचवले की ते पालकांची पाठ फिरल्या-फिरल्या बागेत जाऊन बसतात. थोड्या फार माराची सवय असलेली मुले गृहपाठ करून शाळेत जातात. या खेरीजची गृहपाठ न केलेली मुले शिक्षकांनाच सांगतात, ''सर, आज दमला असाला तर उरलेलं उद्या मारा.'' कारण त्या मुलाचा बाप रोज त्याला यापेक्षा कितीतरी जास्त बेदम मार देत असतो. याचा अर्थ इतकाच की शिक्षेने सर्व प्रश्न सुटत नाहीत. आपला अनुभव म्हणजे जगातल्या सर्वांचा नसतो, हे सर्वांनाच माहीत असतं असं नाही. त्यामुळे अनेक जण चुकतात. सिल्व्हियाच्या पुस्तकातील प्रसंगाच्या निमित्तानं सर्वांनीच योग्य तो बोध घ्यावा.

खरं म्हणजे चुकीबद्दल शिक्षा करता कामा नये. प्रथम चूक समजावून सांगावी. ती सांगताना रागावून किंवा चिडून सांगू नये. हे चूक का ते समजावून सांगावे. सांगताना समजावण्याच्या सुरात सांगावे. त्याच बरोबर ' तुम्ही चांगली मुले पुन्हा अशी चूक करणार नाही याचा मला विश्वास आहे', असे सांगून ते प्रकरण इथेच संपवावे. पुन: पुन: घोळवून चुकीचा जप करत बसू नये. बहुतांशी मुलं या पद्धतीने सकारात्मक प्रतिसाद देतील, अर्थात याला दाद न देणारी काही 'तयार' मुले असतात. त्यांच्यासाठी वेगळे सूत्र अवलंबावे लागते. आपण जर मुलांना आधी शिक्षा केली तर शिक्षेमुळे त्यांची मानसिकता खचते. आणि त्यामुळे आपलं काय चुकलं हे त्यांना समजूच शकत नाही. चूक समजली नाही तर ती टाळण्याचा प्रश्नच उद्‌भवत नाही. म्हणूनच प्रथम शिक्षा करून नंतर केलेला उपचार बऱ्याच अंशी उपयोगी पडत नाही.

बबनने सदूला मारल्याबद्दल शिक्षकाने शिक्षा म्हणून बबनलाही मारले. यातून प्रश्न सुटत नाही. सदूने शिक्षकांना सांगितल्यामुळे मला मार बसला, या समजुतीतून बबनच्या मनात सदूबद्दल आणखी द्वेष वाढतो. मूळ प्रश्न बाजूला राहून दोघांच्या मनातील तेढ मात्र वाढते. या उलट बबनला शिक्षकाने सांगावे की, तू मारल्यामुळे सदूला कसे वाटले असेल ते पाहा. असे म्हणून बबनला शिक्षा केल्यास बबन झाल्या गोष्टीबद्दल आत्मचिंतन करून सुधारण्याची शक्यता आहे. तसेच बबनसारखेच अयोग्य वर्तन केल्यास आपल्यालाही अशीच शिक्षा होऊ शकेल, या समजुतीने इतर मुले नीट वागतील. समाजात हेच घडत असतं. समाजात आज कायदा मोडणारे जेवढे लाके आहेत त्यापेक्षा कितीतरी पटीने जास्त लोक कायदा आपणहून पाळणारे

आहेत. हेच कायदा करण्याचे यश आहे. '' The cane in the hand should be rarely required used.'' हातात असणारी छडी ती चुकीचे वागल्यास केव्हाही पाठीत बसेल, या धास्तीने मुलांनी नीट वागले पाहिजे. शक्यतो छडी मारण्याची वेळ येऊ नये हे सर्वात चांगले. छडी वापरावी लागली तर तो छडीचा आणि किंबहुना आपला अपमान आहे असे समजावे. Psychology is not Digital हे तत्त्व सर्वांनीच नेहमी लक्षात ठेवावे.

खरं म्हणजे चूक आणि लबाडी यांतला फरक जाणून घेतला पाहिजे. चूक ही मुद्दाम केलेली नसते आणि लबाडी ही हेतुपूर्वक असते. त्यामुळे चुकीबद्दल शिक्षाच करायची असेल, तर तिचा अतिरेक न करता योग्य प्रमाणात असावी. त्याच बरोबर केलेल्या चुकीबद्दलची शिक्षा बऱ्याच दिवसांनी केली, तर त्याचा उपयोग होत नसतो. चूक ही मुद्दाम केलेली नसल्यामुळे सामान्यपणे विसरली जाते. त्यामुळे चुकीबद्दल उशिरा केलेली शिक्षा संदर्भविरहित असते. त्यामुळे मूळ मुद्दा बाजूला राहून शिक्षा करणाऱ्याबद्दल मनात द्वेष निर्माण होतो. अनेक वेळेला गैरसमजुतीतून केलेल्या शिक्षेमुळे शिक्षा करणाऱ्याबद्दल मनात द्वेष निर्माण होतो. निरपराध माणसाला केलेल्या शिक्षेच्या वेदनांचे वळ लवकर बुजत नाहीत, कारण ही शिक्षा शरीरापेक्षा मनाला जास्त झोंबलेली असते. गालावरचे वळ केव्हा तरी निघून जातात, पण मनावरचे वळ हे सहजासहजी विसरले जात नाहीत. यासाठी शिक्षेपेक्षा शब्द जपून वापरले पाहिजेत. शब्दात जशी माणसाला घायाळ करण्याची ताकद आहे, त्याच प्रमाणे चांगल्या शब्दांमध्ये उभारी देण्याची शक्ती असते, म्हणून सिल्व्हियाचा भर संवादावर जास्त होता. बारीक-सारीक गोष्टींवरून तर ती अस्वस्थ होत असे. ही तिची अस्वस्थता तिच्या शैक्षणिक कार्यातील यशाची गुरुकिल्ली आहे. मानसिकतेच्या जडण-घडणीमध्ये सरसकट वापरण्यासाठी ठोस नियम नसतात. व्यक्ती व परिस्थितिनुरूप योग्य निर्णय घ्यावे लागतात.

या प्रकरणावरून सिल्व्हियाने पुस्तकी अभ्यासाबरोबर संगीत, नृत्य, नाट्य, चित्रकला, खेळ, विणकाम इत्यादी विविध उपक्रमांची रेलचेल केलेली आहे. शैक्षणिकदृष्ट्या ही अतिशय अभिनंदनीय व अनुकरणीय बाब आहे. सर्वसामान्यांची अशी समजूत आहे की खेळ, चित्रकला, नाट्य, नृत्य इ. या गोष्टींचा अभ्यासाशी काय संबंध ? या सर्व विविध प्रकारांचा अभ्यासाशी थेट व अप्रत्यक्ष असा संबंध आहे.

आपटे प्रशालेमध्ये मी मुख्याध्यापक असताना एका पालकाने, ''काय वैद्य मास्तर, तुमचं डोकं -बिकं फिरलंय का?'' असा प्रश्न करत माझ्या खोलीत प्रवेश केला. त्यावर मी शांतपणे म्हणालो, ''माझं डोकं कोणीकडून फिरतंय ते सांगा. मी

त्याच्या उलट्या बाजूने फिरेन म्हणजे माझे डोके स्थिर होऊन तुम्ही काय म्हणता ते मला समजेल.'' माझ्या थंड प्रतिसादामुळे पालक जमिनीवर अवतरले व म्हणाले, ''तुम्ही ४२ किलोमीटरची मॅरेथॉन रेस मुलांना कंम्पलसरी केली आहे. एखाद्या मुलाला हे पेलले नाही व तो वाटेत खाली पडला तर त्याला जबाबदार कोण ?'' त्यावर मी म्हणालो, ''अर्थातच त्या मुलाचे वडील. कारण आपल्या मुलाला इतकं दुबळं ठेवल्याबद्दल मी जबाबदार कसा ? मुलांना मी जी सक्ती केलीय ती स्पर्धेत भाग घेण्याची, ४२ कि.मी. पळण्याची नव्हे. सक्ती करून ४२ कि.मी. पळता येत नाही. तुमच्यावर कोणी ४२ कि.मी. पळण्याची सक्ती केली तर तुम्ही हे अंतर पळून दाखवाल का ? बक्षीस किंवा शिक्षा यांतील कशामुळेच ४२ कि. मी. पळण्याची क्रिया पूर्ण होईल का ? सक्तीने सर्वच प्रश्न सुटत नाहीत.'' तेव्हा ते पालक म्हणाले, ''तर मग या स्पर्धेत मुलांना भाग घेण्याबद्दल सक्ती करण्याचा हेतू काय ?'' त्यावर मी म्हणालो, ''या स्पर्धेत भाग घेणारा एखादा मुलगा ५ कि.मी. पळाल्यावर दमला व थांबला, तर अनेकांच्या मते तो ४२ कि.मी. पळू शकला नाही म्हणून तो हरला, पण माझ्या मते तरीही तो जिंकलेला आहे. कारण यातून त्याला दोन गोष्टी समजल्या. 'सद्य स्थितीत म्हणजे आजच्या मितीला मी ४२ कि.मी. पळू शकत नाही, पण ५ कि.मी. पळू शकतो' हे त्याला समजेल. मला काय जमतं व काय जमत नाही हे समजणं म्हणजे स्वत:ला ओळखणं. हे सर्वात महत्त्वाचे शिक्षण आहे.

''स्पर्धेच्या शेवटी ४२ कि.मी. पुरे करून स्पर्धक येत असतो त्याचवेळेला हाच मुलगा जोरजोरात टाळ्या वाजवतो. कारण आपली ५ कि.मी. पळताना त्रेधातिरपीट उडाली, हा मात्र ४२ कि.मी. पळून सर्वात पुढे आलेला आहे, याचं मोल त्याला अधिक वाटतं, म्हणून तो कौतुकाने त्याला शाबासकी देण्यासाठी टाळ्या वाजवतो. गुणग्राहकता हा व्यक्तिमत्त्वाचा एक आवश्यक पैलू अशा घटनांतून नकळत जोपासला जातो. हा पैलू असणारी माणसं जीवनात यशस्वी ठरतात. या पैलूअभावी ही माणसं खडूस म्हणून ओळखली जातात.ती समाजामध्येही अप्रिय असतात. ते स्वत:ही दु:खी असतात. या स्पर्धेच्या निमित्ताने गुणग्राहकतेची ओळख झाली हा मोठा फायदा नाही का ? अन्यथा त्याला ही शिकवण कोठे मिळाली असती गाईड - पुस्तकामधून ? क्लास- शाळेमधून ? अशा गुणांची ओळख फक्त अनुभूतीतून होते. या स्पर्धेत भाग घेण्याचा हा मोठा फायदा नाही का ?

''कधी काळी प्रवास करताना या मुलाची एस.टी. गावापासून ३ कि.मी. अंतरावर बंद पडली तर? बहुतेक प्रवासी एस.टी. मंडळाची टिंगलटवाळी करत बसतील. घरी पोहोचायला उशीर होणार म्हणून काही जण आपल्या भावी अडचणींना कुरवाळत बसतील. आमचा हा ५ कि.मी. विजेता स्पर्धक मात्र आसपासच्या निसर्गाचा आनंद

घेत बिनधास्तपणे हिंडत असेल. कारण त्याला माहीत आहे की, मी ५ कि.मी. पळू शकत असल्यामुळे ही एस.टी. लवकर आलीच नाही, तर मी माझी बॅग घेऊन चालत ३ कि.मी. घरी सहज जाऊ शकेन. या मुलात हा आत्मविश्वास आला कोठून ? ५ कि.मी. पळण्यातून. हा मुलगा ४२ कि.मी. पळू शकला नाही म्हणून हरला; पण ५ कि.मी. पळल्यामुळे त्याला आत्मविश्वास मिळाला, म्हणूनच तो जिंकला. कोणत्याही स्पर्धेमध्ये स्पर्धा जिंकणारे थोडे असतात पण हरले तरीही जिंकणारे जास्त असतात. कोणत्याही घटनेमध्ये काहीतरी शिकायला मिळणं हे महत्त्वाचे असते. आमच्या ह्या ५ कि.मी. पळणाऱ्या स्पर्धकाला हा आत्मविश्वास कोठून मिळाला असता ? आत्मविश्वास हा अनुभवातूनच मिळतो. अनुभवाला दुसरा पर्याय नाही.''

त्यानंतर मी पुढं पालकांना म्हणालो, ''स्पर्धेत भाग घेण्याबद्दल तुम्हाला ५ रुपये द्यावे लागले पण भाग घेणाऱ्या प्रत्येकाला ६ रुपयाचा एक टी-शर्ट देण्यात आला आहे. म्हणजे बघा, भाग घेतल्या-घेतल्या तुम्हाला १ रुपया फायदा झाला. त्याच बरोबर मी ४२ कि.मी. अंतर पळू शकत नाही, पण ५ कि.मी. मात्र पळू शकतो हे कळणे, गुणग्राहकता व आत्मविश्वास असे एकूण तीन गुण तुम्हाला या स्पर्धेमुळे मिळाले आहेत. हे तीन गुण जीवन यशस्वी होण्यासाठी अत्यंत महत्त्वाचे आहेत. कोणत्याही परिस्थितीमध्ये भीतीपोटी, सक्ती आहे म्हणून व काही गुण मिळतील म्हणून या स्पर्धेत भाग घेऊ नका. तर ते जीवनोपयोगी आहे हे तुम्हाला पटले असेल तरच भाग घ्या. जाऊ द्या. मी तुम्हाला या स्पर्धेत भाग घेण्यास सक्ती न करता मुक्ती देतो. जाऊ द्या, आता वेस्ट इंडीज विरुद्धचा आपला स्कोअर काय झाला ते सांगा.''

सिल्व्हियाने शाळेमध्ये सहशालेय उपक्रम ठेवले. त्याचे महत्त्व किती आहे, हे सांगण्यासाठी वरील निवेदन होते. माझ्या मताप्रमाणे या उपक्रमांना सहशालेय म्हणून बौद्धिक गुणवत्तेपेक्षा कमी लेखणं हे पूर्णपणे चुकीचे आहे. या सहशालेय उपक्रमांमध्ये समाविष्ट असणारे विषय नाटक, चित्रकला, संगीत, नृत्य, अभिनय हे आता तेजीत असणाऱ्या करिअर्स झाले आहेत. मग त्यांना कमी लेखून कसे चालेल ?

ज्याला आपण सहशालेय उपक्रम म्हणतो, या सर्व उपक्रमांमध्ये शारीरिक व मानसिक हालचालींना प्रचंड वाव आहे. लहान वयात यामुळे मेंदूतील न्यूरॉन्सच्या जोडण्या निर्माण होण्यासाठी उपयोग होतो. यातून बुद्धिमत्ता वाढीस लागते. विशेषत: कायनेस्थेटिक इंटलिजन्स जोपासला जातो. यासाठी हे उपक्रम केव्हातरी, कसेतरी, करणे पुरेसे नाही. याची दर्जेदार रेलचेलच व्हायला हवी. सर्जनशीलता जोपासण्यासाठी विविधतेच्या सातत्याची गरज असते, त्यामुळे रूढ बंधने, शिस्त, कडक वेळापत्रक यांचा अतिरेक नसावा.

सामान्यपणे सध्याची शिक्षणपद्धती कालबाह्य आहे. म्हणून त्यात बदल केला पाहिजे असे सगळेच जण ओरडतात. हे बदल सरकारने करावेत अशी अपेक्षा असते. खरं म्हणजे सर्व शिक्षकांना व शिक्षणसंस्थांना शिक्षणामध्ये खूप स्वातंत्र्य आहे. भारत स्वतंत्र होऊन साठ वर्षे झाल्यावरही आपण सारखेच सरकारनेच काहीतरी करावे असे ओरडत असतो आणि आपण स्वत: काहीही करत नसतो. खरं म्हणजे आपल्याला खूप स्वातंत्र्य आहे. लोकांशी चांगलं बोलण्याचं, अडलेल्याला मदत करण्याचं, स्वच्छतेचं भान ठेवण्याचं व तसंच शिक्षणामध्ये प्रयोग करण्याचं स्वातंत्र्य सर्वांनाच आहे. शिक्षणात तर करण्यासारखे कितीतरी साधे, सोपे, बिनखर्चाचे प्रयोग आहेत. पण सरसकट हे करताना शिक्षक दिसत नाहीत. पुन्हा हे सरकारने केले पाहिजे हे ध्रुवपद दळत असतात. सिल्व्हियाने मात्र शिक्षणात प्रयोग करण्याचे धाडस केले आणि तेही अतिशय प्रतिकूल परिस्थितीमध्ये. यामुळेच सिल्व्हियाच्या कल्पनांचा आदर्श शिक्षकांनी आपल्यापुढे ठेवावा व प्रयोगशीलतेचा वसा घ्यावा अशी अपेक्षा हे पुस्तक वाचल्यानंतर आहे.

सिल्व्हिया विद्यार्थ्याला जे गृहपाठ देत असे, ते 'वाच, आठव आणि लिही' या प्रकारचे नव्हते. त्यात कर्मेंद्रियांचा वापर करण्याची संधी होती. सर्वसामान्य लोकांची अशी कल्पना आहे की, काम करणे हे कमीपणाचं, त्यामुळे श्रमाला प्रतिष्ठा नाही. एकविसाव्या शतकात तर सेवा व्यवसायांना प्रचंड मागणी असणार आहे. सध्या देशाच्या एकूण उत्पन्नापैकी सेवाव्यवसायातून मिळणारे उत्पन्न सध्या ५५ % आहे. ते वाढत २०२० साली ७० % पर्यंत व्हावं अशी अपेक्षा आहे. सेवा व्यवसाय हे प्रामुख्याने कठोर परिश्रमाशी निगडित आहेत. कठोर परिश्रम करण्याचे शिक्षण कोठे मिळते ? शिक्षणाला तर कठोर परिश्रमाची ॲलर्जी आहे. त्यामुळे शालेय शिक्षणातून २०२० सालचे स्वप्न साकार करण्यासाठी श्रमप्रतिष्ठेवर आधारित उपक्रम सुरू करण्याची गरज आहे. एकविसाव्या शतकात देशाला हार्वर्ड युनिव्हर्सिटीच्या पदवीधरांपेक्षा 'हार्डवर्क युनिव्हर्सिटी'च्या पदवीधरांची गरज आहे. पण ही 'हार्डवर्क युनिव्हर्सिटी' आहे कोठे ? श्रमप्रतिष्ठेला समाजमान्यता नसल्यामुळे ती जोपासली गेली नाही. महात्मा गांधींनी 'नई तालीम' या शिक्षणपद्धतीमध्ये ही संकल्पना मांडलेली होती. 'श्रमालये' ही महात्मा गांधींची कल्पना. ही कार्यसंस्कृती (Work culture) जोपासण्यासाठी उपयुक्त आहे. शाळांच्या अभ्यासक्रमात याचा समावेश करणे गरजेचं आहे. खरं म्हणजे आपणच याची सुरुवात का करू नये ? कोणी बंदी केली आहे त्याला ! सिल्व्हियाने जे केले ते आपणही करू शकतो. आपटे शाळेत मी मुख्याध्यापक असताना दर बुधवारी कर्मेंद्रियांचा वापर असलेले गृहपाठ दिले जात असत. पाचवीच्या मुलांनी हातरुमाल धुवून आणावा. नववीच्या मुलांनी

शाळेतील शिक्षिकेने शिकविलेला पदार्थ स्वत: घरी करून शाळेत खाण्यासाठी मधल्या सुट्टीत आणावा. एका शिक्षकाने तर एका बुधवारी आपल्या आईचे पाय चेपावे, हा गृहपाठ दिला. अचानक हे घडल्यामुळे आईला प्रचंड आनंद झाला. ही घटना ती आई सर्वांना मोठ्या कौतुकाने व अभिमानाने सांगत सुटली. यातून मुलाचा आत्मसन्मान हा वाढलाच पण तो आईपेक्षाही जास्त आनंदी झाला. दुसऱ्याला आनंदी ठेवल्यावर त्यातून आपल्यालाही आनंद होतो याची प्रचीती मुलांना आल्यामुळे त्याचं वृत्तीत रूपांतर होतं. सिल्व्हियाच्या प्रयोगांमध्ये ही शक्ती दडलेली आहे.

सिल्व्हिया मुलांकडून शाळेतील बरीच कामे करून घेत असे. हल्ली जर असे केले तर पालकांची लगेच तक्रार येईल. खरं म्हणजे कामातून आपण शिकत असतो.

कोणतेही काम,
कमी श्रमात, कमी वेळेत, कमी खर्चात,
आनंदाने उत्तम करण्यासाठी,
बुद्धी वापरावी लागते.
अशा कामातून बुद्धी वाढते
गर्व से कहो हम बुद्धिजीवी है ।

कर्मेंद्रियांच्या वापरातून ज्या प्रकारची बुद्धिमत्ता जोपासली जाते त्याला 'कायनेस्थेटिक इंटलेजन्सी' म्हणतात. या प्रकारच्या बुद्धिमत्तेची वाढ होण्यासाठी शाळेमध्ये कर्मेंद्रियांचा वापर असणाऱ्या अनेक उपक्रमांची रेलचेल असली पाहिजे. सिल्व्हियाने या शाळेत तेच केले.

'टीचर' या पुस्तकामध्ये सिल्व्हियाने सर्जनशीलता (Creativity) व मानसिकता यांवर जास्त लक्ष केंद्रित केले आहे. आपल्या शिक्षणात मात्र प्रामुख्याने या दोन्ही गोष्टींचं खच्चीकरण केलं जातं. हे कोणीही मुद्दाम करत नसतं; पण हे घडत असतं, याबद्दल दुमत असण्याचं कारण नाही. जीवनातले व शिक्षणातले ऐंशी टक्के अपयश हे दुबळ्या मानसिकतेमुळे असते. जेव्हा मानसिकता हरवते तेव्हा सर्जनशीलता तोंड लपवते. साध्या साध्या व छोट्या छोट्या अयोग्य घटनांतून मानसिकता मारलीही जाते तशी ती योग्य घटनांतून जोपसली जाते. वर्गामध्ये एखाद्या प्रश्नाचे विद्यार्थ्याचे उत्तर चुकलं तर "तुला एवढी साधी अक्कल नाही" हा सर्व वर्गादेखत शिक्षकाने मारलेला शेरा त्या मुलाचं मन भाजून काढतो. त्यामुळे त्यानंतर शिक्षकाने वर्गात शिकवलेलं भाजलेल्या मनाला आकलन करणं केवळ अशक्य आहे. यातूनच अपयशाच्या दुष्टचक्राची लागण होते. मुलाचे उत्तर चुकल्यावर, "तुझे उत्तर बरोबर नाही. पण तू प्रयत्न मात्र छान केलास, शांतपणे विचार करून पुन्हा प्रयत्न केल्यास तुझही उत्तर बरोबर येईल," असा संवाद घडल्यास मुलाच्या मनाची उभारी वाढेल

आणि उत्तरही बरोबर येईल. यानंतर शिक्षकाने शिकविलेला पाठ्यभागही विद्यार्थ्याला आकलन होण्याची जास्त शक्यता आहे. ज्या-ज्यावेळी मनामध्ये काळजी, चिंता, भय, दु:ख, द्वेष, राग-लोभ असतो; त्यावेळी मनावर ताण येतात. असे ताण आले की, त्या व्यक्तीची आकलनशक्ती, निर्णयशक्ती, स्मरणशक्ती व सर्जनशीलता या दुबळ्या होतात. त्यामुळे त्या व्यक्तीची कार्यक्षमता नष्ट होते. कार्यक्षमता नष्ट होणे म्हणजे जे काम तुम्ही पूर्वी शंभर वेळा यशस्वीपणे करून दाखविलेले होते ते काम करतानासुद्धा ती ताणग्रस्त व्यक्ती चुकते. हे फक्त विद्यार्थ्यांना लागू नसून आबाल-वृद्धांनाही लागू आहे. प्रत्यक्षात मूल चुकल्यावर मोठी माणसं "एवढा मोठा घोडा झालास तुला साधी कशी अक्कल नाही," असा पारंपरिक गोड आशीर्वाद देतात. हा आहे दुबळ्या मानसिकतेचा महिमा. मानसिकता उत्तम राखल्यास अगदी सामान्य माणूससुद्धा असामान्य कृती करून दाखवतात.

एकदा एका वृत्तपत्रामध्ये नोकरीसंबंधी जाहिरात आली ती अशी -

'अकाऊंटंटच्या तीन जागा भरणे आहे'. त्यापुढे त्या जागेच्या पगाराचे स्केल दिले होते. त्याखाली शैक्षणिक पात्रता दिली होती. ती अशी - 'अर्ज करणारे उमेदवार कमीत कमी तीन वेळेला बी.कॉम. नापास झालेले असले पाहिजेत. कृपया इतरांनी अर्ज करू नये. उमेदवाराची निवड करताना रिवर्समिरीट वापरण्यात येईल म्हणजे 'जास्त वेळा नापास झालेल्यांना प्राधान्य देण्यात येईल.' ही जाहिरात वाचून सगळ्यांनाच आश्चर्य वाटले. तरीपण अनेकांनी अर्ज केले. त्यातून तिघांची निवड करण्यात आली. यातला पहिला पाच वेळा नापास झालेला होता. दुसरे दोघे चार वेळेला नापास झालेल्या सात अर्जांपैकी होते. याचे कारण त्यांचे एकूण गुण इतरांच्यापेक्षा कमी होते. निवडलेले तिघे घाबरत-घाबरतच नोकरीवर रुजू झाले. निवडीसाठी विचित्र अटी घालणारी ही कंपनी एक तारखेला पगार देईल की नाही ही धास्ती वाटत होती. प्रत्यक्षात मात्र एक तारखेला पगार झाला. कोणी आईला बांगड्या घेतल्या, कोणी वडिलांना धोतर घेतलं आणि आपला पहिला पगार साजरा केला.

या तिन्ही मुलांना आता घरामध्ये पूर्वी कधी नव्हता एवढा मान प्राप्त झाला होता. यापूर्वी मुलाची ओळख करून दिल्यावर, हा काय करतो असे विचारले, तर तो तीनदा नापास झाला, हे सांगण्याचे टाळण्यासाठी ओळख करून देण्याचेच टाळले जायचे. आता मात्र हा अमुक ठिकाणी नोकरीला आहे असे अभिमानाने सांगितले जायचे. हा माझा चांगला दिसणारा कोट मुलाने पहिल्या पगारातून घेऊन दिला आहे, असे वडील अभिमानाने सांगायचे. नोकरीत पूर्वी मात्र येणारा पाहुणा, "काय बंडोपंत, यंदा तरी ऑक्टोबरला पास होणार का ?" असा कुत्सित प्रश्न तोंडावर मारायचे. एकंदरीत नोकरी पूर्वीचे मानहानीचे वातावरण बदलून आता सतत कौतुकांचा

वर्षाव चालायचा.

एक दिवस, ''पुढील ऑक्टोबरला परीक्षेला बसावे व ती परीक्षा पास व्हावे, अन्यथा नोकरीवरून तुम्हाला कमी करण्यात येईल.'' अशी नोटीस या तिघांनाही बजावण्यात आली. साहजिकच नोटीस वाचून तिघेही हादरले.

परीक्षेच्या निकालाचा दिवस उजाडला. या परीक्षेमध्ये तिघेही नापास झाले असतील / एक जण पास झाला असेल / दोघे जण पास झाले असतील किंवा तिघेही पास झाले असतील ? यापैकी काय घडले असेल असे तुम्हाला वाटते? अगदी बरोबर. तुम्हाला जे वाटते तसेच इथेही घडलं. हे तिघेही पास झाले होते. माणसामध्ये असलेल्या क्षमता दुबळ्या मानसिकतेमुळे क्षीण होतात. उच्च दर्जाची मानसिकता फाटक्या माणसाच्या अंगातसुद्धा वाघाचे बळ देते. नापास झालो तर आपली नोकरी जाईल या भीतीने त्यांनी सर्वस्व पणाला लावले आणि अर्थातच यशस्वी झाले. ही आहे सबल मानसिकतेच्या यशाची कहाणी.

प्रत्येक जण आपापल्या पातळीवर जन्मत:च कमी - जास्त सर्जनशील असतो. बालवयातच सर्जनशीलता जोपासणे अत्यावश्यक आहे. जीवनातील यशस्वितेसाठी सर्जनशीलता हा एक आवश्यक गुण आहे. सिल्व्हियाचा सर्जनशीलता जोपासण्यावर प्रचंड भर आहे. प्राथमिक अवस्थेतच जी जोपासल्यास तो तुमचा स्थायिभाव होतो. विविधतेने नटलेले, मोकळे असणारे, मनावर ताण नसणारे वातावरण हे सर्जनशीलतेला पोषक असते. असं वातावरण पारंपरिक पद्धतीच्या शिस्तीला धक्का पोहोचणारे आहे. ज्या कडक शिस्तीतून विचारांची देवाण-घेवाण होऊ शकत नाही, विचारांत विविधता येत नाही, त्यातून नवनिर्मिती होत नाही अशी शिस्त हवी कशाला ? मुळात शिकणं म्हणजेच माहीत नसलेलं माहीत होणं, प्रसंगी ते वापरता येणं, आहे त्यात नव्या विचारांची भर घालणं आणि त्यात काहीतरी नवीन निर्माण करणं. हा गुण माणसामध्ये उपजत आहे, त्यामुळेच माणसामध्ये उत्क्रांती घडत गेली. नुसती माहिती असण्याबरोबर विचार करायला शिकणं हे सर्वात महत्त्वाचे आहे. दुर्दैवाने विचार करण्याला चालना देणारे उपक्रम शाळेत हाती घेतले जात नाहीत. त्याच्या जोडीला 'घोका आणि ओका' यावर आधारलेल्या परीक्षापद्धतीने भर टाकली आहे. मी गमतीने असे म्हणतो की, (खरं म्हणजे ही वस्तुस्थिती आहे) ''गणपतरावांना कोणती शिवी दिली ? - चार गुण अशा प्रकारचे केवळ पाठांतराशी निगडित प्रश्न विचारण्यात आपण काय साधतो ? मुलांचं म्हणणं असं आहे की, गणपतरावांपेक्षा मला भारी शिव्या येतात पण तुम्ही मला काय येतं ते विचारतच नाही. मुलांचा याबद्दल राग आहे. मुलांचा मूळचा राग खूपच सौम्य करून झाला तर, मुलांचं म्हणणं असं आहे की, कोणी कोणाला कोणती शिवी दिली हे लक्षात ठेवायला मी

काय तुमच्या बापाचा नोकर आहे ? x x x . मुलांच्या ह्या म्हणण्यात खूप तथ्य आहे. मुलांचा राग हा प्रश्नातल्या काठीण्य पातळीबद्दल नसून फालतूपणाबद्दल आहे. मुलांच्या मुक्तपणाला व सर्जनशीलतेला वाव देणारे प्रश्न सर्व विषयांत काढता येतात. त्यासाठी आपण विचार करण्याची गरज आहे. मुलांना सहभागी केल्यास हे काम जास्त सोपे होते. नागरिकशास्त्राच्या एका प्रश्नपत्रिकेत आमच्या शाळेत प्रयोगादाखल पुढील प्रश्न विचारला होता. 'पुण्यातील अपघात कमी व्हावे, म्हणून पी.एम.टी बसच्या ड्रायव्हरना कोणत्या तीन सूचना कराल?' परीक्षेत आलेल्या या अचानक प्रश्नामुळे मुले गोंधळून न जाता बहुतांशी विद्यार्थ्यांनी त्याची उत्तरे दिली. मोठ्यांना जे सुचणार नाही ते छोट्यांनी लिहिले होते. ड्रायव्हरने रात्री पुरेशी झोप काढावी, ड्रायव्हरने दारू पिऊ नये, आपल्या प्रिय व्यक्तीचा - मुलगा, बायको, आई यांचा फोटो ड्रायव्हिंग सीटसमोर लावावा. ड्रायव्हिंग करताना मनात वाईट विचार आणू नयेत इ. आयत्या वेळेच्या प्रश्नाबद्दल मुलांची तक्रार नव्हती; पण हा प्रश्न अभ्यासक्रमाबाहेरील आहे म्हणून पालकांनी मात्र तक्रारींचा भडिमार केला. खरं म्हणजे हा प्रश्न पाठ्यपुस्तकाबाहेरील आहे असे फार तर म्हणा; पण तो अभ्यासक्रमाशी सुसंगत आहे. शाळेत अभ्यासक्रम शिकवायचा असतो, त्यासाठी अनेक साधने वापरायची असतात. त्यातील पाठ्यपुस्तक हे एक साधन आहे. एकमेव साधन नव्हे. सिल्व्हियाने तिच्या शिक्षण पद्धतीमध्ये सर्जनशीलतेला पोषक असणाऱ्या उपक्रमांची रेलचेल केली होती.

शिक्षण हे फक्त शाळेतच व फक्त पाठ्यपुस्तकातूनच होतं असं नाही. विशेषत: बालवाडीतील मुले ही जास्त वेळ घरी असतात, त्या मानाने कमी वेळ शाळेत असतात. या परिस्थितीत त्यांचं शिकणं हे त्यांच्या घरीच फार वेळ होतं. घरातील वातावरण, व्यक्तींचं वागणं हे योग्य असेल तर मुलाचं शाळेतील शिकणं गतिमानतेने व आनंदाने होतं. शाळा व घर हे शिक्षणाच्या बाबतीत एकमेकांना पूरक असायला हवेत. खरं म्हणजे यासाठी पालकांना प्रशिक्षण देण्याची गरज आहे. बऱ्याच वेळेला सुशिक्षितांना अशा प्रशिक्षणाची गरज नाही, असा एक गोड गर्विष्ठ समज असतो. ते शिकलेले असतात म्हणजे त्यांना एखाद्या विशिष्ट विषयातील ज्ञान असते. याचा अर्थ मुलांच्या बरोबर कसे वागावे याचे ज्ञान त्यांना असेलच असे नाही. निगडी येथील ज्ञानप्रबोधिनीच्या शाळेत पालकांच्या सहमतीने त्यांची परीक्षा घेण्यात आली. ही परीक्षा तोंडी होती. बऱ्याच पालकांना मुलांना सांगण्यासारख्या गोष्टीही माहीत नव्हत्या. काही जणांना गोष्टी येत होत्या, माहीत होत्या; पण सांगता येत नव्हत्या. मुलांसाठी योग्य विनोद सांगणारे फारच थोडे होते. मुलांबरोबर वारंवार खेळणार पुरुष पालक अत्यल्प होते. वाचनाची आवड असणारे कुटुंबातील सदस्य अगदीच

नगण्य होते इ. यातल्या सर्व गोष्टी सर्व जणांना करता येणे शक्य होते. पण शिक्षणासाठी हे सर्व आवश्यक आहे हे माहीत नसल्यामुळे केले गेले नाही. हे घडावे म्हणून आणि ''तुम्ही जसे तशी तुमची मुले'' हे उमजावे म्हणून पालक प्रशिक्षण वर्ग आवश्यक. सिल्व्हियाने असे वर्ग घेतले नाहीत पण तिची सर्व पालकांशी व्यक्तिगत ओळख होती. इतकेच नव्हे तर त्या मावरी जमातीच्या संस्कृतीचा तिने अभ्यासही केला होता. मागासवर्गीय मुलांच्या शिक्षणाच्या बाबतीत तो त्या मुलांचा केवळ शिक्षक नसून त्यांचे पालकत्व ही त्याने स्वीकारावयास हवे. त्याशिवाय या विद्यार्थ्यांची शिक्षणात पाहिजे तशी अपेक्षित प्रगती होणार नाही.

जगातील सर्व महायुद्धांची बीजे ही मुलांच्या बालवयातच त्यांच्या मनात रुजली जातात, अशा आशयाचे विधान सिल्व्हियाने या पुस्तकात केले आहे. अशी विषारी बीजे रुजली जाऊ नयेत व त्याऐवजी मधुर व औषधी फळांची बीजे रुजली जावीत ही जबाबदारी शाळांची आहे. त्यासाठी बालवयातील सर्व मुले शाळेत येणे गरजेचे आहे. म्हणजेच शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरण ही अत्यंत आवश्यक बाब आहे. केवळ सार्वत्रिकीकरण होऊन हा प्रश्न सुटणार नाही. मुळात शिक्षणच जर दर्जेदार नसेल तर त्या सार्वत्रिकीकरणाचा उपयोग काय ? शिक्षणातून विद्यार्थ्यांचा सर्वांगीण विकास होणे अपेक्षित आहे. सर्वांगीण विकास म्हणजे बौद्धिक (Intellectual), कायनेस्थेटिक (kinesthetic), सामाजिक (social), भावनिक (emotional), आध्यात्मिक (spirictual) या घटकांचा विकास होय. सध्या शिक्षणाचा थेट संबंध केवळ नोकरीसाठी लावल्यामुळे मुलांना बालशिक्षणापासूनच बौद्धिक शिक्षणाचा मारा करून 'घोका आणि ओका' या 'मार्क्सवादी' पद्धतीच्या परीक्षांच्या चिखलात रुतवले गेले आहे. त्यामुळे बौद्धिक शिक्षणाखेरीजच्या अन्य पैलूंची जाणही बऱ्याच शिक्षकांना नाही. अर्थात ही चूक शिक्षकांची नसून शिक्षणव्यवस्थेची आहे. त्याचवेळी हेही खरं आहे की ही चूक शिक्षक बदलू शकतात हेच सिल्व्हियाने आपल्या प्रयोगांतून व कृतीतून करून दाखविले आहे. हे करताना तिची शाळा ही शिक्षण व्यवस्थेचा एक भाग होतीच. त्यामुळे बिनडोक खाकी नियमांच्या कचाट्यातूनही तिने मार्ग काढला. त्यासाठी तिला संघर्ष करावा लागला, अडीअडचणींना तोंड द्यावे लागले. अधूनमधून नैराश्यही प्राप्त झाले. पण हे सगळे तिने जीवनातील खेळाचा भाग म्हणून स्वीकारले आणि श्रद्धेने शिक्षणातील प्रयोग चालू ठेवले.

ज्ञानाचा विस्फोट झाल्यामुळे व जागतिक स्पर्धेमुळे दिवसेंदिवस अभ्यासक्रमांची व्याप्ती वाढत आहे. दर दोन वर्षांनी ज्ञान दुप्पट होत आहे आणि दर सहा महिन्यांनी शिकलेले कालबाह्य होत आहे. काही दिवसांनी पदवीप्रशस्तिपत्रावर 'एक्सपायरी डेट' आल्यास मला आश्चर्य वाटणार नाही. वाढत्या अभ्यासक्रमांना गवसणी

घालण्याचं तंत्र ज्यांना अवगत नाही ते अपयशाच्या तळ्यात गटांगळ्या खातात. काही जणांना सुमार यश मिळतं पण त्यासाठी त्यांना प्रचंड कष्ट घ्यावे लागतात. हे कष्ट आनंदाने घेतलेले नसतात, तर तो एक जुलमाचा रामराम असतो. त्यामुळे बहुतांशी विद्यार्थ्यांना शिक्षण ही एक शिक्षा वाटू लागली आहे. अनुषंगाने शिकणं ही आनंददायी बाब न राहता ती एक दुःखद व तिरस्करणीय घटना झाली आहे. हे टाळण्यासाठी सिल्व्हियाने शिकणाऱ्याची मानसिकता व भावविश्व यांची व शिक्षणाची सुरेख सांगड घातली आहे. यातून तिने स्वतःच असं शिकविण्याचे तंत्र विकसित केलं आहे. शिक्षण आनंददायी होण्यासाठी केलेल्या प्रयत्नांतून त्या प्रमाणात यश मिळणे आवश्यक आहे. यासाठी मनोविकास प्रकाशनाचे 'गप्पांतून अभ्यासाकडे' हे पुस्तक जरूर वाचावे.

कोणत्याही देशाची प्रगती ही त्या देशातील शिक्षणपद्धती किती गतिमान (Dynamic) आहे यावर अवलंबून असते. गतिमान शिक्षणाची उंची ही त्याच्याशी संबंधित असणाऱ्या शिक्षकांच्या विचारशक्तीवर व कृतिशक्तीवर अवलंबून असते. शिक्षकांचं बळ वाढविण्यासाठी त्यांची मानसिकता बदलणारे प्रभावी अभ्यासक्रम आयोजित करण्याची गरज आहे.

एखाद्या दिवशी शाळेमधील आपला तास अतिशय उत्तम होतो. तो तास पाहायला कोणी वरिष्ठ नसतात किंवा कोणी अधिकाऱ्याने शाबासकीही दिलेली नसते. पण त्या दिवशी मुलांचे चेहरे व डोळे म्हणतात, ''सर, आज तुम्ही काय मस्त शिकवलंत. आम्हाला ते समजलं.'' या मुलांच्या प्रतिसादाने आपणच आपल्यावर खूष असतो. त्यादिवशी जमिनीपासून दोन इंच उंचीवर आपण दिवसभर आनंदात चालत असतो. यालाच मी 'परमानंद' असे म्हणतो. या दिवशी जर कोणी म्हणाले की तुम्ही राष्ट्रपती होता का ? तर मी त्याला तुरंत नकार देईन. मुलांच्या शिक्षणाच्या आनंदापुढे मला इतर सर्व गौणच वाटत असते. वर्गामध्ये अस्वच्छता असल्यास मुलांना धारेवर धरून जाब विचारणारा मी आज उलट्या दिशेने म्हणजे प्रेमाने बोलू लागतो. अस्वच्छतेमुळे रोग फैलावतात, तेव्हा आपण सर्व मिळून हा वर्ग स्वच्छ करू या का? असे आवाहनात्मक पद्धतीने संवाद साधतो. म्हणजे आपण आनंदी असलो, तर आपल्यामध्ये असे अनेक सकारात्मक बदल होतात. याचे हे उदाहरण आहे. मला हा परमानंद वारंवार मिळाला तर मी माझ्यातील सकारात्मक चांगल्या बदलांमुळे सुंदर होईन, आनंदी राहीन. लोकांना हवाहवासा वाटेन. यातून माझ्या हातून सातत्याने चांगलेच घडत राहील. हे ज्या परमानंदामुळे घडले ते पुनः पुनः घडावं म्हणून माझं अध्यापन आनंददायी होणं आवश्यक आहे. ते कसं करायचं ?

आपटे प्रशालेमध्ये मुलं धीट बनावीत म्हणून आम्ही एक पद्धत अवलंबत असू.

कोणत्याही वर्गातून कोणत्याही मुलाला शिपायाकरवी बोलावण्यात येत असे. आलेल्या पाहुण्याने २-३ मिनिटे त्या विद्यार्थ्याशी बोलावे, प्रश्न विचारावे अशी अपेक्षा. एकदा एका पाहुण्याने विद्यार्थ्याला 'तू वर्तमानपत्र वाचतोस का ?' असे विचारले. त्याने 'होय' सांगितल्यावर 'आजची विशेष बातमी काय ?' असा पुढचा प्रश्न केला. 'रेड्डी व गिरी हे राष्ट्रपतिपदाच्या निवडणुकीसाठी उभे आहेत,' असे शांतपणे त्वरित उत्तर विद्यार्थ्याकडून आले. या विद्यार्थ्याला राजकीय बातम्यात रस आहे हे ऐकून पाहुण्यांना आश्चर्य वाटले. त्यानंतर या दोघांपैकी कोण निवडून येईल ? असा प्रश्न. 'गिरी.' विद्युतवेगाने प्रत्युत्तर. या मुलाला राजकीय मत आहे, या आश्चर्याने पाहुण्याने त्याला पुढचा प्रश्न विचारला, ''गिरी निवडून यावेत असे तुला का वाटते ?'' यावर शांतपणे तो विद्यार्थी म्हणाला, ''रेड्डींच्या मानाने गिरी हे बरेच म्हातारे गृहस्थ आहेत. त्यामुळे राष्ट्रपतीच्या कारकिर्दीत ते दगावल्यास शाळेला सुट्टी मिळण्याची शक्यता जास्त आहे.'' या उत्तरावर आम्हा सर्वांचे चेहरे पाहण्यासारखे झाले होते.

शाळेला सुट्टी आहे म्हटल्यावर मुलांना आनंद होतो, शाळा सुटल्यावर शाळेतून मुले आनंदाने ओरडत बाहेर पडतात. हा शिक्षण व्यवस्थेला शाप आहे. हा शापाचा चेंडू शेवटी शिक्षकांच्या प्रांगणात येऊन पडतो. शिकविणे आनंददायी नाही, म्हणून शिक्षण आनंददायी नाही. यातच या शापाचं मूळ दडलंय. मुद्दाम कोणीच वाईट शिकवत नसतं. प्रत्येक जण आपापल्यापरीनं प्रामाणिकपणे शिकवत असतो. कुणालाच असं वाटत नाही की आपल्या शिकविण्यामुळं मुलांनी नाराज व्हावं. जे घडावसं वाटतं तसं प्रत्यक्षात घडत नाही हे खरं. शिक्षण आनंदी होण्यासाठी उत्तम दर्जाचे प्रशिक्षण वर्ग आयोजित करणं हे आवश्यक आहे. यातील 'उत्तम दर्जा' हा शब्द महत्त्वाचा आहे. दिवस घालायचे म्हणून असे सरकारी चालीवरील प्रशिक्षण वर्ग हे फारसे उपयोगी पडत नाहीत. गुणवत्ता ही नेहमीच मर्यादित असते. ही मर्यादित गुणवत्ता एकत्र करून तंत्रज्ञानाच्या साहाय्याने, ऑडिओ-व्हिडिओ कॅसेटद्वारे, स्वयंअध्ययनाच्या पद्धतीने प्रशिक्षण करावे. या प्रशिक्षणातून 'शिकावे कसे' हे शिकवावे. हे तंत्र प्रशिक्षणार्थींना अवगत व्हावे अशी अपेक्षा आहे. शिकणं ही सतत चालणारी प्रक्रिया आहे. 'शिकावे कसे' हे शिकल्यास सतत शिकण्याच्या प्रक्रियेतून मोठ्या प्रमाणात उद्दिष्ट साध्य होईल.

शिकविण्यातील आनंद नेहमीच मिळावा म्हणून शिक्षकाने काय करावे ? यासाठी खाली काही उपक्रम दिले आहेत.

१) शिक्षण व आपल्या आवडीच्या अन्य विषयांवरील पुस्तकांचे नियमित, भरपूर वाचन करावे. व्याख्याने, परिसंवाद, चर्चासत्रे, अधिवेशने यांसारख्या

कार्यक्रमात श्रोते किंवा व्याख्याते म्हणून सहभाग घ्यावा.

२) एखाद्या चांगल्या पुस्तकाचे चर्चेसह सामूहिक वाचन करावे. चांगल्या शिक्षकांना व संस्थांना भेटी द्याव्यात.

३) एखाद्या गुणी शिक्षकाचे त्यांच्या परवानगीने पाठ पहावे. हे पाठ काही तुमच्या विषयासंबंधी तर काही इतर विषयांतील असावेत.

४) दोन-तीन गुणी शिक्षकांना बोलावून आपला स्वत:चा पाठ पाहण्यास विनंती करावी. आपले गुण व विशेषत: दोष समजावून सांगण्याबद्दल आग्रही असावे. स्वत:चे दोष व टीका जे ऐकण्यास तयार असतात, त्यांच्यात सुधारणा झपाट्याने होते.

५) शिक्षणामध्ये दरवर्षी किमान एक प्रयोग करण्यासाठी घ्यावा. त्याचे मूल्यमापन करावे. लोकांकडून आलेल्या सूचना व टीका यांतून खूप काही शिकता येते.

वर्षामध्ये प्रत्येक उपक्रम किमान एकवेळ केलेला असावा.

शिक्षकाने स्वत:मध्ये बदल घडविण्याचा प्रयत्न कशासाठी व का करावा ? हा प्रश्न अगदी योग्य आहे. मुख्याध्यापकांना बरे वाटेल, शाळेचा निकाल वाढेल यासाठी मुळीच करू नका. तुमच्यात होणाऱ्या बदलामुळे तुम्ही आनंदी होणार आहात, तुमची गुणवत्ता वाढणार आहे. शाळेची घंटा झाल्यावर तुम्ही घरी येता. तेव्हा मिळालेला आनंद व गुणवत्ता हे शाळेतच राहत नाही. ते तुमच्या व्यक्तिमत्त्वाचं अविभाज्य अंग असतं. त्यामुळे ते तुमच्याबरोबर सतत असतं. त्याचे फायदे तुमच्या व्यक्तिगत जीवनात पदोपदी मिळत असतात. त्यामुळे तुम्ही आणखीन आनंदी होता आणि पर्यायानं तुमचं अध्यापनही आनंदी होतं. शिक्षण चांगलं होतं, शिक्षणाचं भलं होतं. शिक्षणाचं चांगभलं.

सिल्व्हियाच्या 'टीचर' या मराठीतील पुस्तकाला प्रस्तावना लिहिण्याची संधी उपलब्ध करून दिल्याबद्दल 'मनोविकास प्रकाशन'चे अरविंद पाटकर यांचा मी आभारी आहे. त्याच प्रमाणे ही प्रस्तावना लिहिण्याच्या कार्यात मदत केल्याबद्दल सर्वश्री राहुल व शेखर महाडिक या बंधूंना विशेष धन्यवाद. प्रस्तावना व पुस्तकावरील प्रतिक्रिया जाणून घेण्यास मला नक्कीच आनंद होईल.

पु.ग. वैद्य
किशोरमित्र
४४/५६, नवसह्याद्री सोसायटी,
कर्वेनगर, पुणे-४११०५२
दूरध्वनी - २५४६९४६८
Email : v 951934 @ rediffmail.com

सात वर्षांनी

सात वर्षांनी मी शांतपणे ते सारे पुन्हा आठवू शकत नाही. त्या डुगडुगत्या शिशुशाळेत घडलेल्या घटनांकडे सात वर्षांनी पाहताना मला त्यातील आनंद शांतपणे लुटता येईल किंवा त्यात खूप चुका दिसतील आणि त्या दुरुस्त कराव्यात असे वाटेल, अशी माझी कल्पना होती. पण यापैकी काहीच घडले नाही. मला एवढेच जाणवले की, त्यात मी आनंद घेऊ शकत नव्हते. तटस्थपणे पाहू शकत नव्हते. त्या निर्मितीचा ताप मला पुन्हा चढत गेला आणि मी त्या नाट्यात ओढले गेले. रक्तात भिनलेले एक असे नाट्य की, ज्यामध्ये सारे काही खरेखुरे, जिवंत होते. मोठी माणसे, लहान मुले, सारे सारे जिवंत. पुन्हा जसेच्या तसे.

पुढील पानांमधून काही गोष्टी वगळल्या गेल्या आहेत. उदा. शिस्तीविषयी मी काहीच लिहिलेले नाही. ज्या शिशुशाळेमध्ये मुलांना बोलण्याचे आणि हालचालींचे मुक्त स्वातंत्र्य आहे, त्या शिशुशाळेच्या मी केलेल्या जुन्या वर्णनावरून शिक्षकांना त्या शाळेतील सुव्यवस्थेबाबत रास्त शंका येऊ शकेल. खरे तर अव्यवस्थेचेही काही फायदे असतातच. पण ते फायदे आम्ही शिक्षण-व्यवस्थेत येऊ देत नाही. अव्यवस्थेत नियंत्रणाचा अभाव गृहीत आहे. पण नेमके त्या उलट, म्हणजे नियंत्रण हाच माझा मूळ हेतू आहे. एका शाळा-तपासनिसाने म्हटल्याप्रमाणे नियंत्रण म्हणजे 'तुम्हांला हवे तेव्हा मुलांचे लक्ष वेधून घेता येणे'.

मला नेहमीच मुलांचे लक्ष वेधून घ्यावे लागे आणि हे करण्यासाठी मी एक वेगळाच उपाय शोधला होता. मी मुलांना जे शिकवले ते फारसे नवीन नसले तरी त्याचा वापर ज्या पद्धतीने केला ती पद्धत नवीन होती. वर्गाचे लक्ष वेधून घेण्यासाठी सर्वसाधारणपणे शिक्षक काही ठरावीक मार्ग वापरतात. काही जण घंटी वाजवतात, काही जण टेबलावर रूळ आपटतात. बहुसंख्य जण आपला आवाज चढवतात. पण जिथे कोलाहलावर कुठलेही बंधन नाही, अशा या आमच्या शाळेच्या वर्गात त्यासाठी खूपच उंच पट्टीत बोलावे लागेल; आणि हा टिपेचा स्वर शिक्षकाच्या मृदुप्रतिमेशी एकदम विसंगत ठरेल, हे जाणून मी माझ्या आवाजाऐवजी संगीताच्या सुरावटीचा उपयोग करायचे ठरवले. ही सुरावटही तार सप्तकातील नाही; तर एका जगप्रसिद्ध संगीतकाराच्या आठ कोमल स्वर-लहरींची. बिथोवेनच्या पाचव्या स्वरमेळातील

पहिल्या आठ स्वरलहरी. जे त्याच्यासाठी छानपैकी परिणामकारक व उपयोगी ठरले होते, ते माझ्यासाठीही तसेच परिणामकारक व उपयोगी ठरू शकेल, असा मला विश्वास होता. त्याला तर स्वतःकडे हजारो लोकांचे लक्ष वेधून घेऊन पुढची सुरावट वाजवायची असे. मला केवळ माझी काही वाक्ये मुलांनी ऐकावीत एवढीच संधी व अवधी हवा असे.

मी माझ्या मुलांना शिकवले होते की, या स्वरलहरी ऐकताच ते जे काही करीत असतील ते थांबवून त्यांनी माझ्याकडे लक्ष द्यावे. माझ्या गरजेतून मी त्यांना हे शिकवले होते. पण कधी कधी मी मजेनेही हे करीत असे आणि त्या प्रफुल्लित शाळेत ही सुरावट छेडली रे छेडली, की एखाद्याच्या शरीरातील रक्त जसे खेचले जावे तसे इतर सर्व आवाज शाळेबाहेर खेचले जात. ते पाहून मी नेहमीच चकित होत असे. नुसतीच शांतता नव्हे तर एकदम स्तब्धता! सर्वांची नजर माझ्यावर खिळलेली. मी सांगेल ते करण्यास त्यांचे हात सिद्ध! अशी ही उच्च पातळीवरची शांतता. एका कोमल सुरावटीतून जन्मलेली. माझ्या सर्व साधनांपैकी माझे हे सर्वांत महत्त्वाचे, लक्षवेधी आणि अपरिहार्य उपकरण मी सदैव सज्ज आणि लखलखीत करून ठेवले होते.

आपण काय सांगतो यापेक्षा कसे सांगतो याला खूप महत्त्व आहे. तुम्ही कितीही महत्त्वाची गोष्ट सांगत असलात आणि तुमचे म्हणणे कुणी ऐकलेच नाही, तर त्याचा उपयोग काय? किंवा गोष्ट नुसती ऐकली पण ती मनाला भिडलीच नाही तरी तिचा उपयोग काय? ऐकणे आणि जाणवणे, मनाला भिडणे, यासाठी त्याकडे संपूर्ण लक्ष असणे गरजेच असते.

नाच, गाणे, मस्ती यांनी भरलेल्या खोलीत एका कोपऱ्यात बसलेले मूल ही छोटी सुरावट कशी काय ऐकू शकत असेल, अशी शंका तुम्हांला वाटू शकते. पण याचे उत्तर कुठलाही शिक्षक देऊ शकेल. पियानो नजीकच्या मुलांना ही सुरावट प्रथम ऐकू येते. ती मुले तात्काळ इतरांना खुणावतात आणि हा तरंग परिघाला स्पर्श करीपर्यंत ती लाट एखाद्या तरंगासारखी खोलीभर पसरते. शेवटी शांतता निर्माण होते. सुरावटीचे शेवटचे सूर विश्राम पावतात. तोपर्यंत मुलांमधील गोंगाटही विराम पावतो. तशा त्या शांत, स्तब्ध वेळा मला अविस्मरणीय वाटतात.

न्यूझीलंडमधील शिक्षकांनी शाळेला भेट देऊन पत्र लिहून दिलेल्या प्रोत्साहनाबद्दल मी येथे कृतज्ञता व्यक्त करते. परदेशातील विद्यापीठांनी दाखविलेल्या औत्सुक्याबद्दल व यातील काही बाबींच्या त्यांनी केलेल्या अंमलबजावणीबद्दलही मी आभारी आहे. तुम्हांला माझ्या शाळेत प्रत्यक्ष शिकवताना पाहणे मला जास्त आवडले असते. ते प्रशिक्षण केंद्र झाले असते तर अधिक आवडले असते. तुम्ही सर्व जण तेथे मुक्कामी राहून गटागटाने शाळेत येऊन माझी शाळा पाहता आहात, अशी मी स्वैर कल्पना

करते. पण इच्छा -कल्पना कितीही स्वैर असली तरी तिलाही मर्यादा पडतात. म्हणून असे प्रत्यक्षात कधी होऊ शकत नाही, पण तरीही इच्छा अमर असतात. आणि म्हणूनच सात वर्षांनंतरही त्या इच्छा माझ्या मनात तशाच आहेत.

ही सर्जनात्मक शिक्षण योजना मी परत वाचलेली नाही. मी जर तो धोका पत्करला असता तर पुनर्लेखन, पुनर्घटन, पुनर्चिंतन असे सारेच पुन्हा करावे लागले असते. मला हे करायचे नव्हते. हे मी लिहिले तेव्हा ते या स्वरूपातच मला योग्य वाटले होते.

खरे तर स्मृतींशी कोण खेळू शकतो? त्या काळची ती मोहकता नंतर बदलता कशी येईल? आणि भूतकाळातल्या उन्मत्त लाटांना परत कोण उठवेल? त्यांची केवळ आठवणच पुरेशी आहे. कोणताही खरा शिक्षक तर फक्त शिकवतो आणि पुढे जातो.

लिहिणारी बोटे पुढे सरकतात,
लिहीत लिहीत पुढे जातात.
तुमची सहानुभूती वा चातुर्य त्यांना
अर्ध्या ओळीवर थांबवू शकत नाही.
तुमचे सगळे अश्रू त्याचा एक शब्दही पुसू शकत नाहीत.

सिल्व्हिया ॲस्टन-वॉर्नर

माझ्या अमेरिकन प्रकाशकास पत्र

प्रिय बॉब,

आज सकाळी तुझे पत्र मिळाले. प्रस्तावनेचा मी थोडा विस्तार करावा असे तू सुचविले आहेस. पण ते मला शक्य नाही. याची तीन कारणे आहेत. माझ्या लेखनाविषयी आस्था आणि उत्साह असेल अशा न्यूझीलंडमधील एखाद्या प्रकाशकासाठी ती मूळ प्रस्तावना मी लिहिली होती; पण माझे पुस्तक प्रसिद्ध करणारा प्रकाशक माझ्या देशात मला मिळूच शकला नाही. इतर अनेक इच्छा-आकांक्षांप्रमाणेच ही इच्छा देखील वांझच ठरली.

जेव्हा कलावंत काही नवजात कल्पना मांडत असतो तेव्हा त्या कल्पना लाव्हासारख्या उष्ण आणि प्रवाही असतात. विश्वनिर्मितीच्या काळात जसे उष्ण वायूंचे पुंज विश्वातील अन्य शक्तिस्रोतांच्या परिणामांमुळे वाटेल तो आकार धारण करतात, तशा त्या कल्पनासुद्धा कुठलाही आकार धारण करू शकतात. पण पुढे ते उष्ण वायूंचे पुंज काही काळाने थंडावतात आणि एक निश्चित आकार धारण करून ग्रहमालिकेत स्थापित होतात. त्यांचा आकार मग अपरिवर्तनीय बनतो, अंतिम ठरतो. दुसरेही एक कारण आहे आणि जे जास्त समजू शकण्यासारखे आहे. मी प्रस्तावनेची पुनर्रचना करू शकत नाही. कारण तसे करायला गेले तर मला अतिशय रडू येईल.

पण तरीही तुझ्या काही प्रश्नांची उत्तरे मात्र मी देऊ शकेन. तुला तुझ्या अमेरिकन वाचकांसाठी काही निखळ वास्तविक तपशिलाच्या नोंदी हव्या आहेत. उदा. हे नक्की कधी सुरू झाले, कधी संपले, वगैरे.

कधी बरे सुरू झाले हे काम? मी मावरींच्या बालवाडीत पहिल्यांदा केव्हा बरे डोकावले? मोजू या का? चार. आठ. चार अधिक आठ म्हणजे बारा. अधिक चार म्हणजे सोळा. आणखी चार म्हणजे वीस. पुन्हा चार बरोबर चोवीस. चोवीस वर्षांपूर्वी. आणि सात वर्षांपूर्वी जेव्हा मला 'सहज शब्दावली'ची जादूची किल्ली सापडली तेव्हा ते संपले. जादूची किल्ली मला सापडली की, ती माझ्यासमोर प्रकटली? तो साक्षात्कार विलक्षण होता. वीज चमकल्यासारखा. त्या प्रकाशात मी शिशुशाळेतील ते डागाळलेले, चिरखडलेले टेबल पाहिले, फळे पाहिले आणि पॉलीश उडालेली लाकडी तक्तपोशीही पाहिली. सगळे काही विजेच्या पांढऱ्या-शुभ्र लख्ख प्रकाशात

उजळलेले. माझी त्या वेळची मनःस्थिती नेमकी कशी होती या प्रश्नाचे सगळे उत्तर तुला शेवटी दिलेल्या दैनंदिनीतील उताऱ्यांमध्ये मिळेल.

किती काळ हे चालले होते, असेही तू विचारले आहेस. मी सांगितलेच की चोवीस वर्षे! किती मुले सहभागी होती? सुरुवातीला नऊ किंवा दहा. नंतर वाढत वाढत ही संख्या सत्तरपर्यंत पोहोचली. आणि माझ्या त्या डुगडुगत्या शाळेत ही 'सहज शब्दावली' जेव्हा प्रकटली तेव्हा त्या डुगडुगत्या शाळेत पन्नास मुले होती.

माझ्या कल्पनांचा विकास कसा कसा झाला याचे वर्णन करायला तू सांगितले आहेस. न्यूझीलंडमधील शिक्षण-व्यवस्थेवर त्याचा काय परिणाम झाला तेही तुला जाणून घ्यायचे आहे. हे सारे अमेरिकन वाचकांसाठी आवश्यक असल्याने मी त्याला नकार देऊ नये, असा तुझा आग्रह आहे. न्यूझीलंडमध्ये या कल्पनांचा स्वीकार कसा झाला तेही मी सांगावे असे तू म्हणतो आहेस. माझा दीर्घ सुस्कारा तुला प्रशांत महासागराच्या पलीकडेही ऐकू आलाय की काय?

माझ्या या कल्पनांचा विकास कसा झाला? कल्पना विकास पावतात हे मला खरेच माहीत नाही. माझ्या लेखी त्या फक्त अवतीर्ण होतात. आपण अचंबित होतो. कृतज्ञतेने त्यांचा स्वीकार करतो. बस एवढेच.

न्यूझीलंडमध्ये माझ्या कल्पनांचे स्वागत कसे झाले, या तुझ्या प्रश्नांच्या उत्तरार्धाबाबत बोलायचे तर...

... आमचा देश एखाद्या छोट्या कुटुंबासारखा आहे. आम्ही न्यूझीलंडवासी इतर लहान देशांपेक्षा अधिक घट्ट विणीने बांधलेले असतो. महासागराने वेढलेले असल्याने म्हणा किंवा अगदी जगाच्या तळाशी असल्याने म्हणा, सगळ्याच कुटुंबात निष्ठेचे प्राबल्य असते. काही कुटुंबात कलह माजतात, काहींत नाही. पण सर्वच कुटुंबात एक अलिखित कायदा असतो आणि तो सर्वांनाच ठाऊक असतो की, कुटुंबातील कलहाविषयी कुणीही बाहेर बोलायचे नसते. तो निष्ठेचा आणि सन्मानाचा मुद्दा असतो.

एकदा एका स्त्रीने मला सांगितले होते की, तिच्या कुटुंबात कधीच भांडणे होत नाहीत. त्यावेळी मी तरुण होते आणि माझी मुलेही लहान होती. तिचे म्हणणे ऐकून मी खूपच प्रभावित झाले. मी जर माझ्या कुटुंबाविषयी असे म्हणू शकले असते तर, असे मला तेव्हा वाटले. पण आता मी प्रौढ स्त्री बनले आहे. आणि आता मला जास्त उमजतेही आहे. आता जेव्हा मी त्या भांडणविरहित कुटुंबाकडे पाहते, त्यातील पालकांच्या चेहऱ्यावर अश्रूंचे ओघळ मला जेव्हा दिसत नाहीत, तेव्हा मला त्यातील थंड क्रियाशून्यता जाणवते. ज्यात कुठलीच चमक नाही असे ते जडावलेले डोळे भासतात. आता मला उमजले आहे की, भांडण करण्यासाठीसुद्धा अनिवार ऊर्जा व

ओढ असावी लागते. एकदम भव्य प्रमाणात. मोठी भांडणे, उदात्त मीलन, दुखावणे आणि भरून येणे, हे सारे भव्य प्रमाणात करण्यासाठीसुद्धा अनिवार ऊर्जा व ओढ असावी लागते.

आम्ही न्यूझीलंडवासी खूप भांडतो. अगदी खरेच. सकाळी, सायंकाळी, दिवसा, रात्री, डावीकडून उजवीकडे, मागे-पुढे, उलटसुलट, माथ्यापासून तळापर्यंत, सर्वगामी आणि सर्व दिशाव्यापी असे आम्ही झगडतो. एक अतिशय गुंतागुंतीचा, क्लिष्ट, थकवणारा आणि सतत भांडणाच्या जाळ्यात गुरफटलेला हा आमचा देश आहे. जोपर्यंत आमच्या या गरम रक्तपेशी काहीशा थंड होत नाहीत, तोपर्यंत तो असाच पुढेही राहणार आहे. त्यामुळेच इथे तीव्र ओढ आणि तीव्र ऊर्जा आहे. शौर्य आणि वीरत्व आहे. रोज सकाळी येणाऱ्या वर्तमानपत्राइतक्या नियमितपणे येथे बोटचेपेपणावर वा कार्यरतेवर तीव्र हल्ला होतो. नव्या उन्मादी कल्पना मांडल्या जातात. त्या एकत्र येऊन त्यांचे स्फोट होतात. अगदी आकाशगंगेत - दक्षिण आकाशगंगेत म्हणा फार तर - होतात तसे!

बॉब, आम्ही भांडतो, खूप भांडतो. आपल्या गैरसमजुतींसह इतक्या उत्साहाने जगणारा दुसरा देशच मी पाहिलेला नाही! पण आम्ही आमच्या भांडणांविषयी बाहेर बोलत नाही. आमच्या निष्ठा कालातीत आहेत आणि सर्व कालातीत नियमांचे आम्ही पालन करतो. त्यामुळे तू विचारलेल्या काही गोष्टी अशा आहेत की, ज्याला मी उत्तर देऊ शकणार नाही.

हे खरेच आहे की गेली सात वर्षे 'सर्जनशील शिक्षण व्यवस्था' हे माझे पुस्तक न्यूझीलंडमध्ये प्रकाशित व्हावे यासाठी मी प्रयत्न करीत होते. गेली सात वर्षे ते माझ्याजवळ आहे आणि कौटुंबिक निष्ठांनी बद्ध असूनही, खिळून राहिलेल्या अवस्थेतसुद्धा, ते प्रकाशित व्हावे यासाठी गेली सात वर्षे मी पुनःपुन्हा चिकाटीने आणि आशावादीपणे प्रयत्न करते आहे. हे सारे माझ्या देशात माझ्या डोळ्यांसमोर प्रकाशित व्हावे अशी माझी तीव्र व ठाम इच्छा होती. अगदी अभिमानाने म्हणा किंवा हवे तर स्वार्थीपणे म्हणा, पण मला 'याची देही याची डोळा' ते प्रसिद्ध झालेले पाहायचे होते. सर्व शिक्षकांना प्रशिक्षण द्यायचे होते. न्यूझीलंडमधील हुशार बालवाडी शिक्षिकांनी हे तंत्र वापरावे असे मला किती वाटत होते. सर्जनाच्या वाटेवर मला अनुभवायला लागलेले खाचखळगे आणि मनस्ताप टाळून त्यांना या तंत्राचा वापर शांतपणे करता यावा, असे मला वाटत होते. शिक्षिकांनाही ते हवे होते. याची तत्त्वे काहीशी 'स्पिन्स्टर'मध्ये सापडतात. त्यांचा सर्वांना परिचय होता व ती देशभर वापरली गेली याचेही मला समाधान आहे. पण एका प्रकाशकाने मला सांगितले, ''ही शैली वाचकांना चालणार नाही. ती बदलायला हवी. जरा पारंपरिक प्रथेप्रमाणे अ, ब, क

अशी मुद्देसूदपणे मांडणी करायला हवी. क्रमानुसार सर्व काही यायला हवे.'' थोडक्यात म्हणजे अगदी निरस पायऱ्यापायऱ्यांमध्ये तो मला बांधू इच्छित होता. एकाने हे हस्तलिखित वर्षभर स्वतःजवळ ठेवले आणि मी जेव्हा ते त्याच्याकडे परत मागितले तेव्हा तो भडकलाच. मी त्याला वाचनासाठी पुरेसा वेळच देत नाही आहे, असे तो माझ्यावरच गुरकावला. अजून एक आठवडाभरासाठी ते हस्तलिखित त्याच्याकडे राहू देण्यास काय हरकत आहे, असाही त्याचा प्रश्न होता. एकाने हे त्याला परवडणारे पुस्तक नाही, असे स्वच्छपणे सांगितले. तसे अगदी लिहूनच दिले.

याच दरम्यान - किंवा मला वाटते अगदी सुरुवातीलाच - मी हे हस्तलिखित शिक्षण खात्याकडेच पाठविले होते. पण जेव्हा मी याविषयी परत विचारणा केली तेव्हा संबंधित व्यक्तीने सांगितले की, 'त्या लिखाणासोबत कोणतेच पत्र जोडलेले नव्हते, (खरे तर मी पत्र जोडले होते). 'हे पुस्तक खूपच छान आहे', असा अभिप्रायही त्याने दिला व 'हे हस्तलिखित तुम्हांला सुखरूप परत मिळेल अशी आशा वाटते,' असेही तो म्हणाला. ते सारे वाचून आता मलाही हसू येते आहे. माझ्या छोट्या-छोट्या मुलांसाठी मी गुंतागुंतीच्या काल्पनिक कहाण्या सांगत असे, तसेच हे प्रत्यक्षात वागत होते. माझ्या एका मित्राने माझ्या प्रेमाखातर हे पुस्तक न्यूझीलंडमध्येच प्रकाशित करायचा निश्चय केला. त्या छापखान्यात माझ्या पुस्तकाची जेमतेम एक प्रत छापली गेली असेल नसेल तोच तो छापखाना आर्थिक (व भावनिक) ओझ्याने पार कोलमडून गेला. त्याच वेळी पुस्तकाचा तयार टाईपसेटही नाहीसा झाला तो आजतागायत! हे सर्व घडल्यावर मात्र मी कौटुंबिक निष्ठांचा पुनर्विचार करू लागले.

न्यूझीलंडमधील शिक्षण-व्यवस्थेने हे स्वीकारले आहे की नाही, याविषयीही तू जाणून घेऊ इच्छितोस. त्यांनी या सर्व प्रक्रियेदरम्यान मला कसे वागवले?.. मी ही पद्धत स्वतः वापरू लागले तेव्हा त्यांना काय वाटले?... आणि नंतर जेव्हा 'स्पिन्स्टर' प्रकाशित झाले तेव्हा त्यांनी मला कसे वागवले?....

न्यूझीलंड ही कलांना वाव न देणारी भूमी आहे, असा आरोप मी तरी करणार नाही. खरे तर जिथे कलांना मुक्त वाव आहे अशी जागा या निळ्या आकाशाखाली कुठेच नाही. झपाटून टाकणाऱ्या कलांना तर नाहीच नाही. कला ही सर्व विरोधाला न जुमानता प्रकट व्हावी लागते किंवा नष्ट व्हावी लागते. मी अशीच धडक देऊन वाट काढली आहे. अर्थातच यात जखमाही झाल्या. आयुष्याकडून तुम्हांला हवे ते तुम्ही मिळवू शकता; पण स्वतःच्या रक्ताने त्याची किंमतही चुकवावी लागते. मीही मला हवे ते मिळविले आणि त्याची किंमतही दिली. अर्थात हे सर्व कुटुंबातले अंतर्गत नाट्य आहे. त्याविषयी माझ्या व तुझ्या देशात मी काही बोलू शकत नाही. जोपर्यंत माझ्या देशात माझी कबर शांत होत नाही तोपर्यंत तरी नाहीच. मग माझा आत्मा

उठेल आणि त्यांना पछाडेल. त्यावेळी आजवर न बोललेले सारे मी नक्की बोलेन, एवढे लक्षात ठेवा.

तेव्हा माझे हे जीवितकार्य आता तुझ्या देशातील वाचकांसमोर आहे. माझी आयुष्यभराची कामगिरी आहे ही. मला पत्र लिहिणाऱ्या सर्व शिक्षकांना, आयांना, पत्रकारांना, समीक्षकांना, विद्यापीठातील प्राध्यापकांना आणि सर्वांत महत्त्वाचे म्हणजे माझ्या सुसंस्कृत, रसिक 'स्पिन्स्टर्स'करिता ते पाठवीत आहे. त्यांनी त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वातील उत्तमाचा आविष्कार पत्रातून मला पाठविला होता. मीही त्यांना माझ्यातील उत्तमाचा आविष्कार देऊ इच्छिते. यातील काही माझ्याशी सहमत असतील वा नसतीलही. पण अनुभवाने मी हे शिकले आहे की ज्यांना माझे म्हणणे मान्य नसेल तेही उदार बुद्धीनेच त्याचे परीक्षण व परिशीलन करतील. बुद्धिवादाने पण उदारतेने. कृपया हे दोन शब्द लक्षात ठेवा. शेवटच्या शब्दावर जरा प्रकाशझोत ठेवा, उदारता! तुमच्या देशात माझ्या वाट्याला काही वेळा कठोर टीका आली आहे, पण त्या धक्क्याने मी काही गोठून गेलेली नाही. कारण त्या सर्व लेखण्या औदार्यानेच भारलेल्या होत्या.

सर्जनशील शिक्षणाची ही योजना मी तुझ्या देशात पाठविली आहे. तिच्या महत्त्वाविषयी मला पूर्ण विश्वास आहे. ॲना वोनोत्सवा 'स्पिन्स्टर'मध्ये म्हणते तसे, ''मला ज्याचा विश्वास वाटतो तेच मी केले पाहिजे. आणि मी जे करते त्यावरच माझा विश्वास असतो. इतर काही पद्धतीने जगण्याइतके हे आयुष्य दीर्घ आहेच कुठे?'' मला तर वाटते हेच सार्वत्रिक सत्य आहे. काळ्यांसाठी, गोऱ्यांसाठी, पिवळ्यांसाठी आणि सावळ्यांसाठीही. दुसऱ्या संस्कृतीशी जुळवून घेण्यासाठी जीव तोडून धडपडणाऱ्या कुठल्याही अल्पसंख्य समुदायासाठी हेच सत्य आहे.

तू विचारलेला एक प्रश्न आहे की मी ज्या पुस्तकांविषयी सारखी बोलते ती पुस्तके कुठे आहेत?

चोवीस वर्षांपूर्वी मी पहिल्या आठवड्यापासून ती पुस्तके तयार करू लागले होते. लिहिणे, चित्र काढणे, वापरून पाहणे, तपासणे, वगळणे, सुधारणे, नाकारणे, पुन्हा तपासणे, पुन्हा सुधारणे, तपासणे, सुधारणे, पुन्हा तपासणे, पुन्हा सुधारणे, शेकडो चित्रे काढणे, रंगविणे, समर्पक चित्रे वर्षानुवर्षे काढणे, हे अनेक वर्षे चाललेच होते. शेवटी सात वर्षांपूर्वी एका बुक बाइंडरकडे ती चित्रे बाइंडिंगसाठी नेली. त्याने सुरेख पुठ्ठ्याच्या बांधणीत ती बांधली. पहिले पुस्तक पिवळे होते. दुसरे निळे, तिसरे हिरवे व चौथे लाल. प्रत्येकाच्या कोपऱ्यात वर मावरीच्या घरात असतो तसा मोठा वासा चित्रित केलेला होता. सर्व पुस्तकांच्या मुखपृष्ठावर पुस्तकाचा नायक म्हणून अंगावर अपरा मळका सदरा आणि चड्डी घातलेला एक मावरी मुलगा होता. प्रत्येक

मुखपृष्ठावर त्याची वेगळी मुद्रा होती. चांगला पांढरा शुभ्र कडक व्हिटमनचा कागद. त्यावर शेकडो जलरंगांतील चित्रे आणि मजकूर, मुलांसाठीच्या मोठ्या टाईपमधील! आता मागे वळून पाहता जरी तसे वाटत नसले तरी निदान त्यावेळी तरी मला मी आपल्या स्वप्नानजीक पोचले आहे, असे मला वाटत होते. मी त्याला 'संक्रमणकालीन वाचनमाला' म्हणत असे. पण त्यानंतर जो मी बाहेरच्यांना सांगू शकत नाही असा कौटुंबिक नात्यात एक प्रवेश घडला. शेवटी एका पत्रात मी वाचले, 'माझी सर्व संक्रमणकालीन वाचनमाला जाळून टाकली गेली आहे.' अर्थात चुकून... पण माझ्या चुकीने नव्हे!

मी लागलीच दुसऱ्या पुस्तकांच्या तयारीला लागले. पहिली दोन पुस्तके जवळपास पूर्णही झाली; पण ती मूळच्या पुस्तकांसारखी नव्हती, हे जाणवले आणि मी थांबले. माझे आता पूर्वीसारखे मन लागत नव्हते. माझ्या चित्रांमध्येही पूर्वीची अचूकता नव्हती. याचा वयाशी काही संबंध नव्हता. हे खरेच आहे की राजीनामा दिल्यानंतर मी ती पुस्तके येथील एका प्रकाशकाला दाखविली होती. पण मी त्यात खूप रंग वापरले होते. मी फक्त दोनच रंग वापरावेत किंवा अगदी प्राथमिक रंगांचाच वापर करावा, असे त्याने सुचविले. ही सूचना अगदी रास्त आणि विवेकपूर्ण होती हे खरे; पण मी कधीच तेवढी विवेकी नव्हते, एवढेच. त्या प्रकाशकाने त्या पुस्तकांसाठी खूप वेळ दिला. खूप लक्ष घातले. बाहेरच्या देशात छपाई केल्यास प्रत्येक पानाला किती खर्च येईल याचाही हिशोब काढला; आणि तो खर्च निघाला ६५ पौंड. यानंतर ते याबाबत फार काही करू शकत नव्हते. त्यामुळे ज्यात जोसेफच्या कोटापेक्षाही जास्त रंग मी वापरलेले होते आणि ज्यात अनंत प्रतिध्वनी घोंघावत आहेत, असे माझे ते मोठे पुस्तक माझ्या पुस्तकाच्या कपाटात आजही पडून आहे. माझ्या कपाटात दबा धरून बसले आहे, असे का म्हणेनास. जाऊ दे. नाहीतरी मी तशी काही फार मोठी प्रतिभावंत चित्रकार कधी नव्हतेच.

यातून थंडपणे काढता येणारे काही ठोस निष्कर्ष तुला हवे आहेत. पण माझ्या व्यक्तिमत्त्वात थंड व ठोस असे काही आहे की नाही, हेच मला ठाऊक नाही. खरे तर या विषयासंदर्भात थंड असे काही नाहीच. ज्यांच्या धगीने मी आणि माझ्या पुस्तकाची पानेही जळाली त्या सर्जनात्मक शिक्षणाबाबत धगधगीत गोष्टीच माझ्याकडे आहेत.

सायंकाळी शेकोटी शेजारी बसून आत्ममग्नपणे मी तुला हे पत्र पेन्सिलीने लिहिते आहे. 'उग जरा सुधारून, परिष्करण करून, लांबड टाळून, टाईप करून पाठवू', असे मनात घोकते आहे. पण यातले मी काहीही प्रत्यक्षात करणार नाही, याची मला खात्री आहे. मी या वहीतून ही पाने फाडून घेईन. एका पाकिटात भरेन आणि (पुन्हा कधीही न वाचण्यासाठी.) साता-समुद्रापार पाठवून देईन.

शुभेच्छा आणि आभार. हे एकदाचे संपले याचाच मला मोठा आनंद आहे. आणि इतके कठीण काम करायला मला पुन्हा सांगू नकोस. पण हे पत्र तुला पाठविताना जसे चोवीस वर्षांपूर्वी वाटत होते तसे आता मला बरे वाटते आहे. इतक्या भरड भाषेत लिहिलेले मी यापूर्वी काहीही छापायला दिले नव्हते. माझी 'सर्जन शिक्षण पद्धती' वाचकांकडे सोपविताना मला माझे जीवनकार्य संपल्याची जाणीव होते आहे. मी काय सांगते आहे ते मला ठाऊक आहे आणि विश्रांती कशाला म्हणतात, त्याचीही मला जाणीव आहे.

स्नेहांकित
सिल्व्हिया

अनुवादकाचे दोन शब्द

टीचर : जीवन समृद्ध करणारा अनुभव

'टीचर'ला उदंड प्रतिसाद देणाऱ्या वाचकांचा मी मनापासून आभारी आहे. हा प्रतिसाद सिल्व्हिया वॉर्नर या मनस्वी व्यक्तिमत्त्वाला व शिक्षण क्षेत्रातील नव्या जोमदार प्रवाहाला आहे असे मी मानतो. या नव्या आवृत्तीच्या निमित्ताने थोड्या उशिरा का होईना, वाचकांशी काही हितगुज करण्याची संधी मी घेत आहे.

पुणे येथील आयुका (Inter University Centre for Astronomy & Astrophysics) मधील बाल विज्ञान केंद्राचे संचालक श्री. अरविंद गुप्ता यांनी सहज वाचायला म्हणून दिलेले 'टीचर' हे पुस्तक मनात घरच करून बसले. पूर्वीच वाचलेल्या 'समरहील' या पुस्तकाची आठवण झाली. तरुणपणी शिक्षण क्षेत्रातील उपेक्षितांच्या प्रश्नांशी काही काळ मी निगडीत होतो, त्यावेळच्या आठवणी जाग्या झाल्या.

नाशिकला समाजवादी चळवळीतील 'समता आंदोलन' या युवा संघटनेत काम करताना 'गरिबांच्या शिक्षणाचा लढा' या नावाने महापालिकेच्या शाळांतील मुलांच्या प्रश्नांकडे समाजाचे लक्ष वेधण्याचे काम आम्ही करत असू. झोपडपट्टीतील मुलांना शाळेत घालणे, ते रोज शाळेत जावेत यासाठी त्यांच्या पालकांना भेटणे, त्यांच्या घरी जाऊन शिकवणी घेऊन त्यांचे मनोधैर्य वाढविणे,यासारख्या विधायक कामांबरोबरच निवेदने, मोर्चे, आंदोलने असा झिंदाबाद-मुर्दाबादचा कार्यक्रमही करणे; असा तो मामला होता. त्यावेळी अन्य प्रकारे शिक्षणक्षेत्राशी आपला कधी संबंध येईल असे वाटले नव्हते; पण समाजवादी चळवळ राजकीय पटावरून अस्तंगत झाल्यावर सर्वांनीच आपापल्या आवडीच्या वाटेचे पर्याय निवडले. नाशिकमधील काही मित्रांनी आनंददायी अर्थपूर्ण शिक्षण चळवळीतील एक शाळा उभारण्याचा संकल्प केला, तेव्हा मीही नकळत त्यात सामिल झालो. त्यातूनच १९९८ साली 'आनंद निकेतन' ही शाळा नाशिकला सुरू झाली.

'टीचर' हे पुस्तक वाचल्यावर सिल्व्हिया वॉर्नरचे आमच्या 'आनंद निकेतन'मधील शिक्षिकांच्या वृत्तीशी असणारे नाते मला जाणवले. मी त्यांच्याशी या पुस्तकावर बोलू लागलो. यातूनच ही अनुवादाची प्रेरणा मिळाली. या पुस्तकाचे सर्व श्रेय हे अरविंद गुप्ता आणि 'आनंद निकेतन'च्या शिक्षिका यांचेच आहे. माझी भूमिका ही तुकारामाच्या भाषेत सांगायची तर-

''फोडीले भांडार। धन्याचा हा माल । मी तो हमाल । भार वाही ।'' एवढीच आहे.

एखादे पुस्तक आपल्याला जीवनातील प्रश्नांकडे पाहण्याचा एक वेगळाच दृष्टिकोन प्रदान करते, तेव्हा ते नुसते पुस्तक उरत नाही तर जिवंत मार्गदर्शक बनते. 'समरहील', 'तोतोचान' आणि 'टीचर' ही शिक्षण क्षेत्रातील अशी तीन पुस्तके आहेत. मुळात ती केवळ शालेय शिक्षण या विषयावरची पुस्तके नाहीतच. ती एक जीवनविषयक दृष्टिकोन घडविणारी पुस्तके आहेत.

सिल्व्हिया वॉर्नर यांचे हे पुस्तक अगदी रसरशीत आहे; पण तिच्या उत्कटतेनेच कदाचित, तिची शैली अतिशय गुंतागुंतीची झालेली आहे. एरवी आठवणी साधारणपणे सरळ रेषेत उलगडत जातात, पण इथे मात्र तसे नाही. ही तिची भूतकाळातील स्वैर मुशाफिरी आहे. हा भूतकाळ मावरी या न्यूझीलंडमधील आदिवासी जमातीतील मुलांच्या शिक्षणाशी निगडीत आहे; पण हे पुस्तक म्हणजे 'मावरींच्या शिक्षणविषयक समस्या व त्यांची उकल करणारे उपक्रम' याचा एकरेषीय अहवाल नाही.

मावरी ही न्यूझीलंडमधील मूळची आदिवासी जमात. आज या देशावर युरोपियनांचे राज्य आहे. मावरींच्या भाषेपेक्षा इंग्रजीचा बोलबाला आहे. या दोन संस्कृतींच्या दरम्यान सुप्त व उघड संघर्ष सतत चालू असतो. या संस्कृतीसंघर्षामुळे मावरी मुले मागासलेली गणली गेलेली. त्यांच्यासाठी काही वेगळे प्रयत्न करणे आवश्यक असले, तरी ते केवळ पठडीबाज असून उपयोगी नव्हते. त्यासाठी वेगळ्या वाटेचा शोध घेणारा व त्या वाटेने चालण्याचे धैर्य दाखवू शकणारा शिक्षक असणे गरजेचे होते. शिक्षक या पदाचा पगार घेणे म्हणजे शिक्षक असणे नव्हे. सिल्व्हिया वॉर्नरच्या शब्दांत सांगायचे तर, 'शिकवणे म्हणजे विद्यार्थ्यांशी लग्नच करणे असते!' सिल्व्हियाचे असे लग्न लागलेले होते. त्यामुळेच तिने या कामात आपले सर्वस्व ओतले.

तिच्यापुढे अनेक प्रश्न होते. मावरी मुलांसाठी त्याच्या संस्कृतीतून आलेले शब्द वापरणारी पुस्तके का नसावीत? ही युरोपियन 'जॉन आणि जेनेट'ची कृत्रिम दुनिया त्यांच्यावर का लादावी? पुस्तकातले शब्द त्यांचे होण्यापेक्षा त्यांचे शब्द पुस्तकाने का घेऊ नयेत? तिने मळलेल्या वाटेने जायचे नाकारले आणि 'सहज शिक्षणाच्या' वाटेने ती आपल्या सावळ्या कान्ह्यांबरोबर चालू लागली. या पुस्तकात पदोपदी जाणवते ते तिचे मावरींविषयीचे अपार प्रेम. इतर युरोपियन शिक्षिकांपेक्षा ती इथे वेगळी होती. मावरींची जीवनशैली ही कनिष्ठ असल्याने, त्यांना मुख्य प्रवाहात सामील करायचे, तर त्यांना हे सर्व सोडायला लावले पाहिजे, हा गोऱ्यांचा अट्टाहास तिला मावरींचे व्यक्तिमत्त्व दुभंगवणारा वाटतो. त्यांच्या सहजजीवनप्रेरणा न मारता

ते नव्या जगाशी जोडले जावेत यासाठी ती प्रयत्न करते. शिक्षण म्हणजे दोन भिन्न संस्कृतींना जोडणारा पूल आहे, असे ती म्हणते. हा पूल बांधण्यासाठी ती सर्व आयुष्यभर नानाविध प्रयोग करते आहे. दुर्दैवाने तिच्या प्रयोगांना खुद्द न्यूझीलंड-मध्ये मात्र कधी फारशी मान्यता मिळाली नाही. याने ती इतकी त्रस्त होते, की अनेकदा नोकरी सोडून निघून जायचा विचार करते; पण मावरींच्या प्रेमापोटी जात मात्र नाही. ''प्रयोगशील शिक्षकाला बढती न मिळणे हेच मुळी व्यवस्थेने दिलेले प्रशस्तीपत्रक आहे, असे मानायला हवे'' असे तिची बहीण समजावते. हेच दृष्य आपल्या महाराष्ट्रातही आढळते.

शिक्षणातील वाढती स्पर्धा, औत्सुक्य जागविण्यापेक्षा पाठांतराकडे वळलेली पद्धती, मुलांमध्ये वर्गीय भावनेची जोपासना करणाऱ्या शाळांची वाढती संख्या, शिक्षणमंत्र्यांच्या लहरीनुसार वाढणारे विषय, शोध घेण्यापेक्षा अनुकरणातून वाटचाल करण्याची मनोवृत्ती, हे आजच्या शिक्षणाचे सर्वसाधारण चित्र आहे. शिक्षण ही आनंदयात्रा बनावी असे शिक्षणतज्ज्ञांनी वारंवार सांगूनही ती एक यातायात बनली आहे. फारच झाले तर, मुलांच्या आनंदासाठी 'हास्यक्लब'सारखा एखादा आनंदाचा तास वेळापत्रकात समाविष्ट करायला पालक व संस्थाचालक तयार होतील आणि त्या तासालाही जोक लिहून देण्याचे कर्मकांडच पार पाडले जाईल! किंवा कार्यानुभवसारखा तो तास इंग्रजी वा गणितासाठी वापरला जाईल!

सिल्व्हिया सर्व साचेबद्धतेच्या विरुद्ध आहे. आपण स्वत: निर्माण केलेले शिक्षण -साहित्यही चाकोरीबद्ध झाल्याने, नव्या कल्पना सुचण्याच्या आड येते, म्हणून ते जाळून टाकण्याचे धैर्य तिच्या अंगी आहे. पाठ्यपुस्तकाबाहेरचे जग ती शिक्षणाशी जोडून घेते. निसर्ग हा गणित आणि विज्ञान शिकवण्यासाठी सर्वात उपयुक्त आहे. तेव्हा 'बाहेर चला, केवळ शाळेत बसू नका' असे ती आवर्जून सांगते. प्रयोगशील शाळांच्या अशा उपक्रमांबाबत इतर शाळांची प्रतिक्रिया काहीतरी 'फॅड आहे झालं' अशी असते. नाशिकच्या 'आनंद निकेतन'मधील शिक्षिका गेली दहा वर्षं नित्यनवे कल्पक उपक्रम घेत सिल्व्हियाच्या वाटेने चालत आहेत. त्याचा त्यांना व विद्यार्थ्यांना होणारा फायदा अनुभवण्याजोगा आहे. मुलांच्या भावविश्वाशी नाते जोडल्याने, शिक्षिका या शाळेतील सत्तेच्या प्रतिनिधी राहत नाहीत, तर मुलांच्या लाडक्या ताई बनतात. सिल्व्हियाच्या म्हणण्याप्रमाणे मुलांच्या भावविश्वातून आलेल्या शब्दांचा व वाक्यांचा उपयोग करून भाषेचा वर्गात वापर सुरू केला,की भाषा ही मुद्दाम शिकण्याची परकी गोष्ट राहत नाही, ती त्यांच्या अभिव्यक्तिचे जोमदार साधन बनते. ती आत्मसात करण्याचा त्यांचा वेग वाढतो. भाषेचा एक उत्सवच सुरू होतो. याचा अनुभव आम्ही दहा वर्षांपासून घेत आहोत.

लहान मुले एखाद्या द्विमुख ज्वालामुखीसारखी असतात, असे सिल्व्हिया म्हणते.

एक मुख असते विध्वंसक शक्तीचे व दुसरे सर्जकशक्तीचे. विध्वंसक शक्तीचे तोंड बुजवण्याचा एकच मार्ग आहे, तो म्हणजे सर्जकशक्तीचे मुख रुंदावत जाण्याचा. हाही अनुभव आम्ही 'आनंद निकेतन'मध्ये घेतला. हे मुद्दाम सांगण्याचे कारण शाळेची जाहीरात करणे हा नसून, या पुस्तकात सांगितलेला मार्ग म्हणजे अधांतरी आदर्शवाद नाही, तर वास्तवात अनुभवता येणारा प्रयोग आहे, हे लक्षात यावे हा आहे. या प्रयोगासाठी फार पैसे लागत नाहीत, लागते ते फक्त चाकोरी मोडण्याचे धैर्य.

आपल्याकडेही मुलं खूप वेगवेगळ्या स्तरावर आहेत. खूप स्थानिक बोली आहेत. त्यांचे जीवन नाकारून आपण त्यांना काय शिकवणार? आजच नागरी समाजातील मूठभरांनी सर्व शिक्षणव्यवस्था व्यापली आहे. आपला इतिहासच आपण आदिवासींनाही त्यांचा इतिहास म्हणून शिकवतो. जणू त्यांना काही इतिहासच नाही! आपल्या परिसराचा इतिहास कधी आपण शोधतो का? नवे काही करण्यासाठी शिक्षकाने प्रथम पाठ्यपुस्तकाच्या कैदेतून स्वत:ची सुटका करून घ्यायला हवी. शासनाचाही यास विरोध नाही. अभ्यासक्रम हा दिशादर्शकासारखा असतो. त्याचा उद्देश इच्छित दिशेने प्रवास करणे सुकर व्हावे हा आहे. आपण जर केवळ दिशादर्शकापाशीच थांबलो, तर इच्छित दिशेने आपला प्रवास होणार कसा? महाराष्ट्रात अनेक प्रयोगशील शाळा अशा नव्या वाटेने जाण्याची धडपड करीत आहेत. त्याचा उपहास थांबवून, त्यांची मुख्य शिक्षण प्रवाहाशी देवाणघेवाण कशी होईल ते पाहायला हवे. मुख्य म्हणजे, शिक्षकांवर व विद्यार्थ्यांवर आपण विश्वास ठेवायला हवा. सिल्व्हियाची वाट सर्व शिक्षकांना चोखाळता येईल. ती काही दैवी शक्ती असलेल्या कुणा एकट्या व्यक्तीची वाट नाही. थोडे परिघाच्या बाहेर पाऊल टाकण्याचे धैर्य सर्वांनी दाखवायला हवे. ते धैर्य, हे पुस्तक वाचून आमच्या सर्व शिक्षकांच्या अंगी यावे यासाठीच ही अनुवादाची धडपड केली आहे.

अनुवादाचा हा माझा पहिलाच अनुभव आहे. तो निर्दोष व्हावा यासाठी संगमनेरच्या ॲड. निशा शिवूरकर, ठाण्याच्या प्रा. मीनल सोहनी व 'आनंद निकेतन'च्या श्रीमती विनोदिनी काळगी यांनी तो काळजीपूर्वक वाचून योग्य त्या सूचना वेळोवेळी केल्या. संगणकावर स्वच्छ मुद्रणप्रत तयार करण्याचे कामी श्री. संतोष साळवे यांनी केले. हे सर्व 'आनंद निकेतन' परिवारातील असले तरी त्यांची कृतज्ञतापूर्वक नोंद घ्यायला हवी. या निमित्ताने शिक्षणक्षेत्रात घडणारे चांगले काम उत्सुक लोकांपर्यंत पोहोचवण्याची संधी मला मिळाली, याचा आनंद मोठा आहे.

-अरुण ठाकूर, नाशिक

अनुक्रमणिका

सेतू बांधा रे सागरी ...। ४५

पायाभूत शब्दसंग्रह । ४९

मावरींच्या बालवाडीत वाचनाच्या तयारीची मार्गदर्शक तत्त्वे । ५७

व्यक्तिगत आधारभूत शब्दावली । ५८

मूलभूत शब्दावली शिकविण्याचे तंत्र-मंत्र । ६१

मी कधीच काहीच शिकवीत नाही । ६३

सहज लेखन । ६५

जीवननिष्ठ सहज लेखनाचे तंत्र व मंत्र । ६८

सहज वाचन । ७१

सहज शब्दलेखनाचे तंत्र व मंत्र । ७४

सहज वाचन शिकविण्याचे तंत्र । ७६

मावरींची संक्रमण वाचनमाला । ७८

निसर्ग - आमचा सोनेरी टापू । ८५

जीवन जे फुललेच नाही । ९१

मावरी शाळेतील जीवन । ९८

सुट्टीनंतर - एक टिप्पणी । १२१

ट्रेमेनना पाठविलेली टिप्पणी । १२५

ट्रेमेनच्या भेटीनंतरचे चिंतन । १२७

सहज वर्तन व्यवहार । १६५

सुट्टी ! । १७०

स्मरणयात्रा । १७८

सेतू बांधा रे सागरी...

'सहज वाचन पद्धती' ही काही आता नवीन बाब उरलेली नाही. प्राचीन इजिप्तमधील चित्रलिपी ही फक्त एकाच शब्दाने बनलेली एकेक संपूर्ण वाक्येच होती. हेलन केलरचा पहिला शब्द 'पाणी' हा तिच्यासाठी तो एकमेव शब्द असलेले संपूर्ण पुस्तकच होते. टॉलस्टॉयला देखील त्याच्या ग्रामशाळांमधून हेच सूत्र गवसले होते. आता युनेस्कोच्या कार्यक्षेत्रात सर्वत्र या सूत्राचाच वापर प्रारंभिक शिक्षणासाठी केला जात आहे. कारण अविकसित समूहातील लोकांना लिखित भाषेचा परिचय करून देण्याचा हाच एकमेव विवेकपूर्ण रस्ता आहे. दुष्काळग्रस्त क्षेत्रातील शिक्षक हा पिके, माती, भूक, खते यांसारखे शब्द न वापरता तेथील विद्यार्थ्यांना काही शिकविण्याची कल्पना तरी करू शकेल काय?

अर्थात फक्त अविकसित आदिवासींना शिकविण्यासाठीच 'सहज वाचन पद्धती' उपयुक्त ठरते असे नाही. जेथे दोन भिन्न संस्कृतीमधील विद्यार्थ्यांना एकाच शिक्षणव्यवस्थेत सामावून घ्यावे लागते, तेथे एका संस्कृतीतील मुलांना दुसऱ्या संस्कृतीशी जोडण्यासाठी आम्ही याशिवाय अन्य मार्गाने जाऊच शकत नाही. न्यूझीलंडमध्ये मावरी जमातीतील मुलांना अतिशय कोवळ्या वयात अशा तऱ्हेच्या संक्रमणातून जावे लागते. तेथे तर हे आवश्यक सूत्र आहेच; पण खरे तर हे वैश्विक सूत्रच आहे. पहिले चित्र आणि पहिले शब्द यांमध्ये फरक फक्त माध्यमाचाच आहे. एरवी त्या दोन्ही गोष्टी एकच आहेत. न्यूझीलंडमधील मुलांची पहिली चित्रे ही कुठल्याही गतिशील वस्तूची चित्रे असतात. जर तो शहरी लोकवस्तीत राहत असेल तर ट्राम, ट्रक, ट्रेन, विमान असे काहीही. आणि जर तो ग्रामीण भागातील असेल तर मग चित्रविषय असतो घोडा!

न्यूझीलंडमधील मुली मात्र कुठेही राहत असल्या तरी घरांचेच चित्र प्रथम काढतात. यावरच आधारित एक प्रथम वाचनमाला मी तयार केली होती. 'तोंगण' जमातीतील मुले पहिल्यांदा झाडे रेखाटतात, सॅमॉनमधील पाच वर्षांची चिमुरडी चर्च चितारतात आणि चिनी मुले फुले! त्यांची अभिव्यक्तीसुद्धा किती विलक्षण भुरळ घालणारी आहे !

हे सर्व लक्षात आल्यावर तयार पुस्तकांच्या आधारे मुलांना शिकवायला

जाणूनबुजून कोण धजावेल? मग भले ते पुस्तक किती का चांगले असे ना! आणि प्रौढांनी 'मुलांसाठी' तयार केलेली पुस्तके ही मुलांनी स्वतःच स्वतःसाठी लिहिलेल्या पुस्तकांपेक्षा चांगली असणे, हे कधी शक्य तरी असेल का? पहिले वाचन हे केवळ वाचन नसते; ती एका सेतूची निर्मिती असते, असेच माझे म्हणणे आहे.

ज्ञाताला अज्ञाताशी जोडणारा सेतू, स्थानिक संस्कृतीला नवीन संस्कृतीशी जोडणारा सेतू आणि माणसाच्या आंतरिक जगाला बाह्य जगाशी जोडणारा सेतू.

'सहज वाचन' हा मुळी नवा सिद्धान्तच नाही. मुलाचे पहिले शब्द हे त्याच्या प्राथमिक गरजांचेच रूप असते. व्हाल्टेअरने म्हटल्याप्रमाणे 'कुठलेही राष्ट्र निर्माण होण्यापूर्वी त्याची कुठली तरी एक भाषा स्थापित व्हावी लागते.' ध्वनीच्या साहाय्याने लोकांनी आपल्या गरजांचीच अभिव्यक्ती प्रथम केली असेल असे निर्विवादपणे म्हणता येईल. ती पहिली ध्वनिचिन्हे एकाक्षरीच असतील.

आजवर जतन केलेल्या अतिप्राचीन संस्कृतीतील भाषांमध्ये असे एकाक्षरी शब्द सापडतात. ज्यांच्या उच्चारणाने नेमकी काय गरज आहे हे तात्काळ उमजते. चिनी भाषा तर आजही अशा चित्रलिपीवरच आधारलेली आहे.

खाल्डीयन संस्कृतीतील लोक त्यांचे नियम व निरीक्षणे चित्रलिपीत विटांवर कोरुन ठेवीत असत. ती ध्वनिचित्रे होती. लिखित संवादाची विकसित साधनेच त्यांनी त्याद्वारे प्रथम चित्रित केली होती, असे म्हणता येईल. त्यानंतर त्यांनी अधिक सांकेतिक चिन्हांचा वापर सुरू केला. जसे बाण म्हणजे युद्ध, डोळा म्हणजे दैवी शक्ती, वगैरे

जुलै १८५७ मध्ये टॉलस्टॉयने आपल्या डायरीत लिहिले होते,

''सर्व देशाला सामावून घेईल अशी एक शाळा उघडण्याची अंतःप्रेरणा दिवसेंदिवस माझ्या मनात बळावू लागली आहे.''

त्यानंतर अवघ्या दोन वर्षांत म्हणजे सन १८५९ मध्ये टॉलस्टॉय त्याच्या स्वप्नांना निश्चित आकार देण्याच्या जवळपास पोहचला देखील. कुठल्याही गोष्टीत झोकून देण्याचा त्याचा स्वभाव होता. त्याने स्वतःला शिक्षणातही तसेच झोकून दिले. इतर सर्व गोष्टी थांबवून त्याने तीन वर्षे ग्रामीण भागातील शेतकऱ्यांच्या शाळांमध्ये स्वतःला पुरते गुंतवून घेतले. त्याच्या शाळांमध्ये व तत्कालीन नीटनेटक्या शाळांमध्ये जराही साधर्म्य नव्हते. टॉलस्टॉयने लिहिल्याप्रमाणे त्याला त्याच्या या शाळेविषयी अनावर ओढ होती. त्याच्या साहचर्यामुळे त्याच्या साहाय्यकांमध्येही तशीच अनावर उर्मी तयार झाली.

त्याच्या स्वभावानुसार त्याने सर्व रूढ शिक्षण पद्धती ठोकरल्या, नाकारल्या, हे

तर उघडच आहे. मुलांच्या मनाचा ठाव घेत त्याने शिक्षणामधून सर्वप्रथम शिक्षेला हद्दपार करून टाकले व शिकवावे कसे ही कला मुलांकडून शिकण्यासाठी तो स्वतःच सिद्ध झाला. त्याच्या शाळांमध्ये मुलांना शिक्षणाचे विषय निवडण्याचे पूर्ण स्वातंत्र्य होते. हे विषय शिकण्यासाठी शाळेत किती वेळ थांबायचे हेही मुलेच ठरवीत. प्रत्येक मुलाला त्याच्या ज्ञानमार्गात त्याच्या गरजेनुसार साहाय्य करणे हेच तेथील शिक्षकांचे काम मानले जाई. त्यासाठी वेळ पडल्यास स्वतःच्या स्वभावाला व कार्यपद्धतीला मुरड घालून काम करणे हेही शिक्षकांचेच कर्तव्य मानले जाई. प्रत्येक मूल स्वतंत्र आहे, वेगळे आहे, हे लक्षात ठेवून सरसकट एकच पद्धत टाळून व्यक्तिगत मदतीवर भर दिला जाई.

कोणत्याही शिक्षा नसलेल्या, एकसाची अभ्यासक्रम नसलेल्या, मुलांच्या मनाविरुद्ध त्यांच्यावर काहीही न लादणाऱ्या या टॉलस्टॉयच्या शाळांनी लक्षणीय यश संपादन केले. त्याच्या शाळेत मुलांचा सर्व वेळ शिक्षणासाठीच खर्च होत असे व शाळा सोडून जाण्यास ती मुले अजिबात तयार नसत.

बेसिल बोरॉसॉव्ह या शेतकऱ्याने पन्नास वर्षांनंतर या शाळेविषयी बोलताना सांगितले होते, ''तिथे तास अक्षरशः मिनिटाभरासारखे वाटत. जर आयुष्य असेच आनंदी असते तर ते कधी सरले ते कळलेही नसते. आमच्या या आनंदोल्लासात आम्ही काउंट टॉलस्टॉयांचे साथीदार बनलो. आमच्याशिवाय काउंट व काउंटशिवाय आम्ही राहूच शकत नव्हतो. आम्ही एका अतूट बंधनात बांधले गेलो होतो. फक्त रात्रीच आम्ही वेगळे होत असू. आमच्या गप्पांना अंत नव्हता. आम्ही त्यांना जादूगाराच्या, जंगलातल्या भूतांच्या कितीतरी गोष्टी सांगत असू.''

....

अल्जेरीयातील 'कबिलीया' नावाच्या डोंगराळ प्रदेशात काम करणाऱ्या एका स्वयंसेवकाने लिहिले आहे, ''ॲशच्या झाडाखाली वीस मुलांचा एक घोळका बसलेला होता. शिक्षिकेने एका कागदावर लिहून दिलेले आपल्या खेड्याचे नाव ते समूह स्वरात जोरजोरात म्हणत होते. त्यांच्या स्वरात विलक्षण अभिमान झळकत होता.

दुसऱ्या दिवशी सायंकाळी गावातील तीन प्रौढ आमच्याकडे आले. त्यांना त्यांचे नाव लिहायला शिकायचे होते.

''तुम्हाला आपले नाव कशासाठी लिहायचे आहे?''

''पोस्ट ऑफिसमध्ये सही करण्यासाठी. जर मी स्वतः सही करून रजिस्टर पत्र घेऊ शकलो तर मला साक्षीदारासाठीचा खर्च करावा लागणार नाही.''

''अशी रजिस्टर पत्र तुम्हाला नेहमी येतात का?''

"कधी कधी येतात. फ्रान्समध्ये असलेला माझा मुलगा पाठवतो."

"खरे तर आम्ही शांतपणे हळूहळू वाटचाल करू इच्छित होतो. पण तरीही सायंकाळी मच्छरदाणीत आरामशीर बसण्याचे सोडून आम्ही त्यांना शिकवायला धावलोच. कारण मूलभूत शिक्षणाचा ज्वरच आता आम्हांला चढला होता."

....

नवीन शिकणाऱ्यांसाठी 'सहज वाचना'चा वापर करणे ही काही नवीन गोष्ट नाहीच. नवीन जर काही असेल तर तो आमच्या प्रचलित शिक्षण व्यवस्थेने 'सहज वाचना'चा वापर करायला दिलेला नकार.

✠✠

पायाभूत शब्दसंग्रह

मावरी मुलांच्या बालवाडीत कुठलाही विषय शिकवणे म्हणजे जणू त्यांना दुसऱ्या संस्कृतीशी जोडणाऱ्या एखाद्या लाकडी पुलाच्या निर्मितीतील एकएक फळी जोडत जाणेच असते. हा पूल जितका बळकट होईल तितकी मावरींची पुढच्या आयुष्यात यशस्वी ठरविण्याची शक्यताही बळकट होत जाईल.

बहुतेक मावरी मुले या संक्रमणात अपयशी ठरतात. कोवळ्या वयात एका संस्कृतीतून दुसऱ्या संस्कृतीत ढकलण्याच्या धक्क्यातून मुले सहसा सावरली जातच नाहीत. त्याचा परिणाम स्पष्टपणे व अबोधपणे जाणवत राहतो. याचमुळे शिक्षणप्रवाहात येणाऱ्या मावरींची संख्या रोडावते. जे शिकतात, तेही अनेकदा मानसिक दुर्बलतेची शिकार होतात. एकूणच मावरी मुले शिक्षणात मागेच पडत जातात.

मावरींच्या असफलतेचे आणखी एक कारण, त्यांचे त्यांच्या जरुरीपेक्षा जास्त काळ बालवाडीत राहणे, हे आहे. परक्या भाषेमुळे, परक्या संस्कृतीमुळे प्राथमिक शिक्षणातच त्यांना जास्त काळ द्यावा लागतो. परिणामतः त्यांची प्रगती मंदावते. माध्यमिक शिक्षणाच्या टप्प्यावर अन्य युरोपियन मुलांपेक्षा ते वयाने मोठे असतात. त्यामुळे त्यांच्या गटात ते वेगळे पडतात. या एकटेपणाने ते आणखीच खचतात आणि परिणामतः शेवटी शिक्षण-व्यवस्थेबाहेरच फेकले जातात. पण बाहेरही त्यांचा निभाव लागत नाही. चांगली नोकरी मिळण्यासाठी आवश्यक असलेले शिक्षण व कौशल्य त्यांच्याकडे नसते. वयही तसे कमी असते. पदरी अनुभव नसतो. परिणामी ते एखाद्या सामाजिक उद्रेकात सहज सापडतात. युरोपियन मानदंडानुसार ते पूर्णतः अयशस्वी ठरविले जातात. योग्य वयात येईपर्यंत ते इतके खचतात की आपले सामाजिक स्थैर्यच हरवून बसतात.

प्रत्येक विषयाचे शिक्षण ही त्याला युरोपियन संस्कृतीशी जोडणाऱ्या पुलाची एकएक फळी आहे असे मी मानते, यामागे ही पार्श्वभूमी आहे. मावरींच्या बालवाडीत शिकवताना शिक्षकाला दोन गोष्टी एकदम करायच्या असतात. त्याला या दोन संस्कृतीतील दरी सांधायची असते व हे करताना जास्त वेळ खर्च होऊ नये याचेही भान ठेवायचे असते.

मुलांकडे दोन प्रकाराची दृष्टी असते. एक अंतर्दृष्टी व दुसरी बाह्यदृष्टी. यातील अंतर्दृष्टी ही नेहमीच जास्त प्रखर असते.

प्राथमिक शाळांमध्ये सचित्र पुस्तकांचा वापर करून मुलांना प्रारंभिक शब्दावली शिकविली जाते. ही सुंदर पुस्तके प्रौढ शिक्षणतज्ज्ञांनी तयार केलेली असतात. मीही वाचनाच्या प्रारंभिक पाठांसाठी चित्रे वापरते. पण ही चित्रे मुलांच्या अंतःप्रेरणेने (आंतरिक दृष्टीने) रेखलेली असतात व त्याला दिलेली शीर्षकेही मुलांनीच दिलेली असतात. प्रौढांनी मुलांसाठी निवडलेली चित्रे व त्यांची शीर्षके अधिक अन्वयार्थक आणि सुबक असतील हे खरेच आहे. परंतु मुलांनी आपल्या चित्रांना दिलेल्या शीर्षकांमध्ये त्यांच्या अंतर्दृष्टीचा प्रकाश भरलेला असतो. त्यातून त्यांचे सामर्थ्य व चमक लपत नाही. बाह्यदृष्टीने पाहून प्रौढांनी काढलेली चित्रे ही फक्त बहारदारच ठरू शकतात. अंर्तदृष्टीने काढलेली चित्रे ही मात्र त्यांच्या जीवनाची प्रतिबिंबे असतात. त्या चित्राला त्यांनी स्वतः दिलेली शीर्षके हीच त्यांच्यासाठीची 'प्रारंभिक शब्दावली' असते.

पाच वर्षांच्या मुलाचे मन एखाद्या द्विमुखी ज्वालामुखी सारखे असते असे मला वाटते. त्यातले एक मुख असते सर्जनात्मक शक्तीचे तर दुसरे असते विध्वंसक शक्तीचे. या ज्वालामुखीचे सर्जनात्मक शक्तीचे द्वार आपण जेवढे रुंद करीत जाऊ तितके त्याचे विध्वंसक मुख अरुंद होत जाईल. स्वरचित चित्रांना त्यांनी दिलेली शीर्षके ही त्यांच्या अत्यंत गतिमान जीवनाची प्रतिबिंबेच असल्याने, त्यातून या रचनात्मतेची पायवाट स्पष्ट होत जाते आणि त्याचबरोबर विध्वंसाची वाट पुसली जाऊ लागते. मग ते केवळ वाचन उरत नाही, ती एक कलात्मक निर्मितीच होत जाते, असे मला वाटते.

पहिले शब्द मुलांच्या जीवनातले विशेष शब्द असायला हवेत. ते त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे अभिन्न अंग असायला हवेत.

वाचनाविषयी प्रेम निर्माण होणे, पुस्तक हाती धरण्याची लालसा निर्माण होणे, यावरच पुढील सारे काही अवलंबून असते. त्यात उत्स्फूर्तता असायला हवी. पुस्तकाकडे हात जाणे ही सहज घडणारी गोष्ट व्हायला हवी. ही गोष्ट या उमलत्या वयातच होऊ शकते. नुसत्या गोड गोड शब्दांनी हे साध्य होणार नाही. औपचारिक भारदस्त शब्दांचाही येथे उपयोग नाही. ते शब्द निर्जीव असतील. आपल्याला हवेत मुलांच्या खळाळत्या जीवनातून उगम पावलेले जिवंत शब्द! अमेरिकन पाठ्यपुस्तकांमधून मुलांना भेटणारे 'जॉन आणि जेनेट' हे आपले मित्रच आहेत असे मुलांना वाटावे असा प्रयत्न करायला हवा, असे म्हटले जाते. पण कशासाठी? प्रत्यक्षात त्यांना त्यांचे खरेखुरे मित्र असताना, ही परकी मुले आपली मित्र आहेत

असे त्यांना का वाटायला लावायचे? ज्यांच्याविषयी त्यांना खरी ओढ वाटत असते, त्यांना या पुस्तकात स्थान का नाही? ही गोष्ट मला सहजभावाच्या विरुद्ध वाटते. हा मला कलात्मकतेविरुद्ध, सर्जनशीलतेविरुद्ध केलेला अपराध वाटतो. जीवनाचा परीघ सहजपणे विस्तारण्याच्या प्रक्रियेत येणारा हा अवरोध आहे. एरिक फ्रॉम या सहज विस्ताराविषयीच तर बोलत असतात. न्यूझीलंडमधील गोऱ्या मुलांचे वाचन-साहित्य जर अमेरिकन निग्रो मुलांच्या जीवनावर आधारित निर्माण केले तर त्यांना ते चालेल का? मग मावरींनाही त्यांच्या संस्कृतीतून निर्माण झालेली, त्यांचे रंग सामावलेली पुस्तके मिळायला हवीत, ही मागणी अवाजवी म्हणता येणार नाही. हे घडणीचे वय आहे. त्यातच सवयी लागतात व स्थिरावतात. लिखित शब्दांविषयी मुलांना घृणा वाटू लागलेली मी माझ्या वर्गातही काही वेळा पाहिलेली आहे.

सहजतेने फुलणारे लहान मुलांचे विश्व एका परक्या संस्कृतीच्या चौकटीत कोंबणे ही सौंदर्याची हानी आहे. शैशवात वाढीला दिशा देण्याचे व त्यावर काही नवीन कलम करण्याचे अन्य मार्ग उपलब्ध आहेत ना? मग तिथे अशी दांडगाई कशाला? सहजपणाने फुलणारे जीवन ही सुंदर जीवनाची कल्पना आहे; आणि तीच या तऱ्हेच्या सांस्कृतिक संक्रमणात पणाला लावली जाते. मूल वयाने वाढले, मानसिकदृष्ट्या सक्षम झाले, आपल्या मुळांनिशी घट्ट उभे राहिले की मग कदाचित एवढ्या चिंतेचे कारण उरणार नाही. परंतु या देशात हे संक्रमण अगदी कोवळ्या वयात लादले जाते आणि म्हणूनच आम्ही ते अतिशय हळुवारपणे हाताळू इच्छितो.

परत एकदा प्रारंभिक शब्दावलीकडे वळू या. पहिली पुस्तक कशी असावीत ते पाहू या.

मुले ज्या मातीतून जन्मली त्याच मातीतले शब्द हवेत.

मी मुलांच्या मनात हात घालून मूठभर शब्द बाहेर काढते आणि त्याचाच वापर प्रारंभिक शब्दावलीसाठी करते. मग हे शब्द चांगले किंवा वाईट असतील, हिंसक वा शांत असतील, रंगीत वा रंगहीन असतील. प्रारंभिक शिक्षणाची सुरुवात त्यांच्या जीवनाशी जोडूनच व्हायला हवी, तोडून नाही.

पुस्तकातले हे परिचित व गतिशील वातावरण त्याला आश्वस्त करते. हे शब्द मुलांना अधिक सखोल अर्थ स्पष्ट करतात. ज्यातून सहजपणे वाचनाविषयी जिव्हाळा उत्पन्न होतो. जे शब्द त्यांच्या जीवनातून येतात त्यांच्याविषयीचे त्यांचे प्रेम वाढते. वाचनाविषयीचे प्रेम जागे होते. मग पुढे नवीन संस्कृतीतील पुस्तके समोर येतात तेव्हाही त्याला गंमत वाटते. ओझे वाटत नाही. हे सर्व मी प्रत्यक्ष अनुभवले आहे. त्यातूनच मला पुढील तत्त्वे प्राप्त झाली आहेत.

थोडक्यात म्हणजे -

- पहिले शब्द मुलासाठी अर्थसंपन्न असायला हवेत.
- ते त्याच्या गतिमान आयुष्यातूनच आलेले असायला हवेत.
- मूल ज्या मातीतले आहे त्याच मातीतली पुस्तके हवीत.

एका मोठ्या कार्डावर मी शब्द लिहिते आणि मुलाला देते. हे शब्द सहज संवादात वापरले जाणारे शब्दच असतात. जर हे शब्द योग्य तऱ्हेने निवडलेले असतील तर ते एका नजरेतच मुलांच्या लक्षात राहतात. जर असे झाले नाही तर शब्द शोधण्याचा दुसरा मार्ग शोधावा लागतो. सर्जनाच्या तासाला मुले जे काही बनवतात त्यातून असा शब्द मिळू शकतो. मुलांसमवेत खूप बोलावे लागते. पण यातूनही त्या मुलांसाठीचा नेमका शब्द सापडला नाही तर जे शब्द जगात सर्वच वंशांच्या मुलांमध्ये समानच असतात अशा शब्दांपासून सुरुवात करता येईल. हे शब्द त्याला एक प्रकारची ऊब देतात. ते त्याच्या जीवनाशी सर्वांत निकटचे नाते असलेले शब्द असतात. हे शब्द आहेत- आई, बाबा, भीती, भूत, पापा (चुंबन) इत्यादी.

मी एका पाच वर्षांच्या बेशिस्त मावरी मुलाला विचारते, ''मोही, तुला कोणता शब्द हवा आहे?'

''जेट''

हसून मी तो शब्द एका कार्डावर लिहिते व त्याला ते कार्ड देत विचारते, ''परत सांग पाहू हे काय आहे?''

''जेट''

''शाब्बास, उद्या सकाळी हा शब्द परत घेऊन ये. हं, गे तुला काय हवे आहे?''

गे ही शिस्तशीर घरातील आईच्या धाकदपटशाची शिकार झालेली मुलगी आहे. 'घर' ती दबक्या स्वरात म्हणते. मी तो शब्द लिहून तिच्या हातात सोपविते.

''सेवेन, तुला काय हवे आहे?'' सेवेन हा एक दांडगाईने वागणारा मुलगा.

''बॉम्ब. बॉम्ब. मला बॉम्ब हवा आहे.''

कार्डावर 'बॉम्ब' हा शब्द लिहून मी सेवेनच्या हवाली करते. ''हिंमत असेल तर हा बॉम्ब कुणी आपल्याकडून हिसकावून दाखववा,'' अशी आव्हानात्मक घोषणा करीत तो जातो.

अशाच तऱ्हेने उर्वरित मुलांना त्याचे शब्द मिळतात. दर दिवशी सकाळी ते नवा शब्द मागतात. हे शब्द मला परत लिहून द्यावेच लागत नाहीत. दुसऱ्या दिवशी जेव्हा ते आदल्या दिवशीचे शब्दकार्ड परत आणतात. तेव्हा त्याच्या स्थितीवरून मला त्याने ते कार्ड किती वेळा हाताळले आहे, ते कळते. म्हणूनच यासाठी वापरली जाणारी कार्डे चिवट व मजबूत असावीत, असा माझा आग्रह असतो.

काही दिवसांतच प्रत्येकापाशी त्याला हव्या त्या शब्दांचा एक संच तयार होतो. या दरम्यान त्यांचे व माझे सूर जुळलेले असतात. मी त्यांना भीती हा शब्द दाखवताच ते सर्व आवेगाने आपल्या मनातील भीतीविषयी बोलू लागतात. सर्व एकदम आणि तारस्वरात. बहुतेक सर्व मावरी मुले भूताला घाबरतात. मुले कशाला घाबरतात हे त्यांच्या वांशिक व सांस्कृतिक परिसराशी निगडित असते. युरोपियन मुले बहुधा वाघ किंवा मगर किंवा जो प्राणी त्यांनी कधीच पाहिलेला नसतो अशा एखाद्या प्राण्याला घाबरतात. प्रतीकात्मकदृष्ट्या पाहिले तर हे अज्ञाताविषयीचे भय आहे. हे भय आपल्या सर्वांमध्येच सामावलेले असते.

''मी कशालाच घाबरत नाही,'' भविष्यकाळी कधी तरी माझा खून करण्याची इच्छा बाळगणारा सेवेन ओरडला.

''कशालाच नाही?''

''मुळीच नाही. मी माझ्या सुऱ्याने त्याला भोसकतो.''

''कोणाला भोसकणार तू?''

''मी वाघाला भोसकीन.''

'वाघ' हा शब्द बहुधा युरोपियन मुलांकडून येतो. पण इथे एक मावरी मुलगा हे म्हणत होता. मग मी त्याला 'वाघ' हा शब्द लिहून दिला. मला तो शब्द परत कधीही त्याला सांगावा लागला नाही. दुसऱ्या दिवशी त्या कार्डाच्या दुरवस्थेवरून दिवसभर सेवेनने त्याचा पुरेपूर व आवेशाने वापर केल्याचे मला उमजते. कुणीतरी दार वाजवल्याचा आवाज आला म्हणून मुले जोरात ओरडली, ''या आत''. पण कुणीच आत आले नाही; म्हणून मग आम्हीच सर्वजण बाहेर गेलो. बाहेर एक अनवाणी मावरी महिला ओसरीमध्ये उभी होती. अंगावर मावरी पद्धतीचे गोंदण. अदबशीरपणे तिने विचारले, ''माझा छोटा सेवेन आहे का?''

''सेवेन तुमचा मुलगा आहे का?''

''आम्ही त्याला पूर्वी सांभाळले आहे. तो आता पाच वर्षांचा आहे; म्हणून मी त्याच्या शिक्षणासाठी त्याला परत त्याच्या कुटुंबाकडे सोपवले होते. आहे का तो?''

मुले आतुरतेने सेवेनला पुढे ढकलतात. त्या उत्सुक, संवेदनशील निळ्या डोळ्यांच्या कोंडाळ्यात मायलेकरांचे पुनर्मीलन होते.

''तुम्ही याला कुठे सांभाळलेत?'' मी मुलांच्या डोक्यावरून डोकावत त्या स्त्रीला विचारले.

''त्या डोंगराजवळ. अगदी एकटा होता तो. तुला तुझी आई आठवते का सेवेन?'' तिने कातर आवाजात विचारले.

मी पाहतच राहिले.

थोड्या वेळानंतर सेवेन हातातील खडू फळ्यावर घासत बसलेला मी पाहिला.

''तुला कोणती आई हवी सेवेन? नवी की जुनी?''

''जुनी आई.''

'तुझी भांवडे काय करतात?'

''ती सारी मला मारतात.''

'जुनी आई', 'नवी आई', 'मारणे', 'भांवडे' हे सर्व एका नजरेत लक्षात राहणारे शब्द सेवेनच्या संग्रहात आता समाविष्ट झाले होते.

सेवेनच्या हातातील खडूच्या झिजण्यातून माझ्या मनात एक काहीसा आकार स्पष्ट होत असल्याचे तसेच यातून मी काही सुंदर कथा निर्माण करू शकेन आणि त्या गोष्टीच्या शेवटी ' सेवेन हा काही आता आक्रस्ताळा मुलगा राहिलेला नाही, ' असे मी दाखवू शकेन, असे मला क्षणभर वाटू लागले.

''कोण रडते आहे?'' रणांगणावरील घोड्याप्रमाणे आपले नाक त्या दिशेला वळवत मी विचारले.

''सेवेन 'गे'चा गळा दाबतो आहे.''

माझी ती सुंदर कथा आता तूर्तास तरी बाजूला ठेवावी लागणार, असे माझ्या साहाय्यिकेला सांगत मी उठले. पण माझ्या लक्षात आले की सेवेनचे शब्दवाचन वेगाने वाढते आहे.

डेनिस हा एका चांगल्या घरातला, चांगले कपडेलत्ते, दागदागिने, घालणाऱ्या आईच्या हिंसक वागणुकीचा बळी होता. वयाच्या पाचव्याच वर्षी त्याला नैराश्याचा झटका येऊन गेला होता.

''मी कशालाच भीत नाही,'' तो ओरडला.

''डेनिस कशाला घाबरतो का?'' मी कारमध्ये बसलेल्या त्याच्या तरुण आईला विचारले.

''डेनिस? अहो तो तर कोंबडीला सुद्धाजवळ येऊ देत नाही.''

''तुला काही स्वप्न पडतात का डेनिस?'' मी दुपारच्या सुट्टीनंतर त्याला विचारले.

''हो, पडतात की.''

''ठीक आहे. खडू आणि फळा कुठे आहे बरे?'' थोड्या वेळाने तेथून जाताना मला फळ्यावर एक भुरकट रंगाचा जांभळ्या डोळ्यांचा दैत्य साकारलेला दिसला. रस्त्यात पडलेल्या लाल मगरीकडे तो पाहत होता. माझ्या लक्षात आले की मी डेनिससमोर हरले आहे. मला त्याच्या भीतीचे शब्द मिळालेलेच नाहीत. त्याच्या आईनेच माझा पराभव केला आहे. सकाळी सर्जनाच्या तासात जेव्हा इतर मुले चिकणमातीशी खेळतात, चित्रे रंगवतात, नाच करतात, गाणी म्हणतात, लिहितात,

बोलतात, भांडतात तेव्हा डेनिस मात्र माझ्या वस्तू गोळा करून ठेवतो. सतरंज्या नीट करतो. त्याच्या भवितव्याचे मला दिसणारे चित्र उदासवाणे आहे. भीतीच्या अनामिक छायेने पछाडलेला तणावग्रस्त जीव.

मेरेने त्याची प्रारंभिक शब्दावली तयार करण्यासाठी मला आजिबात सहकार्य केले नाही. परंतु एक दिवशी छोट्यांना भीती वाटणाऱ्या गोष्टींची चर्चा करताना तो मध्येच म्हणाला, ''मी एका बुलडॉगला गोळी घातली आह'' गे ला सुद्धा कुत्र्यांचीच भीती वाटत असे. मुले कुत्र्याला किती भितात हे आपल्या लक्षात येते आहे का?

पण शेजारच्याच खोलीत काही दंगेखोर बेरडही आढळतील. ही मुले अगदी निर्भय, निडर आहेत. त्यांची प्रारंभिक शब्दावली बाबा, चुंबन इथून सुरू होते आणि ट्रक, डोंगर, आई, प्रेम, ट्रेन अशी बेछूटपणे लांबते. ही 'बिघडलेली'(!) आणि 'बेरड' (!) मुले खरेच किती लोभसवाणी आहेत !

झऱ्यासारखे बाहेर पडलेले हे शब्द मुक्तपणे वापरले जातात. सर्व मुलांना वेगाशी नाते सांगणारे विमान, ट्रॅक्टर, जेट असे शब्द हवे असतात तर मुलींना घर, आई, बाहुली इत्यादी घर-संसारासंबंधित शब्द! मग येतात भूत, वाघ, सापळे, मगर, बुलडॉग, रानडुक्कर, पोलीस इत्यादी भीतीशी संबंधित शब्द. त्यानंतर येतात लैंगिकतेशी जोडलेले शब्द. उदाहरणार्थ चुंबन, प्रेम, स्पर्श, हाकानृत्य इत्यादी. सर्व मूलभूत भावना व्यक्त करणाऱ्या शब्दांशी जुळणारी चित्रेही मुलांच्या मनात तयार होतात. जोरकस, स्पष्ट, अर्थवाही चित्रे. अशी चित्रे आम्ही काढूच शकत नाही. कारण एक तर मुळात ती आम्हांला दिसतच नसतात. आणि दुसरे म्हणजे ती त्यांच्या जीवनाशी निगडित असतात. आम्ही त्यांची काही प्रतिकृती तयार करू शकू ही गोष्टच अशक्य आहे. आम्ही फार फार तर या चित्रांना शीर्षके सुचवू शकतो.

एकदा हा बांध फुटला की शब्दांचा प्रवाहच सुरू होतो. शब्दांशी निगडित भय संपले, की मग मुले अधिकच सामर्थ्यशाली होतात. पण यातही खूप वैविध्य असते. प्रत्येकाच्या व्यक्तिमत्त्वानुसार येणारी विविधता. त्यातही इथे तर जास्तच. कारण इथे मुलांना सर्वांना एकसारखी शब्दावली वापरून न्यूझीलंडच्या 'प्रचलित' साच्यात ठाकूनठोकून बसविलेले नसते. त्यांनी त्यांच्या चित्रांना दिलेली शीर्षके ही केवळ शीर्षके नसतात, नामे नसतात. ती केवळ वाक्येही नसतात. त्यात अर्थगर्भ संपूर्ण कहाण्याच गुंफलेल्या असतात. त्या चित्रांच्या व्यवस्थित गुंफलेल्या शृंखला काही तरी कथन करीत असतात. मला हे ठाऊक आहे; कारण त्यांनीच मला तसे सांगितले आहे.

हे सुंदर झरे खळाळू लागतात. सर्जनात्मकतेची वाहिनी एखाद्या रक्तवाहिनीप्रमाणे भरभरून वाहू लागते. आणि जेव्हा निसर्गाच्या इतर रचनांप्रमाणेच त्यांचाही एक

सुविहित आकार स्पष्ट होऊ लागतो, तेव्हाच हे सारे हळूहळू स्थिरावते. भीतीच्या शब्दांना या चित्रांत मोठे स्थान असते. काही लैंगिक अभिव्यक्तीचे शब्द असतात आणि काही शब्द या शतकाला साजेसे असतात. आई, बाबा, भूत, बॉम्ब, चुंबन, भाऊ, खारीक, सुरी, तुरुंग, प्रेम, नृत्य, रडे, लढाई, बुलडॉग, स्पर्श, रानडुक्कर. जर तुम्ही स्वतः एखादे लहान मूल असता तर कोणती शब्दावली तुम्ही पसंत केली असती? तुमची स्वनिर्मित की बाजारात तयार मिळणारी? 'जॉन ये, जॉन पहा. ये आणि पहा. या बोटी पाहिल्यास?' इंग्लिश उच्च मध्यम वर्गाची भाषा! केवळ दोनच आयाम असलेली प्रतिष्ठित पण निरस भाषा!

हे शब्द आतून उफाळून आलेले असतात. ही कला आहे? हे सर्जन आहे? हे वाचन आहे? मला ठाऊक आहे; हे सारेच येथे एकत्र झालेले आहे. ही अतिशय जोमदार प्रारंभिक शब्दावली मुलांनी स्वतः तयार केलेली असते. त्यात सहजता असते, हे सर्वांत महत्त्वाचे. यामुळे वाचन सुलभ होते. या जादूई चावीने मनावरचे बंध गळून पडतात आणि जिभेवरचेही कुलूप निघते. वाचनप्रेमाचा दरवाजा उघडतो. पुढील आयुष्यात करावयाच्या पुस्तक-वाचनाचा भक्कम पायाच इथे घातला जातो. हीच जादूई किल्ली मी माझ्या पाच वर्षांच्या नाचत्या - बागडत्या मुलांसाठी वापरते आणि त्या सोबत असते चित्र रंगविणे, मातीकाम करणे, गाणे आणि भांडणेसुद्धा.

याचमुळे मुलांचे व्यक्तिमत्त्व अधिक काळ अभंग राहते. ही त्याची आधारभूत मूळ शब्दावली आहे.

✠✠

मावरींच्या बालवाडीतील वाचनाच्या तयारीची मार्गदर्शक तत्त्वे

- मूळ शब्दावली ही भीती आणि लैंगिकता या दोन मूळ उपजत जैविक प्रेरणांशी निगडित असते.
- मूळ शब्दावली ही वस्तिनिहाय व वंशनिहाय भिन्न असते.
- वाचनात मागे पडलेल्यांचीही स्वतःची मूळ शब्दावली असतेच व ती हाती लागताच तेही वाचनानंदात सामील होतात.
- एखाद्या शब्दाच्या सामर्थ्याचा प्रत्यय हा सर्वसामान्य मुलांपेक्षा मागे पडलेल्या मुलांना जास्त चांगल्या तऱ्हेने येऊ शकतो.
- मूळ शब्दावलीचे शब्द मुलांना देताना चित्र देण्याचा मोह टाळायला हवा.
- शब्दाच्या लांबीचा शब्दाच्या सामर्थ्याशी काहीही संबंध नसतो.
- मावरींच्या बालवाडीत शिक्षणाचे दोन मानदंड असतात. एक मावरींचा व दुसरा युरोपियन.

✠✠

व्यक्तिगत आधारभूत शब्दावली

मी यापूर्वी सांगितलेच आहे की प्रौढांनी बालकांसाठी निवडलेली व योजलेली चित्रे अधिक अन्वर्थक असतीलही, परंतु मुलांच्या अंतर्दृष्टीने तयार केलेली चित्रे आणि त्यांची शीर्षके हीच अधिक जोमदार असतात व त्यात खरे तेज भरलेले असते. तथापि कधी कधी एखादे मूल मानसिकदृष्ट्या इतके अस्वस्थ असते की, ते स्वतःच्या शब्दाचे चित्र शोधू शकत नाही, त्याला शीर्षक देऊ शकत नाही.

रांगी हा असाच एक वाचन-कौशल्यात मागे पडलेला मुलगा. आठ मावरी नामे ओळखायला शिकल्यावर ये, पहा, आणि यांसारख्या शब्दांवर तो अनेक आठवडे अडखळला. शेवटी त्याला कसले भय वाटले हे विचारायचे मला सुचले. तो म्हणाला, ''पोलीस.''

''का?'' असे विचारताच तो म्हणाला, ''पोलीस मला पकडून नेतील. रेल्वेने जेलमध्ये घेऊन जातील. जेथे खाटीक मोठ्या मोठ्या सुऱ्यांनी माझी खांडोळी करतील व उरले-सुरले शरीर टांगून ठेवतील.'' मी जेव्हा हे संभाषण मुख्याध्यापकांच्या कानावर घातले तेव्हा ते म्हणाले, ''रागीचे वडील एक जुगाराचा अड्डा चालवितात. कुटुंबाचा प्रतिपाल करण्यासाठी व स्वतःचा दारूचा खर्च भागवण्यासाठी तो त्यांचा एकमेव धंदा आहे. त्यामुळे सर्व कुटुंबच पोलिसांच्या दहशतीखाली राहते. मुलाने याविषयी कुठे काही बोलू नये म्हणून कदाचित त्याला पोलिसांचे भय घातले असावे.''

मी जेव्हा पोलीस, खाटीक, सुरे, कत्तल, जेल हे शब्द रागीला दिले तेव्हा ते त्याच्यासाठी एक नजरेत लक्षात राहणारे शब्द ठरले. ये, पहा यांसारखे शब्द तो चार महिन्यांतही शिकू शकला नव्हता. पण हे शब्द त्याला चार मिनिटांत आले. मी याच शब्दांची कार्डे त्याला बनवून दिली आणि तोही वाचन-प्रवाहात आला.

पुकी हा एका हुशार कुटुंबातून आलेला मुलगा. त्याच्या आई-वडलांमध्ये कडाक्याची भांडणे होत. बहुधा प्रकरण हातघाईवरही येई. ते ऐकून मुले झोपेतून दचकून उठत आणि रडू-ओरडू लागत. हे सर्व मी स्वतःही ऐकलेले आहे. सहा महिन्यांत हा मुलगा फक्त दोनच शब्द शिकू शकला होता. पण त्याला आई, बाबा, किंचाळणे, भांडणे, मारणे, झाडू, घाबरणे, फोडणे, हे शब्द दिले आणि तो झपाट्याने वाचू लागला.

'जॉन व जेनेट'च्या पुस्तकातून मिळणारी शब्दावली व स्वरचित्र आणि मुलांची स्वनिर्मित मूळ शब्दावली यातले भावनिक अंतर यावर इथे एक नजर टाकणे उचित ठरेल. 'जॉन व जेनेट' यात मिळणारे शब्द आहेत... ये, पहा, जहाज, टेकडी, पळ, चढ, उतर...

काही वेळा आम्हांला काही विशेष परिस्थितीला सामोरे जावे लागते. त्यावर मुलांचे शालेय जीवन अवलंबून असते. प्रत्येक मुलाची मूळ शब्दावली शोधण्यासाठी त्याच्याशी कितीही वेळ बोलावे लागले तरी बोललेच पाहिजे. कारण याच किल्लीने ते मूल स्वतःवरील बंधनातून मोकळे होणार आहे आणि वाचनाचे रहस्य याच मूळ शब्दावलीत सामावलेले आहे. यातूनच मुलांना शब्दाच्या अर्थगर्भतेचे भान आणि शब्दाच्या सामर्थ्याची ओळख होते. ज्या शब्दांना त्यांच्या भावविश्वात स्थान नाही, त्यांच्या उपजत प्रेरणांशी जे निगडित नाहीत, ते शब्द त्यांच्यावर लादल्याने त्यांचे नुकसानच जास्त होते. त्यापेक्षा काहीच न शिकवलेले बरे! न पेक्षा त्याला शब्द हे अर्थशून्य वाटू लागतील आणि वाचन ही गरज नसलेली गोष्ट वाटू लागेल.

काही शब्द सर्वसामान्य मुले शिकू शकतात. मात्र त्यामुळे तेच शब्द मुलांसाठी उचित आहेत असे काही सिद्ध होत नाही. हा तर केवळ एक भ्रम आहे. शब्दांची सार्थकता ही मागास मुलांच्या कसोटीवरच तपासली पाहिजे आणि मावरींमध्ये तर वाचन-कौशल्यात मागासलेली मुले खूप आहेत. त्यांना असे या, पहा, आणि यांसारख्या निर्जीव, रसहीन शब्दांद्वारे शिकवण्याऐवजी नवेनवे प्रयोग करण्यासच मी उद्युक्त झाले होते.

भय व लैंगिकतेशी जोडलेल्या शब्दांशिवाय अन्य शब्दही मूळ शब्दावलीत येतात. सर्व जिवंत गोष्टींप्रमाणेच ते नित्यनूतन होत जातात. बदलत जातात. आता बालवाडीत नव्याने दाखल झालेल्या मुलांनी कुठले शब्द जमवले आहेत ते पाहू. ही सर्व मुले मावरी आहेत.

मोही - भूत, जेट, जीप, सांगाडा, मोटर, बदक, विमान, सॉसेज, खीर, अंडे, कार, बीअर, जर्सी, चुंबन.

जोजो - रॉकेटचा राजा, इंडियन, फँटम, सुपरमॅन.

गिल्बर्ट -बेडूक, अक्रोड, ट्रक, रॉकेटचा राजा, जेट, जीप, बीअर, ट्रॅक्टर, बॉम्ब, घोडा.

मोरीन - आई, बाबा, टेप, चुंबन

पेनी - आई, बाबा, घर, विमान.

रोंगो - शेंगदाणे, केक, भूत, अंथरूण, चुंबन,

फिलीप - ट्रक, टेन, बॉक्सिंग, रायफल.

फिलीस - बीअर, शिरा, बस, प्रिये, चुंबन, भूत.

हे शब्द जेव्हा मी कार्डावर लिहून देते, तेव्हा सर्वांच्या चेहऱ्यावर स्मित झळकते आणि उत्साह संचारतो.

गेल्या दोन वर्षांत नवीन सामील झालेल्या मावरी मुलांना एका दृष्टिक्षेपात लक्षात राहिलेल्या शब्दसंग्रहाचे वर्गीकरण केले तर ते पुढीलप्रमाणे दिसले.

भय(सर्वांत प्रभावी घटक) - आई, बाबा, भूत, भीती, सापळा, रानडुक्कर, पोलीस, कोळी, कुत्रा, जेल, बैल, मृत्यू, मारणे, कसाई, सुरा, किंचाळणे, फटकावणे, तोडणे, मारामारी, वीजेचा गडगडाट, मगर, रडणे.

लैंगिक - चुंबन, प्रेम, हाकानृत्य, प्रियतम, सहवास, मी आणि तू, गाणे.

वेगवान वस्तू - जेट, जीप, विमान, ट्रेन, गाडी, ट्रक, टेलर, बस.

इतर - शाळा, घर, मोजे, बेडूक, अक्रोड, शेंगदाणे, लापशी, चित्र, दारू.

दोन वर्षांच्या निरीक्षणानंतर मावरी बालवाडीत मुलांना कुठल्याही परिस्थितीत एका दृष्टिक्षेपात वाचता येणारे दोनच शब्द आहेत, भूत आणि चुंबन! हे त्यांच्या दोन सर्वांत बलिष्ट भावप्रवृत्तींचे प्रतिनिधित्व करतात. कुठलेही मूल मग ते काळे असो, गोरे असो वा सावळे असो, या दोन शब्दांना एकदा पाहिले की कधीच विसरत नाही.

असे असले तरी या दोन शब्दांचा समावेश मी प्रथम वाचनाच्या पुस्तकात करू शकते का? येथे हा प्रश्न केवळ मानसिक धैर्याचा नाही. कितीही धैर्य असले तरी मूळ प्रश्न प्रवाहाविरुद्ध पोहोण्यासाठी लागणाऱ्या शक्तीचा आहे. ती मात्र मर्यादित आहे. पुन्हा एकदा 'जॉन आणि जेनेट'ची शब्दावली पाहू या.

जॉन, जेनेट, या, पहा, जहाज, बघा, छोटा कुत्रा, पळा, इकडे, खाली, वरती, विमान, माझे, स्वतःचे, मांजराचे पिल्लू, एक, दोन, तीन, खेळा, उडी मारा, घोडेस्वारी.

आपली मूलभूत शब्दावली व 'जॉन-जेनेट'ची शब्दावली यांत काही भावनिक अंतर आहे. हे जाणवते का? आपली शब्दावली ही मुलांच्या सर्जनाच्या वाटेने आली आहे. आणि 'जॉन जेनेट'ची शब्दावली बाहेरून लादलेली आहे. जीवननिष्ठ मूलभूत शब्दावली व जीवनविन्मुख शब्दावली हाच यात मुख्य फरक आहे.

मूलभूत शब्दावली शिकविण्याचे तंत्र-मंत्र

मूलभूत शब्दावलीचा शोध मी सकाळी पहिल्या तासालाच घेते. कारण हा शोध ही एक सर्जनात्मक कृती असते. सर्जन ही माझ्या लेखी सर्वांत महत्त्वाची गोष्ट आहे. सकाळी पहिल्या तासाच्या वेळी मुलांची ऊर्जा उसळत असते. त्यामुळे सकाळी नऊ ते साडेदहा या वेळेत मी सर्व तऱ्हेच्या सर्जनात्मक कृतींना वाव देते.

मुले शाळेत येता क्षणीच मी त्यांना या मूळ शब्दावलीच्या शोधात गुंतवते. त्यांनी अन्य कृतींकडे वळण्यापूर्वीच मला त्यांचे लक्ष शब्दावलीकडे ओढावे लागते. कारण एकदा का ते मातीकामात वा चित्र रंगवण्यात गुंतले की मग त्यात व्यत्यय आणणे मला आवडत नाही. शिवाय मला त्यांच्या उत्साहाचा पहिला भरच यासाठी हवा असतो.

यासाठी काही विशेष तयारीसुद्धा करावी लागत नाही. एक फूट लांब व पाच इंच रुंद या आकाराची भरपूर कार्डे हाती असली की झाले. सामान्य प्रतीचा चित्रकलेचा कागद व काळी क्रेयान यांच्या जोडीला जुनी कार्डे सतरंजीवर पसरून द्यावीत.

मी एखाद्या मुलाला/मुलीला माझ्याकडे बोलावून त्याला/तिला काय हवे आहे, ते विचारते. समजा ती कदाचित सांगेल 'मोजे'. मग मी मोठ्या अक्षरात कार्डावर 'मोजे' लिहिते. कार्डावर कोपऱ्यात बारीक अक्षरात त्या मुलाचे नाव माझ्या माहितीसाठी टाकते. मी लिहीत असताना त्याचे लक्ष असते व मी जसे लिहिते तसे ते वाचू लागते. मग मी ते कार्ड त्याला देते. सतरंजीवर बसून बोटाने ते गिरविण्यास सांगते आणि ते गिरवून झाले की एका पाकिटात ठेवून देण्यास सांगते. एका मागून एक प्रत्येकाला मी बोलावते. प्रत्येकाला त्या दिवशीचा नवा शब्द मिळतो.

त्यांनी स्वतः निवडलेल्या शब्दाचा एक गठ्ठा तयार होतो. तो एका खोक्यात ठेवण्यात येतो. रोज सकाळी मुले येण्यापूर्वी मी या खोक्यातील शब्द सतरंजीवर पसरवते. यामुळे वर्गात प्रवेश करता क्षणीच ते आपापला कालचा शब्द शोधण्यासाठी धाव घेतात. यात भांडणे तर होतातच; पण त्याचबरोबर एकाग्रताही साधते. समाधानही मिळते. स्वतःचा शब्द मिळवल्यावर ते एक जोडीदार घेऊन एकमेकांना आपला शब्द ऐकवतात. यासाठी अर्थातच वेळ लागतो. गोंगाटही होतो. मस्ती होते. पण व्यक्तिगत संबंध जुळतात. प्रत्यक्ष वाचन होते आणि सर्वांत महत्त्वाचे म्हणजे त्यांचा एकमेकांशी संवाद होतो. बहुतेक शाळांमधून मुलांमधील अंतर्गत संवाद बंद

करण्यावरच भर असतो. मी तसे करीत नाही. कारण यातून ते एकमेकांना शब्द शिकवीत असतात आणि त्यांचे शिकवणे माझ्यापेक्षाही उत्तम असते. याचवेळी मी प्रत्येकाला स्वतंत्रपणे माझ्यापाशी बोलावून त्या दिवशीचा नवा शब्द त्याला देते.

'मोजे' हा नवा शब्द मागणारी मुलगी माझ्यापाशी येते तेव्हा ती आपले जुने शब्द घेऊन येते व ते वाचून पुन्हा खोक्यात भरते. जर एखादा शब्द तिला वाचता येत नसेल तर तो शब्द मी काढून घेते व नष्ट करते. जो शब्द एक दृष्टिक्षेपात लक्षात राहत नसेल तो तिच्यासाठी फारसा महत्त्वाचा नसणार, हे उघड आहे. मग तो सांभाळून ठेवून तरी काय फायदा? तिला महत्त्वाचे वाटणारे शब्दच तर मला हवे असतात. कारण त्याच शब्दांद्वारे तिला वाचन ही एक अर्थपूर्ण कृती वाटू लागणार असते. केवळ तिच्या जीवनातून आलेले शब्दच एका दृष्टिक्षेपात लक्षात राहातील व तेच शब्द तिच्या शब्दसंग्रहात ठेवले जातील.

यावेळी मी तिला विचारते, ''आज तुला काय हवे आहे?'' कधीकधी ती उत्साहाने ओरडते ''टोस्ट''. पण कधी कधी ती इकडे तिकडे बघत पायाची बोटे मोडत विचार करून सांगते, ''खिडक्या''. आणि बहुसंख्य वेळी असे शब्द ती सायंकाळी परत ओळखू शकत नाही. मग तिच्याशी खूप वेळ संवाद साधल्यावर ती मॉडच्या कुशीत झोपल्याचे सांगते. वडील मेंढ्यांची लोकर कातरण्याच्या शेडमध्ये गेले आहेत हेही सांगते. मी तिला पुनःपुन्हा विचारून मग 'शेड' वा 'मॉड' हा शब्द देते. तो उपयुक्त असल्याचे सिद्ध होते. परंतु बहुतेक वेळी मी त्यांनी मागितलेला शब्दच कार्डावर लिहिते. मी लिहीत असतानाच त्यांचे वाचन सुरू असते. मग मी ते कार्ड त्यांना देते व सतरंजीवर बसून बोटाने गिरवायला सांगते.

कधी कधी हे शब्द निवडताना माझ्या हातून चुकाही होतात. काही नवागतांचे मूल्यमापन करण्यास मला थोडा वेळ लागतो. निसर्गात असते तेच वैविध्य पाच वर्षांच्या मुलांमध्येही असते. योग्य शब्द निवडण्याच्या कामात याशिवायही अनेक अडथळे येऊ शकतात. उदा. दुसऱ्याची नक्कल करण्याची प्रवृत्ती, त्यावेळची मुलाची मनोवस्था, मनावरील दबाव आणि भय हे घटक त्यांना सर्जनशीलतेबाबत पंगू करून टाकू शकतात. यामुळे अंतःस्फूर्तीचा झरा अवरुद्ध होतो व योग्य ते शब्द बाहेर येत नाहीत.

पण हे सर्व तुम्हांला फार लवकर उमगते. मग लवकरच हा अवरोध निघतो आणि अंतःस्फूर्तीतून निघालेला शब्दांचा झरा वाहू लागतो. हे शब्द म्हणजे मुलांच्या मनातील चित्रांची शीर्षकेच असतात. हे कदाचित अवघड वाटेल पण वाचन सुरू करण्याचा हाच सर्वांत सोपा व जवळचा मार्ग आहे, असा माझा अनुभव आहे. वाचनासाठी त्यांच्या मागे लागावे लागत नाही, हा या पद्धतीमुळे सर्वांत महत्त्वाचा फायदा होतो.

मी कधीच काहीच शिकवीत नाही

फळ्यावर काहीही लिहिलेले नसते. कुठलेही तक्ते, आराखडे, कोष्टके नसतात. मुलांनी शिकण्यासाठी शांत बसावे अशीही अपेक्षा नसते. शिक्षण त्यांच्या आसपासच सुरू असते. त्यांच्या मित्रांबरोबर ते इतर अनेक गोष्टी करीत असतात व त्या बरोबरीने शिकतही असतात. मी फक्त माझी कार्डे हाताशी ठेवते, काही क्रेयानचे खडू घेते आणि त्यांच्या जवळ बसते. मला जे साधायचे आहे ते कितपत साध्य होते आहे ते न्याहाळण्याचे काम करते. मुलांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे इंद्रधनुष्य तुमच्यासमोर उलगडत जाते. ते न्याहाळताना कुणालाही कंटाळा येऊच शकत नाही.

मधल्या सुटीनंतरचा तास हा साधनेचा तास असतो. यावेळी सकाळी दिलेले नवे शब्द मी पाकिटातून बाहेर काढते. कुणाच्या किती लक्षात आहे ते पाहते. बहुतेक मुलांना आपले शब्द झटकन ओळखू येतात. जे ओळखता येत नाहीत ते मी काढून घेते व त्या जागी जुने शब्द परत ठेवते. यामुळे मुले जेव्हा शब्द लिहायला बसतात तेव्हा केवळ ज्यांचे चित्र त्यांच्या अंतःचक्षू समोर स्पष्ट असते, असेच शब्द त्यांच्या समोर येतात. ते त्या मुलांच्या जीवनातले शब्द असतात. त्यानंतर शब्द परत खोक्यात भरले जातात. ते आता दुसऱ्या दिवशीच्या सकाळीच लागणार असतात. नवागतांचा गट छोटा असेल तेव्हा एका मुलाचे किती शब्द खोक्यात साठवायचे या संख्येला काही मर्यादा नसते. पण गटातील मुलांची संख्या वाढली तर मात्र प्रत्येक मुलाचे ठरावीक शब्दच खोक्यात ठेवता येतात. जर गट बारा ते वीस दरम्यान असला तर प्रत्येक मुलाचे शेवटचे काही शब्दच खोक्यात ठेवता येतात.

टीप -

ज्या मुलांचा व्यक्तिगत शब्दांचा संग्रह कमीत कमी चाळीस तरी झालेला असेल, अशाच मुलांना दुसऱ्या टप्प्यात प्रवेश द्यावा. पण या शब्दसंख्येबरोबरच शब्द आत्मसात करण्याची गती देखील लक्षात घेणे आवश्यक असते. जर ही गती जास्त असेल तर शब्दसंख्या कमी असली तरी त्या मुलाला पुढील टप्प्यावर प्रवेश द्यावा.

जर मुलाने दुसऱ्याच्या शब्दाची नक्कल केली असली तर तो पुन्हा पहिल्यावर तो शब्द ओळखू शकत नाही.

दर आठवड्याला काही नवे शब्द प्रत्येक जण शिकतोच; मग तो किती का

लाजाळू वा अबोल असेना. थोड्याच दिवसांत अक्षरांचे वेगवेगळे आकार त्याच्या ध्यानी येऊ लागतात. हेही समजते की प्रत्येक आकाराचा अर्थ वेगळा असतो.

ज्याला मी आपसातले शिक्षण म्हणते ते कसे चालते? एक जण आपल्या हातातले कार्ड उंच धरतो आणि दुसऱ्याला वाचायला सांगतो, जर त्याला आले नाही तर तो स्वतः त्याला वाचून दाखवतो. शिकणे-शिकवणे दोन्ही एकदम होते.

सहज लेखन

"'जीवन' ही एक अतिशय गुंतागुंतीची घटना आहे. मुलांना त्याविषयी शिकवणे ही सुळावरची पोळी आहे. कारण संपूर्ण जीवनाविषयी बोलावे तर त्यांना काहीच समजत नाही. या उलट जर आम्ही जीवनाचे छोटे छोटे भाग करुन मुलांना समजावू लागलो तर ते त्यांना समजण्याची थोडी अधिक शक्यता आहे; पण जीवनाचे असे छोटे छोटे भाग करताना जीवनच नष्ट होऊन जाण्याचा एक धोका मात्र संभवतोच."

- सी.ई.बीबी

सकाळच्या पहिल्या तासीत मूळ शब्दावलीची जमवाजमव केली की मग मुले इतर उद्योगाला लागतात. अर्थातच सर्जनात्मक उद्योगाला हं!

पायाभूत शब्दावली पाठोपाठच 'सहज लेखन' येते. पायाभूत शब्दावली ही अंतर्दृष्टीला दिसणाऱ्या चित्राची एका शब्दाची शीर्षके असतात, तर सहज लेखनात ही शीर्षके एका वाक्याएवढी किंवा कथेएवढी लांबडी होतात. चित्र तेच राहते. 'विषयानुसार' लिखाणाकडून मूल 'वर्णनात्मक' लेखनाकडे येऊ लागते.

पाच वर्षांच्या मुलांचे लेखन त्यांच्या स्वतःच्या मूळ शब्दावलीपासून सुरू होते. या गिचमिड आकारातून काय अर्थ निघतो, हे त्यांना नेमके ठाऊक असल्याने आपण काय लिहितो आहोत, याचे त्यांना माझ्याहीपेक्षा जास्त भान असते.

इथून ते लेखनाकडे वळतात. सर्व जण सकाळच्या तासात स्वतःच्या जीवनाविषयी लेखन करतात. या तऱ्हेच्या लेखन-सरावातून शैलीचा जन्म कसा होतो, ते शिक्षकाला वा लेखकाला समजू शकते. या छोट्यांच्या लिखाणाच्या भिन्न भिन्न शैली असतात. एकाच तऱ्हेची वाक्य वेगवेगळ्या विषयांसाठी, आशयासाठी त्यांना इतक्या वेळा लिहावी लागतात की त्यात वरचेवर येणारे शब्द त्यांना आपोआपच पाठ होतात. यातूनच त्यांची स्वतःची शैली विकसित होऊ लागते. यासाठी मला काहीही शिकवावे लागत नाही. स्पेलिंग, शब्दाभ्यास, वाक्यरचना हे सर्व प्रश्न अभिव्यक्तीच्या वाटेने सोपे होऊन जातात.

त्यांनी स्वतः बनवलेली ही त्यांची मूळ शब्दावली त्यांच्या बरोबर कायम राहते; कारण वाचण्या-लिहिण्यापूर्वीपासून हे शब्द त्यांच्या मनात तर होतेच. पुढे त्या

शब्दावलीची सतत आणि सहजगत्या उजळणी होत गेल्याने ते शब्द लक्षात राहतात. या सर्व शब्दांतून त्यांच्या वहीच्या मागच्या भागात यातील निवडक शब्दांचा संग्रह केला जातो. अधूनमधून लिहिताना त्या शब्दांचे साहाय्य घेतले जाते व एकमेकांचे शब्दही वापरून पाहिले जातात. यामुळे ते इयत्तेनुरूप पातळीपर्यंत आपोआप पोहोचतात. यासाठी त्यांना जराही शिकवावे लागत नाही.

यातून सर्व सामान्यतः वापरले जाणारे शब्द हळूहळू सर्वांनाच ज्ञात होतात. ती समूहाची शब्दावली बनते. तेव्हा, आणि, ठेव, गेला, काऊबॉय, ट्रक, मी, आत, बाहेर, चित्र, साखरेच्या गोळ्या, कडे, ते, वर, स्थळ, सांगितले, बाबा, आई, कारण..

काही काळाने त्यांच्या क्षमता विकसित होतात. मग ते स्वतःविषयी, आसपासच्या घटनांविषयी दोन वाक्ये लिहू लागतात, मग तीन लिहितात. सहा वर्षांचे होईपर्यंत अर्धा पान व सात वर्षांचे होईपर्यंत एक संपूर्ण पान रोज लिहिले जाऊ लागते. पण हे काही मी शिकवले असे मी म्हणूच शकत नाही, कारण हे सर्व त्यांच्यात होते, तेच प्रकट झालेले असते. त्यात माझे काहीच नसते. स्पेलिंग, वाक्यरचना हेही अभिव्यक्तीची गरज म्हणून त्यांना सहजपणे जमू लागते. या गोष्टींचे निराळे ओझे बाळगावे लागत नाही.

कुठल्याही आयत्या तयार पाठ्यपुस्तकात या वा अशा लिखाणातले नाट्य कसे सापडू शकेल? कुठल्याही तज्ज्ञाने प्रामाणिक प्रयत्नांतून तयार केलेल्या पुस्तकातूनही ते साधणार नाही. आमच्या शाळेत रोज सकाळी जितक्या विषयांवरील शब्द जमतात तेवढे विषय कुठल्याही एका पुस्तकात सामावणे शक्यच नाही. त्या शिवाय महत्त्वाचे म्हणजे हे सर्व त्यांच्या स्वतःच्याच भाषेत लिहिलेले असते. या त्यांनी तयार केलेल्या रचनांमधील नाट्य, करुणा, रंग मी अन्य कुठल्याच पुस्तकांच्या पानांमध्ये पाहिलेलेच नाहीत.

पण या सर्व गोष्टी गोपनीय असतात. खाजगी असतात. त्यातील आशयावर आम्ही टीकाटिप्पणी करीत नाही. 'मला शाळेचा तिटकारा वाटतो,' असे लिहिले किंवा 'माझे (शिक्षिकेचे) घर जाळून टाकावे,' असे लिहिले किंवा आदल्या रात्री गावात झालेल्या भांडणाविषयी लिहिले तरी आम्ही त्यावर प्रतिक्रिया देत नाही. काय लिहिले हे महत्त्वाचे नाही, लिखाणाचे स्वातंत्र्य महत्त्वाचे आहे.

मी कधीही मुलाला काही शिकवून मग त्याविषयी लिहायला सांगत नाही. कलेसारखेच लिखाणही मुक्त असायला हवे. त्यावर काहीही लादले जाऊ नये. मुलाचे लिखाण ही त्याची खाजगी बाब आहे. त्याची अभिव्यक्ती ही त्याच्या व्यक्तिमत्त्वाला एकसंध करते. यातूनच पुढे अधिक चांगले काम होते. लेखन विषय हा त्याच्या जीवनाचे अंग असेल तेव्हाच हे घडेल. लादलेल्या विषयातून यातले

काहीच साधणार नाही. एरवी काही सुट्या संकल्पना वा घटनांची जंत्री शब्दांच्या गठ्ठ्यात बांधून पुस्तकांच्या ओळींओळींमधून वाढलेली तुम्ही पाहिली असेलच. तसे हे नसते. इथे आमची मुले विचारांची एका अतूट साखळी गुंफत असतात. हेच तर आम्ही मोठी माणसे आपल्या संवादात व लिखाणात आणण्याचा आटोकाट प्रयत्न करीत असतो.

या प्रकारच्या लिखाणात खूपच ऊर्जा लागते. इतर माध्यमांपेक्षा यात जास्त मानसिक थकवा येतो. यासाठीच मी हा तास सकाळी पहिला ठेवते. अनेकदा लिहिताना मध्येच आम्ही नाचतोसुद्धा. कारण नाचणे ही देखील संवादाची देहबोलीच आहे. काही मुलांना नाचणे बेहद्द आवडते. यामुळे त्यांना लिखाणाला स्फूर्तीही मिळत असेल. अर्थात याबद्दल मला निश्चित काही सांगता येणार नाही. आपल्याच व्यक्तिमत्त्वात डुबकी मारून त्यातीलच काही बाबींचे निवदेन करणे हा सहज लेखनाचा विचार आहे. अंतर्दृष्टीचा वापर करून मुले स्वतःचीच साधनसामग्री वापरून काही नवीन घडवतात. यामुळे ते अधिक काळ आपली ओळख टिकवून धरू शकतात.

✠✠

जीवननिष्ठ सहज लेखनाचे तंत्र व मंत्र

सकाळचे दहा ही माझी पाठदुखीची वेळ आहे. तोपर्यंत अर्धा तास तुम्ही वाकून वाकून मुलांचे लेखन पाहिलेले असते. मुलांचे डेस्क उंचीने कमी असल्याने वाकणे भागच पडते. त्यांच्या वहीच्या पाठीमागच्या पानांवर त्यांनी मागितलेला शब्द लिहून द्यावा लागतो. तो शब्द त्यांना परत वाचायचा आहे हे लक्षात ठेवून, लिहिताना अक्षरात सुयोग्य अंतर ठेवावे लागते. अक्षर सुवाच्य असावे लागते. व्याकरण, शुद्धलेखन काळजीपूर्वक तपासावे लागते आणि त्याच बरोबरीने त्यांच्या विचारांची सुसंबद्धता जोपासावी लागते. मात्र ती मुले लिहीत असतानाच तुम्ही त्यांच्या चुका दाखवा; लिहिणे पूर्ण झाल्यानंतर नव्हे!

आपण टेबलाशी स्वस्थ बसावे आणि मुलांनी रांगा लावून उभे राहावे हे दृश्य चांगले नाही. तुम्ही स्वतःच सर्वत्र फिरले पाहिजे. तुम्ही सर्वांना हवे तेव्हा मिळायला हवेत. सर्वांकडे एकाच वेळी लक्ष ठेवणारी नजर तुम्ही कमावली पाहिजे. कला शिक्षकापेक्षाही सहज लेखन शिक्षकाची ऊर्जा जास्त खर्च होत असते. सर्व मुलांना वस्तू वाटत फिरण्याने कला शिक्षकाला पाठदुखी होते, तर सहज लेखन शिक्षकाला वाकून वाकून पाठदुखी जडते. दोन्ही सारखेच.

एक शिक्षकाकडे जास्तीत - जास्त बाराच विद्यार्थी असणे ठीक असते. खरे तर आठ हीच संख्या योग्य आहे. जेव्हा व्यक्तिमत्त्व-विकासाच्या तासाला सर्व मुले स्वतःच्या कामात गुंतलेली असतात, तेव्हा मी हा लिखाणाचा तास घेते. गोंगाट भरपूर होतो. अन्य वेळेला मुले जेवढी बोलतात तेवढीच ती लिहितानाही बोलतात. पण मला ते चालते. सहज लेखनात कुठल्याही तऱ्हेची दडपशाही चालतच नाही.

जेव्हा मला कुणी साहाय्यिका उपलब्ध असते तेव्हा आम्ही दोघीही काम वाटून घेतो. पण जेव्हा ती नसते तेव्हा मग दोन मोठ्या मुलांच्या मदतीने आठवडाभराचे पाठ एकाच वेळी लिहून घेतले जातात. मात्र हे करताना मुलांचे व्याकरण, शुद्धलेखन, अक्षरांतील अंतर, अपूर्ण विचार प्रवाहाची अखंडता यावर मलाच लक्ष ठेवावे लागते. मुलांच्या मनात विचारांची एक सुसंबद्ध प्रक्रिया सुरू असते, यावर बहुतेक कुणाचाच विश्वास नसतो.

पण अशा तऱ्हेचे काम करायला लागल्यावर थोड्याच दिवसांत ते पटते. सहज

लेखनात येणारा मुख्य व्यत्यय म्हणजे मुलांच्या आपसातील गप्पा. आपल्याला काय हवे आहे ते मुले शेजाऱ्याला सांगत असतात. या सांगितलेल्या गोष्टी लिहिल्याही पाहिजेत हे त्यांच्या लक्षात येत नाही. त्यामुळे मग 'मी घरी गेलो' अशा तऱ्हेची एकदम शेवटची वाक्य लिहिली जातात. विषयच बंद होतो. म्हणून मी त्यांना अशा तऱ्हेची वाक्य लिहू देत नाही. अर्थात त्याचे कारण त्यांना सांगत नाही. एखाद्याने जर 'मी गावी गेलो' असे लिहिले असेल तर मी लागलीच तेथे काय काय झाले ते लिहायला सांगते. त्यांच्या तुटक लिहिण्यावर या उपायाने नियंत्रण मिळवता येते. एक-दोनदा असे झाल्यावर तो आपोआप आपली विचारशृंखला न तोडता लिहू लागतो.

मुलांनी आपले लिखाण एकाच बैठकीत पुरे केले पाहिजे असे मला प्रथम वाटत असे. परंतु वास्तवात वेगळा अनुभव आला. तास संपल्यामुळे जर विषय अर्धवट राहिला असेल तर दुसऱ्या दिवशी ते आदल्या दिवशीचे सूत्र पटकन पकडून पुढे लिहू लागतात. त्यात त्यांना काहीही अडचण पडत नाही. ते लिहिलेल्या भागावर एक नजर फिरवतात आणि पुढे लिहू लागतात. यात वेळ जास्त जातो हे मात्र खरे. मुलाची लेखनाची गती तुमचे त्यावर किती लक्ष आहे यावरही अवलंबून असते. तुम्हांला त्यांच्यावर व्यवस्थित लक्ष देता येणे न देणे, हे गटातील मुलांच्या संख्येवर अवलंबून आहे.

माझ्या वर्गातील मुलांच्या लेखनाची सुरुवात आपोआपच कधीतरी होते. त्यात कुठलीही औपचारिकता नसते. मुले शब्दावलीपासून सुरू करून मग एक-दोन शब्दांची वाक्ये लिहीत सहजपणे लेखनाला सुरुवात करतात. 'तुला नेमके काय म्हणायचे आहे?' असे मला कधीकधी विचारावे लागते. पण हळूहळू तीही गरज कमी होत जाते. तरीही कदाचित एखादे मूल खरोखरच अडखळले, अडकले तर मग त्याच्याशी गप्पा मारणे हा नेहमीचा उपाय अवलंबणे योग्य ठरते. या गप्पांच्या ओघात त्याच्या मनातील अडसर निघतो. प्रवाह सुरू होतो आणि लिखाण सुरू राहते.

पण कधी कधी एखादे मूल लिहीतच नाही. एखादे वेळी त्याची लिहिण्याची लहरच नसते. केवळ हा लिहिण्याचा तास आहे म्हणून लिहिण्यासारख्या महत्त्वाच्या गोष्टी मनात जुळतीलच, असे प्रत्येक वेळी कसे होईल? अशा वेळी तो स्वच्छ सांगतो, 'मला लिहायचे नाही!' ठीक आहे. मग तेच वाक्य त्याला लिहायला सांगा. मग लिहावेसे न वाटण्याचे कारण विचारा. त्याबरोबर कारणांची एक जंत्रीच सादर होईल. काही तक्रारी, काही आक्षेप, असे काहीबाही. यातूनही त्याच्या मनातील खंत व्यक्त होते. मनातील अवरोध निघतो. हे सर्व लिहिताना त्याचा लेखनाचा सराव तर सुरूच राहतो; शिवाय त्याला आवडणाऱ्या विषयात तो रमून जातो.

त्याच्या लेखनाविषयी चांगली वा वाईट कुठली शेरेबाजी करू नका. दुसऱ्याच्या मनातील कल्पनांवर टीका-टिप्पणी करण्याचा तुम्हांला काहीही अधिकार नसतो. मुलाची बुद्धी ही काही त्याने स्वतः घडवलेली नसते. ती त्याच्याजवळ असते एवढेच. त्यात काय काय दडले आहे हे पाहणे एवढेच तुमचे काम आहे. त्याच्या लेखनात सहजपणे रस दाखवण्यापुरताच तुम्हांला त्याच्या लिखाणाविषयी बोलण्याचा अधिकार आहे. जसे संवादाचे वेळी आपण करतो, हुंकार देतो, बरे म्हणतो, पुढे काय झाले ते विचारतो, तसे आणि तेवढेच! त्यांच्या वहीत मी कधीही काहीही खुणा करीत नाही. खाडखोड करीत नाही. एखादी स्पेलिंगची चूक दुरुस्ती करण्यापुरतीच खाडाखोड चालते. मी कधीही चूक-बरोबरच्या खुणा करीत नाही, सही करीत नाही. हस्ताक्षराबद्दल तक्रार करीत नाही. आपल्या मित्राचे भावनेने ओथंबलेले एखादे पत्र आपल्याला आले तर आपण काय त्याच्या अक्षराबद्दल तक्रार करतो? आपण आशयाकडेच लक्ष द्यावे; मजकुराकडे नाही.

त्यांच्या लिखाणाविषयी मला काय वाटते याचा संबंध त्यांच्या लेखनाशी असण्याचे काही कारणच नाही. त्यांच्या मनात जे काय आहे ते त्यांनी लिहायचे आहे व त्यात ते यशस्वी होतात की नाही यावरून तुम्ही किती चांगले वा वाईट शिक्षक आहात, ते ठरणार आहे. शिक्षक मुलांशी किती चांगल्या तऱ्हेने संवाद साधू शकतो, दुसऱ्याचे ऐकण्याची कला, समज व शहाणपण शिक्षकापाशी आहे की नाही, मुलांच्या मनातील विचारांना वाट देणे व त्यांचा ओघ कायम राखणे त्याला जमते की नाही, याची परीक्षा मुलांच्या लेखनावरून होत असते. शिक्षकाची घडण कशा प्रकारची आहे, स्वभाव कसा आहे, हे या वरून कळते. माझ्या समवेत काम करणाऱ्या साहाय्यकांमधील सर्वोत्तम साहाय्यक नम्र स्वभावाने मुलांमध्ये मिसळून जाणारी, छापपाडू वृत्तीने न वागणारी अशी होती. या उलट सर्वांत वाईट साहाय्यक असलेली एक मुलगी अतिशय हुशार पण स्वप्रतिमेत गुंतलेली व खूप बोलणारी होती. ती एरवीसुद्धा स्वतःच्या जीवनाविषयी भरभरून बोलून इतरांना भंडावून सोडत असे. त्या वर्षी माझ्या वर्गात लिखाणाची गती सर्वांत कमी राहिली.

सकाळचे दहा ही पाठ दुखण्याची वेळ आहे. पण कुठलाही फलदायी प्रयत्न व्यक्तीला वाकवतोच. जे श्रम करण्यासाठी आम्ही उद्युक्त होतो, त्या श्रमातच या दुःखावरील औषध दडलेले दिसेल.

✠✠

सहज वाचन

''मूल प्रगती करते, ते त्याच्या स्वतःच्या विकासाच्या नियमांना अनुसरून.''
- डॉ. बरो

मुलांसाठी बनविलेल्या प्रथम वाचनमालेविषयी बोलताना मला अगदी दुःखाने म्हणावेसे वाटते की, त्यातील सर्व शब्द हे मृत शब्द असतात. हे मला पुनःपुन्हा सांगावेसे वाटते. 'सातत्याने परिवर्तन' हे जीवनाचे मुख्य लक्षण असले तरी ही पुस्तके मात्र अपरिवर्तनीय असतात. शिशिर असो की वसंत, विद्यार्थी गोरे असोत वा काळे, वर्गातील मुले प्रसन्न असोत वा दुःखीकष्टी, वर्गातल्या वातावरणाशी संबध न ठेवता तीच ती निरस शब्दावली घेऊन प्रथम वाचनमालेची पुस्तकं येतात.

वर्गातले वातावरण व पुस्तके या दरम्यान पडणारे अंतर भरून काढण्यासाठी मी स्वतः नवीन पुस्तके तयार करून पाहिली. पण तीही अन्य पुस्तकांप्रमाणेच मृत अक्षरांच्या वसाहतीच ठरली. जरी माझी पुस्तके ही मावरी वातावरणाशी जास्त जवळीक साधणारी होती, इंग्लिश उच्च मध्यम वर्गातील जाणिवांच्या प्रभावापेक्षा वेगळी होती, तरीही ती अचलच होती. आणि सहज वाचनाची शब्दावली काय असावी, हा माझा प्रश्न त्या पुस्तकांतूनही सुटत नव्हताच.

शेवटी मला हे उलगडले की प्राथमिक शाळेतली मुले स्वतःची पुस्तके स्वतःच तयार करतात.

सकाळच्या पहिल्या तासात मुले आपल्या सहज लेखनाला सुरुवात करतात. याच लेखनाचा कमी-जास्त वापर मी दिवसभर वाचनासाठी करते. मुले मूळ शब्दावली घेऊन पुढे प्रगती करतात, तेव्हाच ती केवळ दोन शब्दांनी बनलेल्या गोष्टीपासून सुरुवात करून पानभर लिखाणापर्यंत भराभर लिहू लागतात. यातून माझ्याकडे सर्व स्तरांवरील मुलांना लागणाऱ्या गोष्टी तयार होत जातात. त्या सर्व गोष्टी त्यांच्या स्वतःच्या जीवनातून आलेल्या असतात. त्यांची चित्रे त्यांच्या मनःपटलावर रेखाटलेलीच असतात.

मुले जे जे नवीन शब्द सकाळी मागतात व ते ते त्यांच्या वहीच्या मागच्या पानांवर लिहिले जातात. तेच शब्द ते फळ्यावरही लिहून ठेवतात. ही शब्दसंख्या

एकापासून दहापर्यंत कितीही असू शकते. या शब्दांवर ते मधल्या सुटीनंतर परत विचार करतात. त्याचे स्पेलिंग काळजीपूर्वक पाहतात, वाचतात. हे सर्वसाधारणपणे दहा मिनिटे चालते. प्रत्येक शब्द त्याला समजलाच पाहिजे व त्याचे स्पेलिंग त्याला बिनचूक यायलाच हवे, अशी मुळात माझी अपेक्षाच नसते. जर ते शब्द त्यांच्यासाठी महत्त्वाचे असतील तर ते सहजीच लक्षात राहतील. मग त्यांची लांबी कितीही का असेना! कुठला शब्द जास्त महत्त्वाचा आहे ते ठरवणे ही देखील माझी जबाबदारी नसते. 'अमूक एका 'चित्रा'चे स्पेलिंग लिहा', असे मी कधीच सांगत नाही. मी विचारते, ''पेरी, तुझ्या एखाद्या 'शब्दा' चे स्पेलिंग सांगशील का?'' एकमेकांच्या शब्दांचे स्पेलिंग ऐकताना आपोआपच नवे शब्दही त्यांना मिळतात आणि त्या शब्दांचे स्पेलिंगही मिळते.

कधी कधी जेवणाच्या सुट्टीपूर्वी आम्ही शब्दसंग्रहाचा आढावा घेतो. सकाळच्या सहज लेखन-वाचनानंतर किती नवे शब्द आठवले ते पाहिले तर आश्चर्य वाटते. अधिकाधिक कठीण व नवीन शब्द मुलांच्या पचनी पडू लागलेले दिसतात.

दुपारी सर्व शब्द पुसले जातात. मुलांना येणारे व न येणारे सर्वच शब्द फळ्यावरून पुसले जातात. मग फळ्यावर नवीन शब्द अवतरतात. या नवीन शब्दांविषयी आम्हांला सर्वांनाच अनिवार औत्सुक्य असते. कारण कुणालाही त्या दिवशीचे शब्द तोपर्यंत माहिती नसतात. भन्नाट शब्द अवतरतात. हेलिकॉप्टर, काऊबॉय, दुखरा कान, मासा, व, आणि, चिप्स, घाण, कॅप्टन, गोठ्या, गालगुंड, सुपरमॅन, रॉकेट मॅनचा राजा....... एका मागून एक शब्द. वर्गातील त्यावेळच्या मनोवस्थेचे प्रतिबिंब असणारे शब्द. मावरीच्या दहन संस्काराच्या वेळचे शब्द. रात्री पाहिलेल्या सिनेमाविषयीचे शब्द व गावात अथवा घरात घडलेल्या भांडणातले शब्द.

वर्गातील त्यावेळच्या लहरीनुसार येणाऱ्या लाटांसारखे शब्द येतात. ही वर्गाची मुख्य वाचनासामग्री असते. ते आधी स्वतःची गोष्ट नीट समजून आत्मसात करतात आणि मग दुसऱ्याच्या गोष्टींकडे वळतात. स्वतःची गोष्ट मोठ्याने वाचायची त्यांना मुभा असते. यातूनच चर्चा सुरू होते. सर्व गोष्टींची सर्व पार्श्वभूमी सर्वांनाच माहीत असते. त्यामुळे ती गोष्ट जणू त्यांच्या मनःपटलावर ते पाहू शकत असतात. अशा अवस्थेत होणारी चर्चा ही कधीच कंटाळवाणी होत नाही.

एकमेकांनी लिहिलेल्या गोष्टींचे वाचन करताना नवा शब्द लिहिण्याच्या मिषाने ओळखला जातो. यामुळे लेखकालाही मजा वाटते. माझ्या मदतीशिवाय आपोआप त्यांचा शब्दसंग्रह फुलत जातो.

मुलांनी स्वतः होऊन वाचनात एवढा रस घेणे ही शिक्षकांसाठी किती तरी सुखद घटना असते. प्रत्येक मुलाच्या मनात असणारी सळसळती चित्रे दृग्गोचर व्हायला

लागतात. शब्दांतून निर्माण होणाऱ्या चित्रात मुले इतकी रमतात की शब्दांची लांबी, वाक्याची लांबी, अक्षरांची वळणे यांसारख्या गोष्टी त्यांच्या वाचनात कधीच अडथळा ठरत नाहीत. इतर कुठल्याही तंत्रापेक्षा या तऱ्हेने शब्दांची वारंवार सहजगत्या उजळणी होते. मुलांना हवासा वाटतो तोपर्यंत कुठलाही शब्द, कितीही वेळा, कुठल्याही निमित्ताने येऊ शकतो आणि मुलांचा त्यातला रस संपला की तो दूर ढकलला जातो. म्हणूनच मी याला 'खळाळती शब्दधारा' म्हणते. इथे नेहमी काही तरी जिवंतपणे घडत असते.

हाच शब्दसंग्रह मी लिखाणाचा आधार म्हणून वापरते. यामुळेच त्याकडे व्याकरण व शुद्धलेखनाच्या दृष्टीने मी जागरूकतेने बघत असते. हस्ताक्षर कमीत कमी सुवाच्य तरी असावे; नाहीतर ते जेव्हा एकमेकांना आपापल्या वह्या वाचायला देतात तेव्हा पंचाईत होते. हा त्यांच्या इज्जतीचा प्रश्न होतो. आपले हस्ताक्षर वाचता आले नाही तर आपल्याला मान खाली घालण्याचा प्रसंग येईल, या विचाराने हस्ताक्षरात सुधारणा होत जाते. ही सुधारणा रचनात्मक ऊर्जेचा भाग म्हणून होते.

परंतु वाचनात कायमसाठी केवळ सहज वाचनाचा समावेश करून खरे तर चालणार नाही. कारण हा प्रवास शेवटी अनौपचारिक सहज वाचनाकडून औपचारिक पुस्तकांच्या वाचनाच्या दिशेने पुढे सरकणार असतो, परंतु हा बदल सहजगत्या होतो. मूल आपल्या आंतरिक सृष्टीकडून बाह्यसृष्टीत येते. ज्ञाताकडून अज्ञातकडे जाते. सहज वाचनाकडून निर्धारित पाठ्यपुस्तकांच्या वाचनाकडे जाते. मात्र या बदलाची गती मुलांसाठी सुखकारक असायला हवी. मूल बालवाडीतल्या रचनात्मक गोष्टींमध्ये जेवढे रमेल तेवढा त्याचा मानसिक विकास सहजसाध्य होईल. त्या बळावर ते मूल हे बदल आत्मसात करू शकेल.

✠✠

सहज शब्दलेखनाचे तंत्र व मंत्र

खेळाच्या तासानंतरच्या अभ्यासाच्या तासाला आम्ही आपले लक्ष नव्या शब्दांवर केंद्रित करतो. मुले वह्या घेऊन फळ्याजवळ धाव घेतात. सकाळी त्यांनी मागितलेले शब्द ते फळ्यावर लिहू लागतात. सकाळी शिकलेल्या शब्दांचा विसर पडावा इतका काळ लोटलेला नसतो. कधी कधी त्यांनी सकाळच्या तासाला जास्त शब्द मागितले असतील तर एखाद्या वेळी ते गोंधळतात. मग त्यांना शब्द सापडत नाहीत. अशा वेळी ते आपले शब्द शिक्षकांना विचारून घेतात.

सर्व शब्द फळ्यावर लिहिले जातात. त्यामुळे मला ते बसल्या जागेवरून पाहता येतात. मुले ते लिहितात. पुनःपुन्हा वाचतात. मोठी मुले स्पेलिंग लिहितात. लहान मुले केवळ वाचतात. प्रत्येक मूल त्याच्या आकलनशक्तीनुसार काम करीत असते. फळ्याजवळ जास्तच गर्दी झाली तर काही जण माझ्याभोवती जमून एकमेकांचे शब्द ऐकतात. मी आणि ते यांचा आवश्यक संबंध विनासायास प्रस्थापित होतो. या सर्व क्रियांमध्ये भरपूर गोंगाट होतो हे खरे; पण कामही भरपूर होते हेही खरेच.

कधी कधी 'या एखाद्या शब्दाचे स्पेलिंग कोण तयार करू शकतो?' असे मी विचारते. मुलाच्या जीवनातला त्याला अर्थपूर्ण वाटणारा असा एखादा शब्द मला त्याच्याकडूनच मिळतो. तो त्याचे स्पेलिंग तयार करून सांगतो. शब्दाशी निगडित चित्र त्याच्या मनःपटलावर दिसू लागलेले असते; त्यामुळे स्पेलिंग सहजगत्या व आनंदाने तयार केले जाते. कठीण शब्द स्पेलिंगच्या वेळी गाळले जातात हे खरे; परंतु ज्या शब्दांना त्यांच्या लेखी भावनात्मक मूल्य असते, त्यांचे स्पेलिंग ते मोठ्या मेहनतीने तयार करतात. मात्र हे आव्हान स्वीकारणे त्यांच्या वयोमानावरही अवलंबून असते.

अवकाशयान, सापळा, बंदुकीच्या गोळ्या यांसारखे शब्द त्यांना माझ्या मदतीशिवाय येऊ लागतात. क्वचित काही मुलांना काऊबॉय सारखा शब्द लिहिता येत नाही. शिक्षकांसाठी ही तासिका फारशी कटकटीची ठरत नाही. कोणतीही गोष्ट प्रकट करण्यापेक्षा ती आत्मसात करणे हे मुलांना सोपे वाटत असावे. काहीही गोष्ट बाहेरून मुलांमध्ये घुसवताना त्यांची नैसर्गिक ऊर्जा शिक्षकाला विरोध करीत असते. तीच ऊर्जा इथे त्यांना साहाय्यकारी सिद्ध होते. मुक्त केल्यावर ही ऊर्जा मोठी भयकारी

असते. या सर्वांमुळे गडबड गोंधळ बेसुमार वाढतो. इतका की शिक्षकामध्ये व्यावसायिक निपुणताच नाही, असेही कुणाला वाटू शकेल. पण तसे वाटले तरी चालेल. कारण मी व्यावसायिकदृष्ट्या निपुण शिक्षक आहे असे मी स्वतःही म्हणत नाहीच.

सुमारे ४५ मिनिटे हा लिहिण्याचा कार्यक्रम चालतो. मग मुले वह्या घेऊन, आधीपासूनच वर्तुळाकार मांडलेल्या खुर्च्यांकडे धावतात आणि आपल्या वह्यांची वाचनासाठी आपापसात अदलाबदल करतात.

✠✠

सहज वाचन शिकविण्याचे तंत्र

१५ मिनिटे वाचनासाठी दिली जातात. वह्याच्या दशेवरून सहज वाचन किती व कसे होते आहे हे लक्षात येऊ शकते. वर्ग नीटनेटका असला तरी वह्या मात्र पार फाटून गेलेल्या असतात.

माझ्या एका साहाय्यिकेने एकदा मला सुस्थितल्या वह्या दिल्या. तेव्हा माझ्या लक्षात आले की वह्यांची अदलाबदल करून वाचणे ही सहज वाचनातील एक महत्त्वाची पायरी वगळली गेलेली आहे. एकमेकांच्या लिखाणाची चर्चा करणे हे आवश्यकच आहे; कारण सर्व अभिव्यक्ती हा संवादच असतो. आम्ही कुठलीही रचना केवळ स्वतःसाठी थोडीच करतो? वह्यांची अदलाबदल व्हायलाच हवी.

हल्ली माझ्या साहाय्यिका अधूनमधून वर्गातील मुलांच्या वह्यांची डागडुजी करून देतात. पूर्वी त्या नव्हत्या तेव्हा मीच चिकटपट्टी, पेन्सिल, रबर, ब्लेड वगैरे घेऊन वर्गावर्गातून हिंडत असे. पूर्वी शाळा-तपासनिसांना फाटक्या वह्या दाखवताना मला संकोच वाटत असे. पण लवकरच मी तो संकोच टाकून दिला. एकदा मी वह्यांना ब्राऊन पेपरचे कव्हर घालून, त्या बाइंडिंग करून घेतल्या होत्या. त्याला खर्च बराच आला पण त्याही वह्या फाटल्याच! जास्ती जाड ब्राऊनपेपर घेतला असता तर फरक पडला असता; पण ते पैशाअभावी जमणारे नव्हते. अर्थात अजून चिकटपट्टी आणणे परवडते की ब्राऊन पेपर आणणे, याचा तुलनात्मक अभ्यास मी केलेलाच नाही. एकदा एका शिक्षेकेने मला सांगितले की वह्यांची अवस्था सुधारल्याशिवाय तिला काम करणे शक्य नाही. तेव्हा मुलांचे शिक्षण योग्य तऱ्हेने चालू आहे याची मला तात्काळ खात्री पटली.

खुर्च्यांमध्ये वर्तुळाकार बसून मुले आपल्या व इतरांच्या वह्यांमधून वाचतात. मी नेहमीच त्यांना मोठ्या आवाजात वाचायला सांगते. यावेळी शिक्षकाने हळुवारपणे वागणे आवश्यक आहे. नाहीतर वाचनानंतरची चर्चा ठप्प होते. चर्चा तर अतिशय महत्त्वपूर्ण असते. तो सर्व सहज वाचनाचा परमोत्कर्षाचा बिंदू असतो. मोठी मुले अशा चर्चेला बसतात तेव्हा लहान मुलांना मी माझ्या साहाय्यिकेबरोबर वा एखाद्या मोठ्या मुलाबरोबर बाहेर खेळायला पाठविते. सहज लेखनातून चर्चेचे असे मुद्दे निघतात की जे एरवी कधी संभवतच नाहीत. मनोरंजक गोष्टींपासून संतापाचा भडका

उडण्यापर्यंतचे विषय या चर्चेत येतात. शिक्षकाने मात्र यावेळी तटस्थ राहणे गरजेचे आहे. कुणालाही प्रोत्साहित करु नका वा कोणालाही विरोध करू नका. फक्त पहा. मुलांच्या मनातील सर्व गोष्टी चर्चेत प्रकट होऊ द्या. तोच तर या उपक्रमाचा हेतू आहे.

वाचनाचा १५ मिनिटांचा तास संपेपर्यंत साडेअकरा वाजतात. त्यानंतर पंधरा मिनिटे चर्चा होते. शाळेत इतका वेळ चर्चेसाठी देणे अशक्य वाटू शकेल, पण हा तसा चर्चेसाठी आवश्यक वेळ आहे. या पाव तासात माझ्या साधनसामग्रीविषयी मी खूप गोष्टी शिकते. या आवेशपूर्ण चर्चेत निरस वा शुष्क असे क्षण कधीच येत नाहीत.

अकरा ते बारा दम्यानच्या शेवटच्या पाव तासात मावरी बालवाडीत वाचन सुरू असते. अकरा ते बाराच्या दरम्यान चालणारा गोंगाट, आवेशपूर्ण चर्चा, वह्यांचे आदान-प्रदान या सर्व वातावरणाची मला कधीच लाज वाटत नाही.

मावरींची संक्रमण वाचनमाला

मूळ शब्दावली व सहज वाचन यांनी मावरी मुलांच्या मनातील कानाकोपऱ्यांमध्ये डोकावण्याची संधी मला मिळाली. मला वाटते की मी त्यांना अंतर्बाह्य ओळखते. ज्यात त्यांनी स्वतःविषयी खूप काही लिहिले आहे, अशा त्यांच्या अनेक वह्या माझ्याकडे आहेत. त्यांच्या अंतर्मनातील असंख्य चित्रांची ही नावे आहेत. कधी एक वाक्याची तर कधी कथेसारखी! त्यांचे लेखन हाच त्याचा एकमेव पुरावा आहे, असेही नाही. त्यांच्याबरोबर रोज काम करताना आपोआपच त्यांच्या मनातील इच्छा, त्यांची दुःखे आणि त्यांच्या मनाचा कल याची तुम्हांला ओळख होतेच. इच्छा असो ना नसो, याच मातीतून मावरींची संक्रमणकालीन वाचनमाला उमलते, वाढीस लागते, हेच त्याचे यथार्थ वर्णन होईल. सहा वर्षांचा अनुभव व शेकडो पुस्तकांएवढी वाचनसामग्री यातून माझी शेवटची चार पुस्तके तयार झाली आहेत. किती तरी वेळा मावरी बालकांच्या उत्सुक हातात मी ही पुस्तके दिली होती. ज्यातील चित्रांचा रंगही अगदी ओलाच होता अशी ती पुस्तके वाचताना होणाऱ्या त्यांच्या प्रतिक्रिया मी न्याहाळल्या आहेत. अनेकदा मला स्वतःच्या हिंमतीवर अंधाऱ्या गल्लीतून वाट काढावी लागली; कारण हा प्रयोगच सर्वस्वी नवीन होता.

मावरी खेड्याची स्वाभाविक वर्तनशैली, जगण्यातील उत्स्फूर्तता, त्यातील नाट्य, समूहातील परस्परांविषयीची आत्मीयता व परस्परांतील हेवेदावे हे सर्व काही, या पुस्तकांत प्रतिबिंबित होणे आवश्यक होते. मावरी खेड्यातील जीवनात, कोमलता, अश्रू, खडाजंगी भांडणे, दारू, प्रेम आणि गाणी यांची गुंफणच असते. मी हे जाणते कारण मी त्यांच्या जीवनाचा एक भाग बनून त्यात मिसळून राहत होते. मावरींमध्ये अश्रूंना असलेले मोल, त्यातून व्यक्त होणारे काळजाला भिडणाऱ्या भावनांचे सौंदर्य, हे सारे युरोपियन जीवनातून कधीच हद्दपार झालले आहे.

आमच्या बालवाचनात दुःख एवढे निषिद्ध का असते? चुंबन आणि आक्रंदन हे जादूई शब्द त्यात का वर्ज्य आहेत? भूत, प्रिये या सारखे भावदर्शी शब्द का नाहीत? युरोपियन वा मावरी जीवनातले हे तर रोजचे शब्द आहेत. किंग्जलेच्या साहित्यातील वॉर बेबी, टॉम यांच्या वाट्याला दुःख आलेच होते. 'ॲलिस इन वंडरलँड'मधील ॲलिस अनेकदा संकटात गुरफटली होती, डेव्हिड कॉपरफिल्ड हा तर अनेकदा अश्रू ढाळताना भेटतो. मग शाळेच्या वाचन-लेखनातूनच हे सर्व का वगळले गेले आहे? त्यामुळे तेथील शब्दावली निर्जीव, निरस व एकांगी बनते.

संकट आणि आक्रंदन याशिवाय कुठले आयुष्य असते का? कृत्रिमपणे आनंदी जीवनाचे वर्णन करणारी ही पुस्तके पाहून झोपडपट्टीतील मुलांना काय वाटत असेल? मावरींमध्ये राहून त्यांची पाठ्यपुस्तके पाहाताना मला तसेच वाटत होते. या पुस्तकांच्या अशा रचना करताना शिक्षणतज्ज्ञांना काय साधायचे होते? जीवनाकडे पाठ फिरवून शांतता व सद्भावनेचा जप करणारी पुस्तके निर्माण करून मुलांच्या हाती दिली की त्यांच्या जीवनात खरोखरचे सौख्य व शांती येईल, असे तर त्यांना वाटत नाही ना? उलट ही निरस, सपक पुस्तके पालकांनी मुलांच्या हाती बळेबळे दिल्यामुळेच मुले कॉमिक्समधील नाट्य व हिंसा याकडे वळतात, असे मला वाटते.

काही वेळा मी मुलांना डोळे मिटून स्वप्न पाहायला सांगते. मग त्यांच्या स्वप्नांविषयी खूप ऐकते. त्यावेळी व्यक्त होणारी हिंसा आपण स्वतः ऐकल्याशिवाय आपल्याला समजणारच नाही. हिंसक भावना अनेकदा माझ्याविषयी देखील असते. ती देखील ते मला उत्साहाने सांगतात. ते ऐकणे मला जडच जाते. त्यांच्या स्वप्नामध्ये त्यांनी माझे घर जाळून टाकले आहे, बॉम्ब टाकून उद्ध्वस्त केले आहे, सर्व तऱ्हेच्या बंदुकांनी माझ्यावर गोळ्यांचा वर्षाव केलेला आहे किंवा मला गोरिलांच्या ताब्यात देऊन टाकले आहे. त्यांच्या स्वप्नात मी अधिकारशाहीचे व शिस्तीचे प्रतीक असल्याने माझ्या वाट्याला या शिक्षा येत असाव्यात.

प्रत्यक्ष जीवन व आमची पुस्तके यांतील अंतर भयावह आहे. 'जॉन आणि जेनेट' खेळताना कधीच आपटत नाहीत, त्यांच्या गुडघ्याला खरचटत नाही, हे मला पटतच नाही. त्यांची आई कधीच लाडाने त्यांना जवळ ओढून त्यांची पापी घेत नाही? जॉन नेहमीच कसा आज्ञाधारक असतो? कधीच बंड कसा करीत नाही? अमेरिकन मुलांच्या मनात भयाचा मागमूसही नसतो का? मुसळधार पाऊस वा कडाडणाऱ्या विजा यांचा अनुभव अमेरिकत येत नाही का? मग वाचनमालांमध्येच सारे काही छान छान, गोड गोड कसे असते? पाच वर्षे वयाच्या मुलांमध्ये सतत राहिल्याने मला पडलेले हे प्रश्न आहेत. तुम्हांला ते बाळबोध वाटू शकतील. आमच्या वर्गात कमालीचा जिवंतपणा भरलेला असतो. भांडण, प्रेम, नवागतांशी होणारी ठोसाठोशी अशा अनेक घटना तेथे क्षणोक्षणी घडत असतात, असे मला अगदी देवाशपथ सांगावेसे वाटते. आमची तयार पाठ्यपुस्तके म्हणजे प्रत्यक्ष जीवनावर ठेवलेली झाकणे आहेत झाकणे. खऱ्या भावनांना लपवणारी, दाबणारी, झाकून टाकणारी झाकणे!

या संक्रमणकालीन पुस्तकांमध्ये जीवनातले नाट्य सहजपणे समाविष्ट होणे मला

आवडते. काही वेळा अश्रू, काही वेळा प्रेम, बरेचसे भय आणि संस्कृतीचा सहजस्पर्श. या मातीतून उद्‌भवलेली ही मूळ शब्दावली व त्यातून निर्माण झाले समर्पक लेखन यात हे सारे तर येणारच ना? जीवनातील नाट्य मला नकोसे वाटले (अर्थात मला ते नकोसे वाटत नाहीच) तरीही ते त्यांच्या लेखनात आलेलेच असते. माझ्या लेखी हे त्रिमितीय दर्शन घडविणारे यथार्थ जीवन आहे. बिथोवेन व चेकोस्कीची यांनाही ते असेच दिसले होते, याचा अर्थ यावेळी मला बऱ्याच मोठ्या कलावंतांचा भरभक्कम आधार आहे.

तरीही माझ्या शिशुवर्गात मी 'जॉन आणि जेनेट'च्या पुस्तकांना स्थान द्यायला आनंदाने तयार आहे. पण खरे तर आमच्या वर्गात ही 'जॉन आणि जेनेट'वाली पुस्तक असावीत की नसावीत हा मूळ मुद्दाच नाही. मूळ मुद्दा आहे मावरी मुलांचे हे कोवळ्या वयात एका संस्कृतीतून दुसऱ्या संस्कृतीत ढकलेले जाणे! मावरी खेड्यातून उठून युरोपियन गावात वसणे!

....

पाचव्या वर्षी मावरी मुलांची लिखित शब्दांशी प्रथम भेट होते. त्या शब्दांचा आपल्या जीवनाशी असलेला संबध जेव्हा त्यांना जाणवतो तेव्हा त्यांना वाचन आपोआपच आवडू लागते, दुसरी महत्त्वाची बाब आहे वाचनाचे प्रेम! पुस्तकांवरचे प्रेम! 'जेनेट आणि जॉन'च्या पुस्तकाशी पहिल्याच मुलाखतीत अडखळलेली मुले पाहिली की मला त्यांच्या भविष्याची चिंता वाटू लागते. इथून पुढच्या काळात तो कॉमिक्स वाचत राहणार आणि शेवटी गुन्हेगारीकडे वळणार, असे दिसू लागते. शास्त्रीयदृष्ट्या पुस्तक कितीही चांगले असले तरी ते जर मावरी जीवनाविषयी संवेदनाशून्य असेल, तर त्यांचा मावरी मुलांना त्यांच्या संक्रमण काळात काहीच उपयोग होणे शक्य नाही. ज्यामध्ये त्यांच्या जीवनातील प्रसंग नाहीत, त्यांचे विचारविश्व नाही, अशा पुस्तकांत त्यांना काय रस वाटेल? पुस्तकातले वातावरण, त्यातले संदर्भ, हे मुलांच्या परिचित जीवनातले असले तरच त्यांना ते पुस्तक वाचावेसे वाटेल. त्यात रस वाटेल. मूळ शब्दावली तयार करताना जो नियम लागू होतो तोच इथेही लागू आहे. याच गरजा लक्षात ठेवून 'संक्रमणकालीन' पुस्तकमाला तयार करण्यात आली.

या पुस्तकांचा हेतू केवळ इंग्रजी भाषेचे शिक्षण हा नाही. त्यांचा हेतू आहे दोन भिन्न संस्कृतीत दोन हजार वर्षांची दरी सांधणे. यासाठीच मी मावरी बोलीतलीच पुस्तके वाचनासाठी वापरणे पसंत करते.

'इं' ('eh') हा उच्चार मावरींच्या संभाषणात वरचेवर येतो. तो मावरी भाषेतील 'नेई' या शब्दापासून बनलेला आहे. इंग्रजीत ज्याप्रमाणे 'नाही का?' (Isn't it?), 'आपण नाही का?' (Don't we?), 'त्यांनी नाही का?' ('Haven't they?), 'तुला नाही का वाटत?' (Don't you think?) या शब्दसमूहांचा वारंवार वापर होतो, तसेच मावरीत 'नेई' येते. मावरी मुले कधीकधी हा शब्द सुरुवातीलाही वापरतात 'इं, श्रीमती हँडरसन?', 'आपण नदीवर जाणार आहोत का इं?' मावरीच्या संक्रमणकालीन वाचनमालेत याचाही समावेश होणे गरजेचे होते. मावरी मुलांना ते वाचताना ऐकले की त्याचा लिखाणात समावेश करण्याचे साहस दाखविल्याचे फळ मिळाल्याचा आनंद मला होतो. एखादा पुरस्कार मिळण्याइतका हा आनंद मोठा असतो. 'आपण खेळू या इं?', 'मी आणि तू इं?', 'माझ्यासोबत राहाल इं, बाबा?', परक्या भाषेतल्या आघातांनी दुखायला लागलेल्या कानांना हे जणू औषधच वाटते. आणि त्याऐवजी त्यांचे रटाळपणे चाललेले वाचन ऐकायचे असेल तर त्यांना 'चला, खेळू या ', 'ते घरीच आहेत?', 'आई घरात आहे?' अशी व्याकरणशुद्ध वाक्ये वाचनासाठी उद्युक्त करून पाहा.

पूरक वाचनातला 'ब्लॅक माणि डक' यातला संवाद मी आता वाचते आहे.

'मला हा तलाव आवडत नाही. मला इथे रहायचे नाही.' (I do not like this pond. I do not like to live here.)

लेखकाने 'डोंट' (Don't) हा शब्द कधी पाहिलेलाच नाही का? कोणत्या नंदनवनात वा नरकात अशा प्रकारे भाषा बोलली जाते? शब्दांची लय का लक्षात घेतली जात नाही? हे लेखक कवितावाचन करीतच नाहीत का? पाच वर्षांच्या मुलांसाठी वाचनातील लय घालवून ते अधिक कठीण का केले जाते आहे, तेच मला कळत नाही.

मनातला विचार प्रकट करण्यात मी उशीर करीत नाही. 'ही इज नॉट नॉटी' असे मी म्हणत नाही 'ही'ज् नॉट नॉटी', असे 'इज' चा संक्षेप करून म्हणते. 'व्हेअरि'ज् इहाका? ही'ल्ल गेट अ हायडींग, कुरी'ज् ॲट होम, पुसी'ज् फ्रायटन्ड.. (Where's Ihaka?, He'll get a hiding, Kuri's at home, Pussy's frightened,) मोठ्यांच्या कादंबऱ्यामध्ये आम्ही अस्सल संवादाचे हे स्वरूप वापरतो. परंतु पाच वर्षांच्या मुलांसाठी मात्र काही अनाकलनीय कारणासाठी आम्ही ही वळसेदार भाषा वापरतो आणि लिहितो. आणि खरेच, कुणीही मावरी 'लेट अस' (Let us) ही शब्दरचना वापरतच नाही. ते म्हणतात 'वी प्ले, इं?'

संवादाचे नैसर्गिक रूप व लय कायम ठेवली तरच ते सहजगत्या समजतात. कारण लय ही नैसर्गिक संवादाची उपजत शैली आहे. यामुळेच मला वाटते पुस्तक-वाचन हाही संवादासारखाच मुलांच्या जीवनातील एक अविभाज्य भाग बनावा.

शब्दांची पुनरावृत्ती, वाक्यांची लांबी आणि पानांची लांबी याबाबत मी अमेरिकन

लेखकाची खुली प्रशंसक आहे. त्याचेच आदरपूर्वक व मनःपूर्वक अनुकरण मी मावरींसाठीच्या पुस्तकात करते. त्यांच्या पुस्तकाची मांडणी देखील इतर अमेरिकन गोष्टींप्रमाणेच उत्तम असते. यातील आशयही मावरींना व मला भावतो.

पुस्तकात असलेली विवरण चित्रांची शैली हळूहळू सुधारत गेली आहे. पण त्यामागेही विचारपूर्वक केलेली कृती बहुधा कमीच असावी. कदाचित तो उत्स्फूर्ततेचा भाग असेल. भारदस्तपणा व सुबकता हे मला व माझ्या मावरी साथीदारांना सारखेच त्रासदायक व नकोसे वाटते. तसे पाहता, तशी प्रतिनिधिक चित्र काढणे मलाही जमू शकते; पण मला मात्र त्यापेक्षा प्रतीकात्मक रूपरेखात्मक चित्रण करणेच जास्ती आवडते. या तऱ्हेने भावनांचे प्रकटीकरण अधिक जोरकसपणे होऊ शकते. प्रौढांच्या तरल कवितांसाठीही मी याच शैलीतील चित्रे काढलेली आहेत. मावरी मुले एरवी फटकळ असली तरी त्यांनीही माझ्या या वेडाचारावर टिप्पणी केलेली नाही. कदाचित ही प्रतीकात्मक चित्रणशैली ही त्यांच्याही अभिव्यक्तीची भाषा असेल व त्यामुळे त्यांना ती जास्त उमगत असेल. मुलांनी ज्यात स्वतः चित्रे काढलेली आहेत, अशी काही पुस्तकेही माझ्याकडे आहेत. जराही अतिशयोक्ती न करता केवळ काटेकोरपणे त्यांच्या चित्रांचे एकाच शब्दात वर्णन करायचे म्हटले तर 'भुरळ पाडणारी' एवढेच करता येईल. अर्थात चित्रकार आपली सहज शैली सोडून वेगळे करणार तरी काय म्हणा! शिवाय त्याचे यथायोग्य मूल्यमापन शेवटी आमची मावरी मुलेच तर करणार. मला वाटते भाषिक व्यवहारात मी त्यांच्याजवळ आल्यावर मी चित्रशैलीतही त्यांच्याच पातळीवर उतरणे सुसंगतच म्हणावे लागेल. या चित्रशैलीवर टीकाच करायची म्हटली तर मुलांच्या शैलीला आम्ही मान्यता व सन्मान दिला आहे, एवढेच म्हणता येईल. हे प्रौढांना हास्यास्पद वाटू शकेल. पण ज्यांना माझी तारीफच करायची आहे ते मात्र, 'मी माझे म्हणणे ज्याद्वारे मांडू शकते, असे हेच एक माध्यम आहे,' असे याबाबत म्हणू शकतील.

गतिमानतेमुळे या शैलीतील रेषांचा वळणदारपणा अदृश्य झाला आहे. कारण गोष्ट सांगत सांगत फळ्यावर चित्र रेखाटताना रेषांकडे लक्ष देणे शक्यच नसते. कधी कधी पुस्तकातील चित्रेही घाईत काढली जातात. अर्थात आजवर माझ्या छोट्या परीक्षकांनी याबाबत माझ्यावर काहीही टीका केलेली नाही.

मला रंगसंगतीचे ज्ञान यथातथाच आहे, पण डझनावारी पुस्तकांसाठी चित्रे काढल्यावर कमी वेळात चित्र काढण्यामध्ये जसा वळणदारपणा अंतर्धान पावला तसेच रंगांचे एक साधे सूत्रही गवसले. मी जर झाड हिरवे आणि आकाश निळे रंगवले तर माझ्या इटुकल्या मित्रांशी तो द्रोह केल्यासारखेच होईल. बाल-आनंदनवनातील मावरी मुलांच्या सहवासात मी नेहमीच काळ्या छपरांची घरे, नारंगी

घरे, हिरवे कान, पिवळे चेहरे, जांभळे ट्रक्स, निळसर पाऊस पाहिला आहे. त्यामुळे माझ्या रंगसंगतीला जर कुणी 'रंगांची दंगल' म्हणून संबोधले तर ते यथार्थच ठरेल. ती मुले जशी चित्रे चितारतात तशी मीही चितारते. ती जशी लिहितात तसेच मीही लिहिते.

मावरी भाषेतील संक्रमणकालीन पुस्तकातील चिरपरिचित वातावरणामुळे मुले वाचनाचे तंत्र जाणू शकतात आणि वाचनाला एक अगदी व्यक्तिगत महत्त्व असते हेही समजू शकतात. सुरुवातीपासूनच त्यांच्यात वाचनाविषयीचा आत्मविश्वास वाढू लागतो. त्यातून ते इतर कुठलेही पुस्तक वाचण्यासाठी घेऊ शकतात. मग त्या पुस्तकातील संवादशैली नैसर्गिक असो वा नसो, त्यातील चित्रे त्रिमितीय असोत वा नसोत, त्यात त्यांच्या गावाचे वातावरण प्रतिबिंबित झालेले असो वा नसो, किंवा त्यात निळसर पाऊस असो वा नसो. तो वाचक आता वाचनाच्या थोड्याफार साधनांनी व पूर्ण आत्मविश्वासाने सज्ज झालेला असतो. या परिस्थितीत 'जेनेट व जॉन'ची पुस्तके वाचतानाही त्याला आनंद मिळू शकतो.

यातूनच मला आणखी एक विचार सुचतो. संक्रमणकालीन वाचनमालेमुळे वाचन-प्रक्रियेचे सुलभीकरण झाले तर मावरी मुलांना शिक्षण-प्रक्रियेत घालवावा लागणारा काळही कमी करता येईल. त्यासाठी अधिक लक्षपूर्वक काम करावे लागेल. माझ्या वर्गातील नियमित उपस्थित राहणारी मुले हा अभ्यासक्रम दोन वर्षांत पूर्ण करतातही. पण मीच या चमत्कार सदृश्य निष्कर्षाला घाबरते. इतरही बालवाडीतील मावरी मुलांनी दोन वर्षांत यश संपादन केलेले आहे. संक्रमणकालीन लेखनाने वरच्या वर्गात येणाऱ्या एक समस्येला चांगल्या तऱ्हेने अटकाव करता येतो. चौदा-पंधरा वर्षे वयाची मुले माध्यमिक स्तरावर जाण्यासाठी वयाच्या मानाने मोठी तर कामावर जाण्यासाठी वयाने लहान ठरविली जातात. त्यांच्यात प्रशिक्षणाच्या अभावामुळे कौशल्य नसते. युरोपियन शिक्षणाविषयी त्यांच्या मनात प्रक्षोभ व असंतोष असतो. त्यामुळे अशी मुले गुन्हेगारीकडे वळण्याचा धोका वाढलेला असतो. संक्रमणकालीन वाचनाने मुलांच्या शिक्षणासाठी लागणारा कालावधी एका वर्षाने जरी घटला तरी तो मोठाच फायदा म्हणावा लागेल.

वाचनाच्या या प्रारंभिक प्रयासांची महत्ता काय आहे? उत्तरायुष्यात कॉमिक्स पलीकडे काहीच न वाचणाऱ्या मावरींच्या संख्येत घट होईल? शक्यता कमी आहे. मला वाटते ते एकूण वांशिक विकासावरही अवलंबून आहे.

आमची मावरी भाषेतील संक्रमणकालीन पुस्तके ही अमेरिकन पुस्तकांऐवजी वापरण्यासाठी बनवलेली नाहीत. ती त्या पुस्तकांपर्यंत पोचण्यासाठी तयार केलेली आहेत. 'जेनेट आणि जॉन'वाली पुस्तके अधिक यथार्थपणे वापरण्यासाठी

संक्रमणकालीन पुस्तके मावरींची तयारी करून घेतात. दोन वंशातील दरी ओलांडण्यासाठी त्यांची रचना केली गेली आहे. पुढच्या आयुष्यात त्यांची मावरी ही ओळख व त्यांचे सामाजिक स्थैर्य कायम राहावे यासाठीही हा प्रयत्न आहे. आजकाल शिक्षणक्षेत्रात सुरू असलेल्या चर्चांच्या पार्श्वभूमीवर आमची पुस्तके खूपच वेगळी दिसतात. पण मुळात मावरीच आमच्यापेक्षा वेगळे आहेत. आम्ही बहुसंख्याक गोरे लोक बहुधा ही गोष्टच विसरतो की, या देशात दोन स्वतंत्र कसोट्या वा मानदंड अस्तित्वात आहेत. एक युरोपियन मानदंड व दुसरा मावरी मानदंड!

मी माझ्या पुस्तकांचे यशापयश माझ्या छोट्या मावरी मित्रांच्या मानदंडावर मोजते.

निसर्ग - आमचा सोनेरी टापू

अनेक शतकांपूर्वी प्लेटो आणि पायथागोरस यांना अंकांमध्ये दडलेले विश्वाच्या स्वरूपाचे व सौंदर्याचे रहस्य सापडले होते.

शाळांमध्ये व्यावहारिक कारणांसाठी विश्वाचे स्वरूप आणि अंक या दोन गोष्टी वेगवेगळ्या समजल्या जात असल्या तरी वास्तवात त्यामध्ये एक पायाभूत आंतरिक एकात्मता असते. विश्वात प्रकटणाऱ्या सर्व आकारांच्या मागे अंकच आधारभूत असतात.

कुठल्याही विषयाचा मुळाशी जाऊन शोध घेतला तर या समग्रतेचा, एकात्मतेचाच अनुभव येतो. निसर्गाचा अभ्यास आणि अंकज्ञान हे सर्व अभ्यासक्रमाचे अपरिहार्य अंग असले तरी ते भिन्न भिन्न मानून शिकवले जाते. एका समग्रतेचा अभ्यास असा तुकडे तुकडे पाडून करणे, हे मला जीवनाचे तुकडे केल्यासारखे वाटते, असे श्री. बीबी यांनी म्हटले होते. टॉलस्टॉयने देखील हे असेच केले असेल का? व्यक्तिशः मला हे दोन्ही विषय एकाच शीर्षकाखाली ठेवावेत असे वाटते. ज्यातून या दोन्ही पैलूंचे अर्थ व्यक्त होतील असे एकच शीर्षक त्यांना द्यावे. तसे पाहिले तर जीवनात अशा अनेक जागा असतील की ज्यात या दोन्ही पैलूंची सरमिसळ झाली असेल. त्यातीलच एक म्हणजे 'वनस्पती जीवन'. या निसर्गालाच मी आमच्या शाळेचा 'सोनेरी टापू' म्हणते.

या सोनेरी विश्वामध्ये आकार व अंकाचे प्रमाणबद्ध दर्शन होते. छोट्या छोट्या हिश्श्यांचा मिळून बनलेला मोठा भाग, त्यातून निर्माण झालेली एक संपूर्ण व्यवस्था व त्यांचा परस्परांशी असलेला प्रमाणबद्ध संबंध, हे वनस्पतिशास्त्राचे नियम बालवाडीत शिकवणे अशक्य आहे. पण त्याचा प्रत्यय मात्र बालवाडीतील मुलांनाही येऊ शकतो. त्याची चित्रे रोजच काढली जाऊ शकतात. फांदीच्या टोकाला पानांमधील अंतर कमी होत जाते. नेचाच्या (फर्न) झाडाकडे पहा. नेचा हे तर अंकज्ञान मिळवण्याचे सुंदर साधन आहे. आम्ही जेव्हा लांबवर सहलीला जातो तेव्हा कधी कधी मुलांच्या हाती नेचाची फांदी देऊन पाने मोजायला सांगतो. मी तर नेचाची फांदी हे एक उपयुक्त शैक्षणिक खेळणे आहे असेच मानते. याला एक पैचाही खर्च नाही. नुसती रस्त्याच्या कडेच्या झाडाची एखादी फांदी तोडून घ्या, की सर्व वेळ नैसर्गिक मूलभूत आकारांचा

अभ्यास सुरू!

पुन्हा एकदा वर्गात परतू या. वर्गाच्या बाहेर जाणे ('बाहेर' हा शब्द सहज शब्दावलीतील सर्वांत तीव्र भावना जागवणारा शब्द आहे), निसर्ग न्याहाळणे, हाताळणे आणि वर्गात परत येऊन त्याची चित्रे काढणे, वर्णन लिहिणे अशा तऱ्हेने या सोनेरी टापूतून ज्ञान मिळू शकते. अंक, निसर्ग आणि सौंदर्य हे सारे एकाच नियमाने बांधलेले आहेत, जवळ जवळ एकरूपच आहेत हे उलगडते.

बालवाडीच्या वर्गात उपलब्ध असलेल्या अंकज्ञान शिकविण्याच्या साधनसामग्रीविषयी उगाच शंकित होण्याचे काहीच कारण नाही. सम-विषम संख्येवर आधारलेली अनेक उपकरणे, चौरस आकार तर उपलब्ध आहेतच. पण बाहेर निसर्गातही त्यांच्याशी ताडून पाहता येतील असे असंख्य आकार दिसतात, एवढेच मला म्हणायचे आहे. ज्यामुळे मुलांची सहज उजळणी होऊ शकते. पानांचे समकोनी त्रिकोणाचे आकार, फांदीवर बरोबर एकमेकांसमोर उगलेल्या पानांच्या जोड्या ही समसंख्या शिकवण्याची उत्तम साधने होऊ शकत नाहीत का?

बालवाडीतील काही खेळण्यात क्रमवारी असते. अगदी तशीच नव्हे पण दोन, तीन, पाच, आठ, तेरा अशा तऱ्हेने टोकाला निमुळत्या होत गेलेल्या फांदीवर दिसणारी गाठींची रचना आम्हांला 'बाहेर' सापडेलच. हा रचनाक्रम फळ्यावर लिहिला तर नंतर मणी ओवताना त्यांचा वापर करता येईल. आधी समसंख्येचे - दोनचे सर, मग विषम संख्येचे - तीनचे सर, अशा तऱ्हेने मण्यांचा गट क्रमाक्रमाने वाढवत नेला (दोन, तीन, चार असा) की मण्यांच्या माळेची लांबीही वाढत जाते, हे पाहणे मुलांना खूपच चेतविते, उत्साहित करते. यापेक्षाही पानांची चित्रे काढणे मुलांना जास्त आवडते. नेचाच्या फांदीवर एका डहाळीला दहा पाने आहेत, दुसरीला नऊ, अशा रीतीने क्रमाने कमी कमी होत शेवटी एक पान राहते. मग या मोजदादीत मुले सर्वांत जास्त रमतात.

छोट्यांच्या वर्गात तुम्ही त्याचा हात कागदावर ठेवून त्याभोवती पेन्सिल फिरवून त्याच्या पंजाचे चित्र काढू शकता. चित्रातील हाताच्या बोटांना एक ते पाच अंक देऊन मोजायला शिकवू शकता किंवा याच प्रकारे पावलाचे चित्र काढू शकता. फुले आणि त्यांच्या पाकळ्यासुद्धा मोजता येतील. झाडावरून न तोडता फुले मोजता येतील. मोठ्या वर्गांसाठी ते बेरजेचे उत्तम उदाहरण होऊ शकते. हे सर्व एका फेरीत होऊ शकते व त्यात काहीही नष्ट होत नाही. शिवाय अंकज्ञानासोबत सौंदर्य व सुगंधाचीही प्राप्ती होते.

तीन पानी वनस्पती- जसे मेथी, बेल- ही तीनचा पाढा शिकवण्याची सुंदर साधने आहेत. ती तुम्हांला निसर्गात भरपूर प्रमाणात उपलब्धही आहेत व ती गोळा करून

तुम्ही आणू शकता. वरच्या वर्गासाठी त्याने तीनच्या पटीत होणारे अंकज्ञान मिळते, तर छोटा गट तीनपर्यंतच्या संख्या पाहू शकतो, शिकू शकतो. पण प्रत्यक्ष उडणाऱ्या वा कधी उडून जातील याचा नेम नाही अशा बसलेल्या चिमण्या मोजणे हा खेळ तर फारच गमतीचा असतो. यात एकाग्रता लागते, शांतता लागते आणि बारकाईने निरीक्षणही करावे लागते. या शिवाय चित्रे काढण्याचा, रंगविण्याचा, मातीचे आकार बनविण्याचा आनंद घेणे, हे तर सुरूच असते.

सर्व वेळ अगदी आदर्श पद्धतीने कामकाज चालू शकते असे मात्र नाही. पावसाळ्यात वा थंडीत आम्ही वर्गात खडू, खेळणी यांकडे वळतो, पण जर हवा छान असली तर लागलीच आम्ही नदीकिनारी फिरायला जातो, खेळतो. मुली जंगलकन्यांसारखा नाच करतात. छोट्या मुलांना पानांनी झाकून टाकतात. जेव्हा झाडांच्या पानांचे रंग बदलताना मुले पाहतात तेव्हा आम्हांला शरदाच्या आगमनाची चाहूल लागते. ऋतू कळतो आणि शब्दही!

आम्ही समोर दिसणारी मुले मोजतो व त्यावरून किती मुले समोर दिसत नाहीत ते शोधून काढतो. वर्गात दांडगाई केल्याने घरी पाठविलेली मुले ही वजाबाकीची संख्या होऊ शकते. घरी जाताना इतरत्र भटकणारी मुले परत मिळाली की, बेरजेचे उदाहरण सुरू होते. गेल्या वेळी आम्ही बाहेर गेलो तेव्हा प्रत्येकाने हातात एक लहान डहाळी घेतली व त्यावरील पाने मोजली होती. सहा ते सतरा एवढी पाने आढळली. कडेला लावलेल्या ताडाच्या झाडांना हात लावून १०० झाडे मोजायला मी त्यांना सांगितले. नदीकिनारी बसल्यावर आम्ही रेतीत या संख्या काडीने लिहिल्या. शिकवणे कृतिप्रधान असले तर ते सुलभ बनते. खेळ, वजन करणे, साप-शिडीपट, हिवाळ्यात स्कीट्ल्स (लाकडी चेंडूने बाटल्या पाडायचा खेळ) हेही त्यांना तितकेच प्रिय असते.

सात-आठ वर्षांची मुले बेरजांची गणितेही करतात. शंभरपर्यंत अंक लिहितात. आमच्या शाळेत रुपये आणि पैशांच्या गणितांनाही स्थान आहेच. पण ज्याला मी मुलांचे 'प्लास्टिक युग' म्हणते ते त्या पलीकडे सुरू होते. भावी काळातील मनाची कायमस्वरूपी ठेवण ठरविणाऱ्या या वर्तमानकाळात, मुलाला सृष्टीतील विविध रूपे व आकार यांचा आधार मिळाला तर किती छान! त्यानंतरही औपचारिक व मान्यताप्राप्त पद्धतींना बराच अवसर व अवकाश राहतो म्हणूनच आम्ही नदीकिनारी धमाल आनंदाच्या सहली काढतो. या सहलीत भरपूर किलबिलाट होतो. या सहलींमध्ये काय घडत नाही ते विचारा. चित्र काढणे, बोलणे या पलीकडचे अनुभव असतात ते! मग हा सोनेरी टापू लेखन, वाचन, चित्रकला यांचे अविभाज्य अंग बनतो. पंख फडफडवणारी तीन बदके आम्हांला कार्डावरील तीन बदकांच्या चित्रापेक्षा (ज्यांच्या शेजारी ३ हा आकडा निर्जीवपणे उभा असतो) जास्ती चांगली वाटतात.

अंड्यांच्या टरफलात अंकुरलेल्या बिया, डब्यात उगवलेले केशरी फुलांचे झाड किंवा काचेच्या बरणीत ठेवलेले कंद हे पाहणे आम्हांला आवडत नाही. आम्हांला अंड्यांच्या टरफलात अंडीच बरी वाटतात, कोरांटी कुंपणावरच फुललेली छान वाटते. आम्हांला जर अंकुरलेल्या बिया पाहायच्या असतील तर सृष्टीत लक्षावधी अंकुर फुटलेले दिसतील. मला व आमच्या मुलांना भिंतीवर लावलेल्या आलेखांचा तिटकारा आहे. मला त्यांच्या सतत बदलणाऱ्या आवडीच पसंत आहेत. बाहेर भटकून परतल्यावर फिरताना पाहिलेली पॉप्लसच्या सरळसोट झाडांची चित्र काढा, ती मोजा, त्यांना क्रमांक द्या. मग द्या तो विषय सोडून; आणिक काही तरी वेगळ्याच दिशेने नवे काहीतरी करा. मला त्या त्या क्षणाची ऊब त्या त्या क्षणी घेणेच आवडते.

आम्ही शिक्षक शाळेत आमची ऊर्जा फारशी खर्चच करीत नाही. आम्ही आमची जुनीच सामग्री परत परत वापरतो. हे शिळ्या कढीला ऊत आणण्यासारखे आहे. कल्पना या तरल असतात! त्या कधीही तशाच राहू शकत नाहीत. अगदी महान विचारवंतांच्या बाबतीतही हेच लक्षात ठेवले पाहिजे. कमीत कमी त्याकडे पाहणारी आमची मनोवस्था तरी बदलायला हवी. प्रेरणा असेल तर कल्पनांची टंचाई नसते. जुन्या कल्पना रद्दी सारख्याच टाकून द्या. यामुळे सारे अधिक स्वच्छ आणि सोपे होईल.

आमच्या शाळेजवळचे पक्षी :- चिमणी, कावळा, मैना, दयाळ, कबुतर, बदक, बगळा

शाळेत जबरदस्तीने आणलेले कीटक :-फुलपाखरे, रातकिडे, प्रार्थना नाकतोडा (Mantis)

शाळेत आगंतुकपणे आलेले कीटकः- उवा, कोळी, माशा, गांधील माशी

एकदा 'राजा-फुलपाखरा'चा सुरवंट आम्हांला झाडावर आढळला. सुरवंटाचे फुलपाखरात कसे रूपांतर होते ते पाहण्याचा आम्ही प्रयत्न केला. पण आमच्या वर्गातील काही अतिउत्साही मावरी मुलांनी सुरवंटाला मदत करायचे ठरवल्यामुळे सुरवंटाला आपले जीवितकार्य पूर्ण करता आले नाही. वरच्या वर्गातील मुलांनी मात्र सुरवंटांना व्यवस्थित हाताळल्याने त्या मुलांना हे स्थित्यंतर नीट पाहता आले.

गांधील माशीने आमच्या वर्गात प्रवेश केल्यापासून कीटकजगताशी मुलांचे असलेले संबंध थोडे बिघडले आहेत. अरापता हा टायफॉइडचे इंजेक्शन घेण्यासाठी मैदान ओलांडून येत असता गांधीलमाशीनेच त्याला इंजेक्शन दिले. अरापता धावतच नर्सकडे गेला; पण इंजेक्शनसाठी नव्हे हं! त्या दिवशी तर त्याला इंजेक्शन देणे अशक्यच होते. तो शिस्त पाळत नाही म्हणून त्याला वर्गाबाहेर घालवले आणि थोड्यात वेळात किंकाळ्या ऐकू येऊ लागल्या, गांधीलमाश्यांनी त्याला शिस्तीचे पुढचे पाठ शिकवले

होते. आम्हांला परत त्याला वर्गात बोलवावेच लागले. त्यानंतर त्याने कधीही बेशिस्त वर्तन केलेले नाही. यातून गांधीलमाश्यांचे कार्य आणि वर्तन याची घनघोर चर्चा झाली, चित्रे रंगवली गेली.

पक्ष्यांनी आम्हांला भावदर्शी नृत्य शिकविले. आमचे एक नृत्य तर 'दयाळ-नृत्य' म्हणूनच ओळखले जाते आणि दुसरे 'चंडोल-नृत्य' म्हणून! खरे तर चंडोल आम्ही प्रत्यक्षात पाहिलेलासुद्धा नाही. फक्त त्या विषयी ऐकले तेवढे आहे. चंडोल खरेच एवढा उंच उडणारा व गाणारा पक्षी असेल की नाही याचीच मला शंका आहे. पानगळीतूनही आम्हांला नृत्याची लय मिळते. माशांच्या शेपटाची हालचाल, एवढेच काय पण बेडूकसुद्धा आमचे नृत्य- शिक्षक होतात. एका पत्र्याच्या डब्यातील चिखलयुक्त गवत-पाण्यात काही बेडूक निरीक्षणासाठी ठेवले होते. पण आमच्या मुलांच्या उत्साही आक्रमणामुळे त्यांचे आयुष्य लवकर संपुष्टात आले. इथले बेडूकही लांबच लांब उड्या मारतात आणि पाण्याच्या डबक्यापेक्षा कोळशाच्या ढिगाऱ्यावर बसणे पसंत करतात. कधी चिखलात बुडी मारून बसतात किंवा कधी पुस्तकांच्या मागे दडी मारून बसतात. सॅमी गोगलगाय हा एकच प्रवासी असा आहे की, जो आपला बचाव करणे जाणतो आणि छपराच्या वाशांवरून फिरतो. काही कोशही इथे आहेत. एक मांजरही अधूनमधून चक्कर मारते पण त्याला आमचा सहवास आवडत नसावा. लालसर कोंबडा तर पुन्हा आमच्या आसपास भटकेल असे वाटतच नाही.

शाळेतील अनाहूत पाहुणे :- सॅमी गोगलगाय, तांबडा कोंबडा, मांजर, मॅग्यूचा कुत्रा, माकड व काही सोनेरी मासेही आम्ही एकदा निरीक्षणासाठी आणले होते. त्यांना मोठ्या मुलांच्या वर्गात ठेवले होते. लहानांची त्यांच्या भोवती गर्दी असे. पण नंतर माशांचा टँक गळू लागल्यामुळे त्यांना धुण्याच्या टबमध्ये ठेवावे लागले. एक दिवशी टबमध्ये साबणाची वडी पडली आणि - आमेन.

गेल्या काही वर्षांत माझ्याकडे खूप चित्रांचा खजिना जमला आहे. विविध विषयांवरील चित्रे. काही प्राण्यांची, काही पक्ष्यांची, काही शिशुगीते, काही निसर्गचित्रे. काहींना मी चौकटी केल्या आहेत. ही सर्व वेगवगळ्या पाकिटात ठेवलेली आहेत. ही पावसाळ्यात वापरायची बेगमी आहे. या चित्रांनी एक नवे क्षितिज दृष्टिपथात येते. एका पाकिटात अस्वलाची ३० चित्रे आहेत. तीन अस्वलांची गोष्ट ऐकल्यावर पाहण्यासाठी ती सर्वांना हवी असतात. सरड्याची चित्रे, घोड्यांची चित्रे, पक्ष्यांची चित्रे, मांजरांची चित्रे हे सर्व जेव्हा आमच्या भोवती नैसर्गिक जिवंत साधनसामग्रीचा अभाव असतो; जेव्हा आम्हांला जिवंत नाचणारे, पळणारे, गाणारे आणि चावणारे प्राणी मिळत नाहीत; तेव्हाच वापरले जाते. फक्त तेव्हाच हं!

बाहेर निसर्गाच्या सोनेरी टापूत फिरण्याचा तास मी दुपारी १ ते २ दरम्यान ठेवते.

हा वर्गाचा आविष्काराचा/प्रकटनाचा तास असतो. हा सर्व वेळ आम्ही बाहेरच घालवतो किंवा कधी परत येऊन थोडा वेळ जे पाहिले त्या विषयी लिहितो. हे सर्व मुलांच्या लहरीवर वा निसर्गाच्या लहरीवर अवलंबून असते. चित्र मात्र ११ ते १२ या साधनेच्या तासात पाहिली जातात.

औपचारिक अंकज्ञानाचे काम सकाळी सर्जनाच्या तासात केले जाते.

प्रत्येकच शिक्षकाजवळ प्राण्यांच्या व पक्ष्यांच्या वेगवेगळ्या ऋतूंच्या गाण्यांचा ऐवज असतोच.

अनुभव घेणे आणि ते नोंदविणे ही सोनेरी टापूची वैशिष्ट्ये आहेत. यात ना वयानुसार केलेले विभाजन असते, ना वेळेचे बंधन, ना कामाचे! अंक आणि निसर्ग निरीक्षण यांत फारकत करून तयार केलेली पुस्तके वापरल्याने आम्ही हे द्वैत मनावर ठसवतो. ती पुस्तक हाच आमच्या मनातील द्वैताचा पाया असतो. त्यांचे अद्वैत जाणण्यासाठी त्यांच्या मुळाशी जायला हवे. जर आम्ही सोनेरी विश्वात वर्गाला योग्य तऱ्हेने घेऊन गेलो तर अंकज्ञान आणि निसर्ग अभ्यास याची वेगळी वेगळी काळजी करण्याची गरज उरणार नाही.

जीवन जे फुललेच नाही

सर्व विषयांना सर्जनशील वळण मिळणे हे शिक्षकाला वरदानासारखेच वाटते. त्यामुळे शिकविणे ही केवळ शिक्षकांची आस उरत नाही; तर शिकणे ही विद्यार्थ्यांचीसुद्धा आस्था बनते. शिक्षक आता विद्यार्थ्यांच्या प्रवाहाविरुद्ध नसतो तर त्यांच्याबरोबर असतो. हा प्रवाह आहे मुलांच्या सर्जनशील शक्तीचा जोमदार प्रवाह. डॉ.युंग यांनी म्हटल्याप्रमाणे मानसिक शक्ती ही पृथ्वीच्या पाठीवरील सर्व शक्तिस्रोतांपेक्षाही बलवान असते. ''समूह जीवनात दिसणाऱ्या अनेक विकृतींचे मूळ सर्जनशील शक्तीच्या दमनात आढळते,'' असे डॉ. बरो म्हणतात. तर एरिक फ्रॉम म्हणतात, ''विध्वंस हा अव्यक्त जीवनाचा उद्रेक आहे.''

याचा अर्थ सर्जनशील शक्तीद्वारे मुलांकडून काम करून घेणे हे व्यावहारिक कारणांपलीकडेही महत्त्वाचे आहे. ही केवळ शैक्षणिक क्षेत्रापुरती मर्यादित बाब नाही. ती आंतरराष्ट्रीय शांततेच्या दृष्टीनेही महत्त्वाची बाब आहे. युद्ध संपल्यावर राजकीय नेत्यांनी एकमेकांशी बोलण्याच्या फेऱ्या करीत बसण्यापेक्षा शाळांमध्ये लक्ष केंद्रित करावे. कारण उग्र युद्ध होणार की शांतता नांदणार याचा निर्णय तिथे होणार आहे. तेथे मनाच्या सर्जनशील शक्तींची घडण होणार आहे, या विश्वासाने मी सहज-शिक्षणाकडे पाहते. हा शांतीचा प्रस्थापनेसाठीचा एक लहानसा प्रयत्न आहे.

मुलाच्या मनःशक्तींचा विकास ही एक सुंदर गोष्ट असते. या सौंदर्यातच संतुलन, शांतता व स्वरमेळ हेही साधलेले असते. 'स्थिरमती' हाच याला योग्य शब्द आहे. सर्व आयुष्यातीलच काय त्या बाहेरील उटारेटा हीसुद्धा स्थिरचित्ताकडील वाटचालच असते. अगदी लहान मुलाची साधीशी हालचालसुद्धा तेच दर्शविते.

शिशुवर्गातील उपक्रमांना मी युद्ध आणि शांतीच्या प्रयत्नांपासून वेगळे करू शकत नाही. सर्जनाची वाट ओसाड झाली की विध्वंसाची वाट गजबजू लागते, हे मी माझ्या डोळ्यांसमोर घडताना पाहिले आहे. शेकडो भांडकुदळ मावरी मुले माझ्या हाताखालून पुढे जातात. त्यांच्या डोक्यात हिंसा - 'तोडा, लढा आणि जिंका' एवढेच समीकरण बसलेले असते. जीवनातील सर्जनशील प्रेरणा जागृतच झाली नाही तर पूर्व परंपरेप्रमाणे लढणे हाच आदर्श घेऊन ती मोठी होतात. सर्जनशील प्रेरणांना हात घालून हे सर्व टाळता येऊ शकते. मुलगा जितका हिंसक तितकी त्याच्यातील

सर्जनशीलता मोठी, असा माझा होरा असतो. इतरांना लाथेने उडवताना, डोक्यावर दगडाने, लाकडाने वा अन्य कशानेही मारताना मी जेव्हा एखाद्या मुलाला पाहते तेव्हा मी त्याच्या हाती चिकणमातीचा गोळा किंवा खडू देते. तो त्या चिकणमातीचे बॉम्ब बनवू शकेल किंवा चित्र काढताना तो माझ्या घराला आग लावल्याचे चित्र काढू शकेल. वरवर पाहता हे हिंसक कृतीचे दर्शक वाटेल, पण यातूनच सर्जनशील शक्तींना अधिकाधिक वाव मिळू लागतो. मला फळ्यावर चितारलेल्या हत्यारांची भीती वाटत नाही; पण त्यांच्या मनात दडून राहिलेल्या हिंसक प्रेरणेची मात्र भीती वाटते.

हे सर्व माझ्या मनात असल्यानेच, शिक्षणाची कृती अधिकाधिक सर्जनशील कशी होईल हेच मी पाहते. त्यातल्या त्यात सर्जनशील सहज लेखन-वाचनावर भर देते. सर्व विषयांची सर्जनशील अभिव्यक्ती म्हणजेच जीवनाभिमुख शिक्षण होय! शिक्षकांसाठीसुद्धा ही सर्वांत सुटसुटीत पद्धत आहे. मुलाच्या हाती ब्रश द्या आणि त्याला हवे ते रंगवू द्या किंवा पेन्सिल द्या आणि हवे ते लिहू द्या. स्वतःची गोष्ट शेजाऱ्याला वाचायला देऊ द्या. सहजता हे सौख्य आहे आणि त्यात सुरक्षितता आहे. लहान वयातच उसन्या शब्दांची मृत शब्दावली व त्याद्वारे 'मृत-वाचन' या बाबी विद्यार्थ्यांच्या डोक्यावर लादण्याचे काहीच कारण नाही. फुलत्या झाडाला चौकटीत ठोकून अनैसर्गिक आकार देण्याजोगेच हे कृत्य आहे. मुलांच्या नैसगक वाढीवर कृत्रिम बंधन लादली की, त्यातून विकृती आणि विध्वंसक प्रवृतीच जन्म पावतात. यालाच एरिक फ्राम 'न फुललेले जीवन' म्हणतो. यामुळे डेरेदार विस्तारलेल्या झाडाऐवजी आमच्या हाती खुरटी झुडपेच लागतात. आधुनिक घरातील मुलांवर या प्रौढांनी पूर्वनियंत्रित अपेक्षांच्या चौकटीचे ओझे शाळेत येण्यापूर्वीच लादलेले असते. सहज-शिक्षणाचे पुरेसे पाठ गिरवल्यानंतरच त्याला या निर्जीव शब्दांच्या संगतीत नुकसान न होता राहता येते. इंग्रजी भाषेला बाह्य जगात असलेल्या प्रतिष्ठेमुळे त्याला ती भाषा शिकण्यास उत्तेजन मिळते. कालांतराने या निर्जीव शब्दावलीही त्याला आवडू लागतात.

पण हे सर्व सहज वाचन-लेखनाचा पाया पक्का असला तरच शक्य आहे. ज्ञाताकडून अज्ञाताकडे जाणे यात नवीन काहीच नाही. हीच सर्वमान्य रीत आहे. जर शिक्षण उत्स्फूर्ततेने आतून येण्याऐवजी बाहेरून लादले गेले तर जीवनाच्या एकसंध रचनेवरच ते आघात करते. प्रत्यक्षात एकसंध व्यक्तिमत्त्वावरच तर पुढची सर्व उभारणी व्हायची असते. या पायाकडेच आम्ही नेमके दुर्लक्ष करतो. मावरी खेड्यांना युरोपशी जोडणारा पूल म्हणून मी शिक्षणाचे वर्णन करते. पण सर्व वंशांतील सर्व मुलांसाठी आणखी एक पूल उपलब्ध असतो. आतल्या जगाला बाहेरच्या जगाशी जोडणारा पूल! हा

पूल म्हणजेच सहज-शिक्षण होय! सहज-शिक्षण ही एकसंध व्यक्तिमत्त्वाची अनिवार्य अट आहे. सहज-शिक्षणाऐवजी आम्ही जर शिक्षण व्यवस्थेने तयार केलेल्या साचेबद्ध चौकटीत मुलांना कोंबण्याचा प्रयत्न केला तर त्या सर्वांची मतेही एकसाची होतात. आणि ज्यावर बहुधा अमेरिकन वर्गवर्चस्वाची छाप असते. आधीच रेडिओ, दूरचित्रवाणी यांद्वारे शाळेबाहेर आमच्यावर एकसाची जीवनच लादले जात असते; अशा वेळी शाळेतही आम्ही सर्वांसाठी सारख्याच पद्धतीची पुस्तके वापरू लागलो तर ते आम्हांला परवडणार नाही. आमच्या स्वतःची काही एक प्रतिमा स्थापित झाल्याशिवाय आम्ही सरसकट एका प्रकारची पद्धती स्वीकारणे घातक ठरेल. न्यूझीलंडमधील विविध भागातील मुले इथे एकत्र येतात तेव्हा एकसाची प्रतिमा कशा विकसित होत असतात, प्रभाव टाकत असतात, ते मला सहज समजत असते. माझ्याकडे सत्तरहून अधिक प्रकारचे विविध पोशाख आहेत, पण मुलांना मात्र काही विशिष्ट पोशाख हवे असतात. जर तुम्ही डझनावारी काऊबॉय व काऊगर्लचे पोशाख बनवले, शेकडो सुपरमॅन व हजारो रॉकेटमॅनचे पोशाख बनवले व ते भाड्याने द्यायचा व्यवसाय काढलात आणि त्याला एक रुपया एवढेच जरी भाडे ठेवलेत तरी काही दिवसांतच तुमची गुंतवणूक वसूल होईल. एवढेच नाही तर म्हातारपणी मस्त मजेत बसून जीवन घालवता येईल एवढी भरभराट होईल. माझ्याकडे छोट्यांसाठी जगातील उत्तम कथासाहित्य आहे. बो-पीप, चिनी मँडेरीन, पीटर पॅन आणि चेटकीण आदी. पण हे सर्व केवळ धूळ खात पडले आहे. शेवटी मला ते खोक्यात भरून ठेवून द्यावे लागले. मुलांमधील विविधता व नावीन्य संपून निर्माण झालेला एकसाची, एकजिनसीपणा एखाद्या वाळवंटासारखा भयंकर वैतागवाणा आहे. वैविध्याचा हा अंत मृत्यू इतकाच भीषण आहे.

शांततेचे गोडवे गाणारी पुस्तके लिहून ती बालवाडीच्या वर्गांमध्ये ठेवण्याने शांती स्थापित होत नाही. तसे करून तर पृष्ठभागावर साधा ओरखडाही उमटत नाही. कुणाही मुलाने आजवर 'जेनेट वा जॉन'चा पोशाख मागितलेला नाही, हे विसरून भागणार नाही. विध्वंसावर एकच उत्तर आहे, आणि रचना, नवनिर्माण सर्जन हे शाश्वत सत्य आहे. मी जेव्हा असे म्हणते तेव्हा जगातील महान विभूतीही माझ्या पाठीशी असतात.

न्यूझीलंडमधील सर्वच समूहांचे आंतरिक शक्तिस्रोत क्षीण झालेले आहेत, असा माझा अनुभव आहे. जीवनाच्या खऱ्या गरजा, उर्मी, चेतनांसाठी ते क्वचितच आपल्या आंतरिक स्रोतांचा वापर करतात. भौतिक वस्तूंपासून कल्पनाविलासापर्यंत सर्वच त्यांना आयते तयार मिळते. दुकानात यांत्रिक करामती करणारी खेळणी तयार मिळतात. थरारक अनुभव चित्रपटांत तयार मिळतात. जीवनसुद्धा बाहेर विकत मिळते. रेडिओ व चित्रपटांतून मिळणारे बाजारातील तयार डबाबंद अन्नासारखे तयार जीवन.

अगदी क्वचित बाहेरच्या जगात एखादी गोष्ट तयार मिळतच नाही असा दिवस उंबराच्या फुलाप्रमाणे उगवलाच, तर त्यांना समजते की आता आत काही शिल्लकच राहिलेले नाही. सर्व शुष्क झालेले आहे. लहानपणापासून आपण त्यांच्या हाती चमकदार खेळणी दिलेली आहेत. खेळवाडीत, बालवाडीत आकर्षक चित्रे आणि गमतीदार साहित्य त्यांना आयते मिळालेले आहे, मग स्वतःचे काही तयार कराच कशाला? स्वतः काही तयार करण्याची मुलांची क्षमताच पूर्णपणे नष्ट झाली आहे. रचनात्मकतेला वाव दिला असता तर मनाच्या या अफाट शक्तीला किती तरी दिशांनी वाव मिळाला असता. परंतु आता या सर्जनाच्या तिजोऱ्या रिकाम्या झाल्या आहेत. आणि त्याचे रिकामपण जाणवू नये म्हणून मग सतत सुरू असणारा रेडिओ व चित्रपट ती जागा भरून काढीत असतात. त्यांच्या संभाषणात घासून गुळगुळीत झालेले वाक्प्रचार येतात. कसलाच जिवंतपणा नसलेली अनाकर्षक भाषा ते वापरतात.

याचे कारण मला तरी नीटसे समजू शकत नाही.

आधुनिक शिक्षणचा उद्देश खरे तर या उलट आहे. मुलांना त्यांच्या स्वतःच्या कलानुसार वागू द्या. त्यातून सर्जनशील आणि रसरशीत व्यक्तिमत्त्व फुलू द्या. असे जर आहे तर मग असे विपरीत घडण्याचे कारण काय? आम्ही लादलेली, सर्वत्र एकच प्रमाण मानलेली पुस्तके हे तर कारण नाही ना? त्यांना घट्ट चौकटीत बांधल्याचा हा परिणाम म्हणावा, की शिक्षकांच्या अकार्यक्षमतेचा हा परिणाम आहे? रेडिओ व चित्रपटांची सहज उपलब्धता असण्याच्या चैनीमुळे हे घडते, की कमी दर्जाची वाचनसामग्री दिल्याने होते आहे? हा नेमका कसला परिणाम आहे, हे सांगता येत नाही. पण शंभरातले नव्याण्णव जण एकसाची पुतळे दिसतात, हे मात्र खरे.

''आजकाल विद्यापीठात कशा प्रकारचे विद्यार्थी येतात?'' असे मी माझ्या एका प्राध्यापक मित्राला एकदा विचारले. ''सर्व जण एकसारखेच असतात,'' तो उत्तरला. ''पण असे कसे होईल?'' मी अविश्वासाने म्हटले, प्राथमिक शाळेचे ध्येय व उद्दिष्ट्च मुळी वैविध्याची जोपासणी हे आहे.

''एखाद्या कारखान्यातील नमुन्यांसारखे ते माझ्याकडे येतात,'' तो म्हणाला, ''कुणीही स्वतंत्रबुद्धीने विचार करू शकत नाही. मी जे तुम्हांला शिकवतो तेच तुम्ही मला परत करू नका, असे मी वारंवार बजावतो. मुद्दाम चुकीची, प्रक्षोभक विधाने करून त्यांना चेतविण्याचा प्रयत्न करतो. पण त्याचा काहीही उपयोग होत नाही. ते जराही मतभेद व्यक्त करीत नाहीत.''

''निदान तीन टक्के विद्यार्थी तरी स्वयंप्रज्ञ असतील असे तरी म्हणू शकशील का?''

''छे हजारात एखादा! जेमतेम हजारात एखादा!'' तो पुटपुटला.

पाच वर्षांच्या मुलाचे मन प्रवाही असते, ही मोठीच हुरूप देणारी गोष्ट आहे. ज्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाची ओळख आईबापांनी शिस्तीच्या वरवंट्याखाली चिरडून नष्ट करून टाकली आहे, अशी मुले अर्थातच बहुधा युरोपियन घरातील असतात. मावरी घरातील पाच वर्षांची मुले मात्र रसरशीत असतात. ती कधीही साचेबंद नसतात. बालवाडीतच आपल्याला रसरशीत व प्रवाही व्यक्तिमत्त्वे सापडू शकतात.

बालवाडीतील मुलांना त्यांचे व्यक्तित्व असते, असे मी अभिमानाने सांगते. बालवाडी ते विद्यापीठ या प्रवासात कुठेतरी असे वळण येते की तेथे सर्वच बिघडते. पण हा काही शिक्षण योजनेचाच भाग असेल असे मला तरी वाटत नाही. बालवाडी ते विद्यापीठ हा प्रवास एखाद्या कादंबरीचा विषय होऊ शकेल, पण तुमच्या शेवटाची तपासणी करुनच सुरुवात योग्य होती की नाही, हे ठरविता येईल. जर बालवाडी शिक्षकांनी विद्यापीठाला आणि विद्यापीठ शिक्षकांनी बालवाडीला भेट दिली तर काय होईल? गेल्या वर्षी दोन प्राध्यापकांनी माझ्या बालवाडीला भेट दिली. ते स्वतः तर या भेटीने खूपच उल्हासित झालेच, पण त्यांना आम्हाला स्नेहपूर्वक मदतही केली.

अर्थात जे जे मी मनापासून मानते ते ते सर्वच काही मी प्रत्यक्षात करू शकले, असेही नाही. सातव्या वर्षापर्यंत मुलांना केवळ सर्जनाच्या आनंदात रमू द्यावे, असे मी जरी मानत असले, तरी मीही त्यांना काही ना काही शिकविण्याचा प्रयत्न थोडा फार तरी करीतच राहते.

हे सर्व लक्षात घेता बालवाडीचा उद्देश केवळ सहजभावाने सर्जनाचा विकास होणे एवढाच असला पाहिजे.

- सर्जनाची आंतरिक शक्ती जोपासणे.
- अंतर्दृष्टीचा वापर करणे.
- खऱ्या व्यक्तित्वाचे रक्षण करणे.

मला अनियंत्रितता आणि बदल आवडतो. मला नाट्य आणि आनंद हवासा वाटतो. मला जगात शांतता असावी असे वाटते. मला चित्तवेधक व्यक्ती आवडतात. थोडक्यात म्हणजे मला जीवनाचा सहज, अनघड, आकार आवडतो. आणि हेच तुम्हांला बालवाडीत मिळेल. इथेच सर्जनात्मक शक्तीचा विकास होतो व शैलीचा जन्म होतो. लेखन आणि कला दोन्हींची शैली. एखादी गोष्ट कशा तऱ्हेने केली जाते हीच तर कला असते. शिक्षणाचा आधार जर कला हा असेल तर त्यातून प्रत्येकाच्या शैलीचीही चमक लागलीच दिसते.

'जॅलोपी' हा नवाच शब्द परवा अचानक वर्गात उगवला. ब्रायनने लिहिले, ''मी शहरात गेलो, तेथून एका जॅलोपी बसने मी परतलो.'' या शब्दाने आम्ही उडालोच.

इतरांनी त्याला या शब्दाचा नेमका अर्थ विचारला. त्याने बसचे जे वर्णन केले त्यावरुन आम्हाला समजले की 'जॅलोपी' बस म्हणजे डुगडुगत जाणारी जुनाट बस. हा शब्द चटकन उचलला गेला. प्रचलित झाला. त्याचा स्पेलिंगच्या यादीत समावेश झाला. अलीकडे 'जॅलोपी' शब्दाचे स्पेलिंग तुम्ही लिहायला दिलेच नाही, अशी ब्रायन तक्रार करतो. त्याला या शब्दाचे स्पेलिंग करणे फारच आवडते. मुलांच्या अंतःस्फूर्तीकडेच मला लक्ष वेधायचे आहे. यामुळे शिक्षकांनाही शिकवणे किती तरी सुखकारक होते.

....

कुठल्याही बालवाडीत युद्ध आणि शांतता यांचा सी-सॉचा खेळ सुरु असतो. संधीची वाट पाहत दबा धरून बसलेले दोन गुण - युद्ध आणि शांतता.

मुलांच्या खेळण्यांची दुकाने शस्त्रास्त्रांनी खच्चून भरलेली असतात. मुलांच्या हाती रणगाडे, युद्धविमाने व बंदुका असतात. फळ्यावर, मातीच्या खेळात, चित्र चौकटीत, सर्वत्र युद्धाचे प्रतिबिंब आढळते. पण मला याची भीती वाटत नाही. भीती वाटते ती सर्जनात्मकतेची पीछेहाट होते आहे त्याची! या खेळघरात, बालवाडीत जिथे जीवन फुलते आहे, मने घडत आहेत, तेथे तरी युद्धाला विरोध केला जावा. युद्धाचा अंत जरी नाही पण निदान त्याला आव्हान तरी दिले जावे. येथे घडणारी प्रत्येक गोष्ट एक तर रचनात्मक तरी असते किंवा विध्वंसक तरी असते. प्रत्येक चित्र, नृत्य, आकार, वाक्य या नाही तर त्या दिशेला वळते. एरिक फ्रॉम म्हणतो, ''जीवनाला एक स्वतःची आंतरिक गती असते. ते अभिव्यक्तीसाठी धडपडते. त्याला धुमारे फुटतात. ते वाट काढते. मुलाच्या स्वाभाविक वाढीला आपण जितका अटकाव करु तितकी ती विध्वंसक होतात. विध्वंसकता ही जीवनाची अखर्चित ऊर्जा आहे.''

कलावंताचा त्याच्या ब्रशवर वा रस्त्यावरील कामगाराचा त्याच्या फावड्यावर जेवढा विश्वास असतो, जेवढाच माझाही या म्हणण्यावर विश्वास आहे. कारण प्रत्येक कामाला आणि त्यातल्या त्यात शिक्षकांच्या कामाला एक स्वतःचा आकार व प्रारूप असायलाच हवे, असे माझे ठाम मत आहे. जीवनाच्या या काळात जेव्हा व्यक्तीच्या सर्जनशीलतेवर जास्तीत जास्त प्रभाव टाकता येतो तेव्हाच रचनात्मकतेवर भर देणे, हे युद्ध रोखण्याचे माझे प्रारूप आहे. माझ्या लेखी पदार्थविज्ञान हे जितके सत्य आहे, तितकेच या चंचल शक्तिशाली भाववृत्तींना रचनात्मक वाट देणेही सत्य आहे.

रोजचा तालसूर
९ ते १०.४५ उच्छ्वास
संभाषण (संवाद), रडणे.

रंगकाम, भांडण करणे.
सहज लेखन, ठोकळ्यांशी खेळणे.
माती काम, सहज नृत्य,
रेतीकाम,
मूळ शब्दावली
पाणी, जीवननिष्ठ शब्दसंग्रह
रंग, बाहुल्या, बाहुल्यांच्या अंघोळी,
बोटी, गाणे, खड्डू,
दिवास्वप्न पाहणे, प्रेम.
११ ते १२ श्वास
मूळ शब्दावली (लहान मुलांसाठी १५ मिनिटे),
सहज शब्दावली (जीवननिष्ठ शब्दावली),
सहज वाचन,
सहज चर्चा,
कथा, चित्र, लहान मुलांसाठी चित्रकथा.
१ ते २ उच्छ्वास
सोनेरी विश्वातील काळ,
छोट्यांसाठी प्लॅस्लिक माध्यम.
२ ते ३.३० श्वास
प्रमाण शब्दावली
प्रमाण वाचन
मावरी पुस्तकातील शब्दावली
पूरक वाचन
कथा, गाणी, कविता
छोट्यांसाठी अक्षरे.

मावरी शाळेतील जीवन

(एका रोजनिशीच्या आधारे)

''मावरी मुलांशी तुमचे कसे काय जुळते आहे?'' शाळेत आलेल्या नवीन अतिथी शिक्षकाने मला विचारले.

'उफ! ऊर्जा! अखंड ऊर्जा हीच खरी समस्या आहे. ते सदैव काहीतरी करायला धडपडत असतात. पण एकदा तुम्ही त्यांच्या मानेवर तुमचा पाय दिला की मग ते ठीक होतात.''

''समजते आहे मला, समजते आहे मला, मला समजते आहे, ... अगदी खरे आहे. मला समजते आहे.'' पण याविषयी मी बोलत नाही. आमच्या नव्या पिढीत ऊर्जेचा जोम किती आहे याचे वर्णन इतरांना सांगण्याचा मी प्रयत्नच करीत नाही. मी जेव्हा 'उसळती ऊर्जा' म्हणून त्याचे वर्णन करते तेव्हा ते खरे तर त्याचे खूपच अपुरे वर्णन असते. ते खरे म्हणजे एखाद्या ज्वालामुखीचे सतत होणारे स्फोटच असतात. माझ्या शाळेत अशा ज्वालामुखीवर उभे राहून पारंपरिक शांत पद्धतीने शिकवणे म्हणजे वेडेपणा. हत्या वा आध्यात्मिक मृत्यू यांपैकी एक काही तरी स्वीकारण्यासारखेच आहे. पण त्यावर उभे न राहता शिकवणे हे तर अशक्यच आहे.

मी नेमके तेच करते. एखाद्या सभेच्या अध्यक्षाप्रमाणे मी स्वतः मागे राहून त्यांना स्वतःला शिकू देते. एकच गोष्ट शिकवण्यासाठी मी पुढे सरसावते, ती म्हणजे शैली! तुमचा विश्वास बसो की ना बसो; पण खरेच मी फक्त शैलीच शिकवते. बाकी सर्व आपोआप होते.

तुम्ही हा मार्ग धैर्याने किंवा अगतिकतेनेही स्वीकारू शकता. काहीही केलेत तरी शेवटी तो मार्ग शांत, सुंदर फुललेल्या शेताकडेच घेऊन जातो. येथे गोंगाट असतो याची मला जाणीव आहे. अगदी पुरेपूर गोंगाट! माझी स्वतःची शिक्षकीय पारंपरिक मानसिकता 'शांतता शिक्षण चालू आहे' अशीच आहे. पण तरीही केवळ फुलणाऱ्या याच शेतावर माझा विश्वास आहे, हे मला जाणवते. मी एक साधी सरळ शिक्षिका आहे. या मार्गाने चालण्याचा दंड म्हणून शिक्षकी पेशातून एकटे पडणे, चिरंतन अपराधभावाने ग्रासले जाणे, हे सारे मी पुरेपूर भोगले आहे. पण काहीही झाले तरी मी याच शेतावर डेरा टाकून आहे.

खूप काळ बसून, पाहून आणि चिंतन करून (व्यावसायिकदृष्ट्या गैरलागू मेहनत),

पारंपरिक शिक्षण व्यवस्था ज्यांना आपले मुख्य शत्रू मानते असे तिचे दोन मुख्य शत्रू मी शोधून काढले.

पहिला शत्रू आहे मुलांचे एकमेकांविषयीचे औत्सुक्य! पारंपरिक शिक्षण पद्धतीत हा मुद्दा मुख्य सैतानाचे काम करतो. जर त्यांनी एकमेकांशी बोलणे थांबवले, खेळणे थांबवले आणि एकमेकांशी लाडात वा प्रेमात येणे थांबवले तर किती बहार होईल, असे पारंपरिक शिक्षण पद्धत मानते. पण शिक्षकांच्या मर्जीविरुद्ध वर्गात विनापरवाना संभाषण सुरूच असते. माझ्या बचावार्थ मला याच दुर्गुणाचा वापर करणे भाग होते. एवीतेवी मी हे संभाषण नियंत्रित करूच शकत नव्हते. तेव्हा मी त्याला उलट उत्तेजन द्यायचे ठरविले व त्यावरच आधारित अशी माझी पद्धत विकसित केली. ते जोडीजोडीने वाचतात. एक वाक्य एकजण वाचतो, एक वाक्य दुसरा वाचतो. त्यामुळे दोघांनाही कंटाळा येत नाही. प्रत्येक जण दुसऱ्याची चूक तपासून सांगतो. जर एखादा फार हळू वाचत असेल तर दुसरा त्याला त्याचा वेग वाढवायला सांगतो. कारण त्यावरच त्याची वाचनाची पाळी येणे अवलंबून असते. कोपऱ्याकोपऱ्यांत मांडी घालून किंवा त्यांच्या टेबलाशी ते जोडीजोडीने बसतात आणि आपल्याला येते ते दुसऱ्याला शिकवतात. एकमेकांशी वाद घालतात. चुका दुरुस्त करतात. खिदळतात आणि शिव्याही घालतात. हे सर्व करताना ते सतत बरोबर असल्याने त्यांचे गहिरे नाते तयार होते. शिक्षण हा या नात्याचा भाग बनतो. हा भावबंध हा सर्जनशीलतेचा केवढा मोठा शक्तिस्रोत आहे, याचा आपल्याला विसरच पडला आहे.

या नव्या पिढीचा दुसरा त्रास म्हणजे त्यांना सर्व गोष्टी स्वतः करायची इच्छा असते हा! जर गोऱ्या मुलांप्रमाणे ही मुले हाताची घडी तोंडावर बोट ठेवून स्वस्थ बसली तर किती बरे होईल! गोरी मुले कशी शिक्षकाने सांगितल्यावरच आणि शिक्षकाने सांगितल्यानुसारच कुठलीही गोष्ट करतात. मावरी मुले मात्र बॉम्बर विमाने बनवून (आणि ती ते कशापासूनही बनवतात) खोलीभर विमानाचा आवाज काढून दौडत असतात. आवाज, गोंगाट, गलबला! अगदी खरे आहे. पण तुम्हांला जर गोंगाट आवडत नसेल तर तुम्ही शिक्षक होऊच नका. कारण मुले म्हणजे गोंगाट करणारे प्राणी आहेत. नव्या पिढीतील मुले तर विशेषच. मला माहीत असलेल्यांपैकी सर्वांत गोंगाट करणारे प्राणी! पण हा नैसर्गिक आवाज असतो आणि म्हणून थोडा सुसह्य तरी असतो. पण कधीकधी एखादी रागाने फोडलेली किंकाळी, दुसऱ्यावर आरोप करताना केलेला आरडाओरडा, उंच पट्टीतल्या सुरातले रडणे, काहीतरी खाली पडल्याचा आवाज - अर्थात आनंदाच्या भरात टिपेला चढलेला स्वरही अधूनमधून ऐकू येतो, नाही असे नाही. कुणीतरी गाणी म्हणताना ऐकू येते आणि सर्वांत महत्त्वाचे म्हणजे सगळीकडे वारंवार हास्याला उकळ्या फुटत असतात. हे सर्व म्हणजे ऊर्जेच्या

वाटा असतात आणि म्हणून ती मदतच असते. एका सुरक्षित सीमेपर्यंत जे काही येईल त्याचे मी स्वागतच करते...

...आणि त्याचा उपयोग करून घेते.

मी सर्व गोष्टींचा उपयोग करुन घेते. प्रत्येक सकाळी ते स्वतःची पुस्तके लिहितात. वाचण्याची वेळ येते तेव्हा तीच पुस्तके वाचतात. आणि वाचनाची वेळ... अरेच्चा, पण हे सारे पुन्हा माझ्या शिक्षण-पद्धती विषयीचे बोलणे सुरू झाले आणि आपली चर्चा जिथपासून सुरू झाली त्यापासून आपण कोसभर बाजूला सरकलो. मूळ विषय होता, मानेवर पाय देणे हा. एकदा झाकण काढले की झंझावातच सुटतो. त्याला मुक्तपणे विहारही करू द्यायचा आणि तरीही शिस्तीचे थोडे तरी पालनही करायला शिकवायचे, ही अवघड कसरत मीही अजून शिकतेच आहे. त्याला काही एक वळण द्यावेच लागते. पण ते कसे द्यायचे हे सांगणे कठीण आहे. त्याला त्याचे पंख आणि त्याचे आकाश तर असायलाच हवे. वादळात झेप घेण्याचे धैर्य त्याच्यापाशी हवे, पण रात्री त्याने घरट्यात वेळेवर परतायलाही हवे आणि घरटेही शाबूत हवे. आत्म्याला पूर्ण स्वातंत्र्य भोगायचे असेल तर मनाने शिस्त पाळायलाच हवी, या खोलीत तरी. या खोलीत बाह्य शिस्ती बरोबरच आंतरिक शिस्तही हवी. मी जेव्हा बोलेन तेव्हा त्यांनी माझे सांगणे ऐकलेच पाहिजे आणि ते पाळलेही पाहिजे. मी एवढेच म्हणेन की मी फारच क्वचित बोलेन आणि मी काय बोलायचे ते मी फार काळजीपूर्वक ठरवेन. बाह्य शिस्त आणि आत्मिक स्वातंत्र्य या दोन्हींच्या दरम्यान फारच कमी अंतर असते. त्यामुळे ही तारेवरची कसरतच असते. मी त्यावरून यशस्वीपणे चालू शकते, असे म्हणणे अवघड आहे.

ज्वालामुखीची ही ऊर्जा जुन्या व नव्या पिढीच्या प्रज्वलनाने निर्माण होते. युवा पिढीच्या शक्तीचा स्फोट होतो, पण त्याला दिशा असते. या स्फोटांना दिशा देणे हे दमछाक करणारे काम असते. विध्वंसक वाटेकडून रचनात्मक वाटेकडे वळवणे यात धोकाही संभवतो. कारण मावरी हे 'हाणा-मारा, तोडा-फोडा पण पहिले या' या प्रेरणेने ओतप्रोत भरलेले असतात. अर्थात झंझावाताला वळण देणे हे अवघड असले तरी झंझावात अडवून धरण्यापेक्षा ते कमी धोक्याचे असते. कधी कधी आदिवासींच्या आदिम प्रेरणांना उधाण येते व ते उधाण आमच्या शाळेतही संचारते. तेव्हा तर भावनिक भरतीच्या लाटा आमच्या डोळ्यांच्या पातळीपर्यंत उसळतात. आम्ही त्यात बुडून जायची पाळी येते. असे बुडताना आम्ही या मुलांच्या मानेवर पाय देण्याचा विचार करू लागतो. पण मला माहीत आहे की या पुरापाठोपाठ खूप सुपीक माती येणार आहे. त्यात सृजनाचे बीज रुजणार आहे. त्यामुळे आम्ही श्वास रोखून धरतो. त्यांच्यासाठीही व माझ्यासाठीही हे सर्व जिवंत असते. त्यामुळे आंतरिक शिस्तीवर

विसंबून आम्ही वाट पाहातो. या सर्व तुफानानंतर सृजनानंदाची जी पुस्तके तयार होतात, त्यासाठी तर मी काहीही किंमत द्यायला तयार आहे.

तरीही मला हे सांगायलाच हवे की मी शिस्तीची भोक्ती आहे. फक्त एवढेच आहे की तरीही मला झाकण काढावेसे वाटते. त्यात काय दडले आहे ते पाहण्याची मला अनावर उत्सुकता असते. मला शक्यतांच्या पलीकडील गोष्टी आवडतात. आनंदी आणि जोमदार माणसे आवडतात. अगदी छोट्या छोट्या गमतीदार घटना आवडतात. तुफानी घटना आवडतात. गोड घटना आवडतात आणि ज्यातून जीवन व्यक्त होते ते सर्व काही मला आवडते. मला कुठल्याही आडपडद्याचा राग येतो. जीवनाचा खरा आकार मला आवडतो. शाळेतही सहज सुंदर आकाराचेच मला प्रेम आहे.

''ती सारी तशी ठीकच आहेत पण केव्हा? एकदा का तुम्ही त्यांच्या मानेवर पाय दिला की! बस तेवढीच गरज असते.''

मी हे जाणते, समजते. पण संवाद आणि सर्जन हे जास्त चांगले उपाय आहेत. नरडीवर पाय देण्यापेक्षा!

पण अगदी मी या ऊर्जेचे यथायोग्य वर्णन करू शकलेले नाही. झाकण निघाल्यावरची ती ऊर्जा समजण्यासाठी प्रत्यक्ष पाहावीच लागते. पण त्याविषयी मी फारसे बोलतही नाही. अखेरीस ही एका छोट्या बालवाडीतील छोटीशी घटना आहे. बालवाडी तीही एका छोट्या देशातील. एका अल्पसंख्य जमातीतल्या मुलांची. एका नगण्य ग्रहावरील. जो ग्रहसुद्धा तुलनेने लहान असलेल्या एका आकाशगंगेचा भाग आहे. अगदीच छुटपुट घटना आहे, पण माझ्यासाठी एवढे पुरेसे आहे.'' लहान घटना मला हलवून टाकतात. प्रचंड भूकंपाचा माझ्यावर काहीही परिणाम होत नाही.

....

माझ्या वर्गातील नवीन गोरा मुलगा मार्क आज सकाळी माझ्याकडे आला व म्हणाला, ''माझा एप्रन चोरीला गेला आहे.'' तो थोडा उत्तेजित झाला होता आणि हताशही.

''चोरीला गेला आहे असे म्हणू नकोस'', मी बालवाडीत कष्टपूर्वक शिकलेला संयम विसरून उद्गारले, ''इथे कुणी चोऱ्या करीत नाही.''

पण तो अगदी ठाम दिसत होता. मध्यमवर्गीय कुटुंबात स्वतःच्या अज्ञानाविषयी असतो तसा ठाम विश्वास! ''माझ्या टेबलावरती तर तो नाही आहे. मी तो तिथेच ठेवला होता.''

माझ्या आसपास फिरणाऱ्या सावळ्या रंगाच्या नवनव्या आकृती व लहान मुलांच्या चित्कारावर मात करीत मी तापलेल्या स्वरात म्हटले, ''मी तुला शुक्रवारी एप्रन

धुण्यासाठी घेऊन जायला सांगितले होते. तो घरी असेल.''

''घरी नाही आहे तो.''

''मग तुझ्या बॅगमध्ये असेल.''

''बॅगमध्ये नाही आहे.'' पण मावरी मुलांच्या आरडाओरड्यामुळे वर्गात चर्चा पुढे चालणे शक्य नव्हते. आसपासच्या सततच्या गडबड गोंधळामुळे तोही कंटाळला. त्या आवाजांनी मार्कला माझ्या अंतर्दृष्टीपासून व बाह्यदृष्टीपासून दूर ढकलले.

''शेवटी घरीच मिळाला ना एप्रन?'' मी जेवणाच्या टेबलापाशी चर्चा करताना संयम बाजूला ठेवून उद्गारले. त्याने घरी शोधले सुद्धा नाही. ही गोरी मुले अशीच. मावरींच्या समूहात गोऱ्या माणसांची कुठलीही गोष्ट सापडत नसली की त्याचा एकच अर्थ निघतो... मावरींनी चोरली. हा मुलगा शाळेत येऊन एक आठवडाही झाला नाही. त्याने ही मावरी मुले चोर आहेत, असे कसे ठरवले?

''खरे आहे,'' टोमॅटो चिरत 'के' म्हणाले, ''जर घरेच अशी असतील तर आम्ही इथे जे काही करू शकतो त्यावर किती मर्यादा आहेत, त्याचा अंदाज तुला आता आला असेल ना?''

....

''मिसेस हँडरसन, कुणीतरी माझे डस्टर चोरले.'' आणखी एक गौरवर्णीय मुलगा. माझ्याजवळ माताव्हेरो वाचत बसला होता. वाचनातून नजर वर करीत मी त्याच्याकडे पाहिले. माझी मान संतापाने लाल होऊ लागली आहे असे मला जाणवले.

''ते त्याच्याच टेबलामध्ये आहे,'' माताव्हेरो काळजीने हळूच पुटपुटला.

''त्याने शोधलेही नाही,'' मी के ना सांगितले. जवळच मोठ्या मुली बालवाडीची फरशी पुसत होत्या. ''हा मुलगा दोन महिन्यांपासून इथे आहे. एवढ्या काळात मावरी मुले चोर आहेत की नाहीत हे त्यालाही समजायला हवे होते.''

''शाळेचा त्या घरावर काही परिणाम झालेला नाही असे दिसते,'' के उत्तरले.

''त्याने पाहिले पण नाही हो.''

''हूं, आणि यामुळे तू वैतागली आहेस.''

....

मावरी मुलांच्या वाचनासाठी काढलेल्या पुस्तकाच्या तिसऱ्या आवृत्तीच्या तयारीत मी शाळेनंतरच्या वेळात दंग होते. तेवढ्यात के आत आले आणि म्हणाले, ''मिसेस रॅमके आणि एकीला मी चहाला बोलावले आहे.''

मी ब्रश खाली ठेवला. मिसेस रॅमके ही हुशार व तल्लख मावरी स्त्री होती. आणखीही अनेक जण तसे होते म्हणा, पण हिची गोष्ट थोडी वेगळी होती. ती समाजकल्याण अधिकारी होती. तिच्यात आणखीही काही अधिक होते. बहुधा

गौरजनांचे किंवा मावरींमधील अधिकारीवर्गाचे रक्त! त्यामुळे ती युरोपियन समुदायात यशस्वी ठरली होती. अर्थात यशस्वी म्हणजे गोऱ्यांच्या नजरेतून यशस्वी. तुम्ही स्वतः यश कशाला म्हणता यावरच सारे अवलंबून असते, असे मी खाजगीत म्हणत असे.

त्या दोघी किवीच्या कातड्याचा पावसाळी कोट हाताळून पाहत होत्या. माझा एक बेघर मावरी मित्र ते सोडून गेला होता. माझ्या पडद्यावरील मावरी भरतकामानेही त्यांना आकर्षून घेतले होते. प्रवेश करताच मला हे जाणवले. खूश होऊन मी म्हणाले, ''खरेच. मावरींच मावरींची कला जाणू शकतात.''

पण बोलता बोलता संभाषण भलतीकडेच भरकटू लागले. सागर पार करून, सहाशे वर्षांपूर्वी मावरी वंशाच्या लोकांना या 'मोठ्या पांढऱ्या ढगांच्या जमिनीवर' पहिल्यांदा घेऊन येणारी भली मोठी होडगी भरतीच्या लाटांवर हेलकावे खावी तसे संभाषण चाललेले....

''...मी काही गोऱ्यांच्या विरोधी नाही,'' मी म्हणाले, ''मला माझ्या वंशाविषयी प्रेम आहेच. बाब एवढीच आहे की मावरींना अधिक जवळून समजू लागल्यापासून त्यांच्यावरील अनेक अन्याय माझ्या नजरेस येऊ लागले आहेत आणि त्या अन्यायाचाच दंश माझ्या बोलण्यात व्यक्त होतो.'' मी योग्य शब्द निवडीत म्हणाले.

''आ'' त्या दोघी मावरी स्त्रिया उद्गारल्या. शब्द काळजीपूर्वक ऐकून प्रतिसाद देण्याची मावरींची सवय आहे. त्यांच्या प्रतिसादाने प्रभावित होऊन मी पुढे म्हणाले, ''माझ्या वर्गातील गोऱ्या मुलांच्या वर्तनातून त्यांच्या घरातील पूर्वग्रह स्पष्टपणे उलगडतात. मावरी मुलांविषयी ठामपणे पूर्वग्रहयुक्त निर्णय घेतला जातो. खरे तर या खेड्यात मोठे अद्भुत मिश्रण पाहायला मिळते. मी ज्यांना आजवर शिकवले त्या सर्वांमधील - मग ते गोरे असो सावळे - मावरी मुले ही सर्वांत हुशार मुले आहेत. हे केवळ मीच म्हणते आहे असे नाही, शारीरिक शिक्षणाचे शिक्षक, कलाशिक्षक, शाळा-तपासनीस या सर्वांचे हेच मत आहे.''

''खरे आहे. या विभागात मावरी व गोरे लोक यांच्यात खोल दरी आहे खरी,'' मिसेस रॅमके म्हणाल्या.

त्यांच्या बरोबरची बुजरी स्त्री म्हणाली, ''यामुळे आम्हांला फारच शरमल्यासारखे वाटते आणि हळवेपणा येतो. थोड्याश्याही मदतीबद्दल आम्हांला किती कृतज्ञता वाटते, हे युरोपियनांना समजते तर किती बरे झाले असते. पण त्यांचा आमच्या विषयीचा प्रतिकूल ग्रह असल्याने आम्ही आमची कृतज्ञताही त्यांच्यापर्यंत पोचवू शकत नाही.''

मिसेस रॅमके म्हणाल्या, ''मला मात्र माझ्या कामात असे लक्षात आले आहे की,

फक्त एकच वर्ग आमच्याविषयी वांशिक अढी बाळगून आहे. तो म्हणजे... म्हणजे काय बरे म्हणतो आपण त्याला? हां, मध्यमवर्ग. खालच्या वर्गातील लोकांना सहानुभूती असते. शिक्षण क्षेत्रातील लोक आणि उच्च वर्ग हेही समजून घ्यायला तयार असतात. निदान ते तसा प्रयत्न करतात.'' रॅमेके शुद्ध इंग्रजी भाषेत, थेट अचूक इंग्रजी उच्चार करीत बोलत होत्या. पण त्या जोडीला त्या ज्या पद्धतीने हातवारेही करीत होत्या ज्यावरून त्या मावरी आहेत, हे स्पष्ट होत होते.

....

नव्या पिढीसाठी हे दिवस किती वाईट आहेत, मावरी असल्याविषयी त्यांना वर्तमानकाळात वाटणारी लज्जा आणि त्यांच्या टोळ्यांचा भूतकालीन प्रतापी इतिहास याची माझ्या मनात सरमिसळ होत होती. 'रंगतीर' टोळीतील लोकांच्या गर्वोन्नत प्रतिमा नजरेसमोर दिसत होत्या. त्यांची सजवलेली उंच आणि निमुळती लढाऊ जहाजे लाटांच्या माथ्यावर स्वार झालेली दिसत होती. वाहते पाणी आणि जंगले यांच्या आधारावर गावांचे मुक्त सौंदर्य विसावलेले दिसत होते. युद्धातील पिसाट उद्‌घोष आणि भाषणांचा स्वर एखाद्या नदीच्या खळखळाटासारखा ऐकू येत होता. पण माझ्या गोऱ्या मुलांच्या पालकांना यातले काय ठाऊक आहे? त्यांच्या पूर्वग्रहाच्या भाल्यांपासून मी माझ्या माताव्हेरोसारख्या गोड लहान मुलाचा बचाव तरी कसा करू?

सर माओई पोमरे आपल्या पूर्वजांना भेटायला जाण्यापूर्वी (मृत्युपूर्वी) म्हणाले होते, ''शिक्षण हे मावरीच्या जीवन नौकेचे नवीन वल्हे आहे.''

''किन ओई बाहेर जाऊ?'' माताव्हेरोने विचारले. हे भयानक उच्चार ऐकण्याची मला हळूहळू सवय होते आहे. या गोऱ्या लोकांच्या विभागात राहणाऱ्या मावरींनी गोऱ्या लोकांकडून हे अशुद्ध उच्चारण उचलले आहे. सुरुवातीला वाईओमधून मी आले, तेव्हा मला याचे फार वाईट वाटे. तेथील मावरींचे उच्चारण शुद्ध आहे. इथले उच्चार करकरणाऱ्या दरवाज्यासारखे मला त्रासदायक वाटतात. मी त्याच्याकडे पाहिले. तो अगदी छोटा आहे. मी गुडघ्यावर बसून त्याच्याएवढी झाले. अजून बाहेर जायची वेळ झालेली नव्हती.

''किन ओई'' तो पुन्हा चिरकला.

त्याला बाहेर जावेसे वाटत असेल तर त्यात माझाच दोष असणार. काहीतरी गडबड दिसते आहे. पण तरीही शाळेत विद्यार्थ्यांच्या मनाप्रमाणे वागण्याची परंपरा थोडीच आहे? मला तर परंपरेशिवाय राहणे खूपच अवघड वाटते. म्हणून मी परंपरेचे पालन करीत त्याला विचारले, ''तुझा अभ्यास झाला?''

तो पटकन भिरभिरत गेला व वही घेऊन आला. सर्व अक्षरे एकात एक गुंफलेली,

एका कोनात कललेली. गिचमिड अक्षरांची माळच.

''किन ओई, जाऊ?''

''अलबत''

....

''सर्व जण झोपायला जा.''

''तुम्ही 'निळ्या सुरई'ची गोष्ट वाचणार नाही का मिसेस हँडरसन?''

''झोपलेच पाहिजे का?''

''माताव्हेरो, चल बरे झोपायला. मिसेस हँडरसननी बजावले आहे की आम्ही झोपलेच पाहिजे.''

'' निळ्या सुरई'ची गोष्ट वाचा ना, मिसेस हँडरसन.''

''मिसेस हँडरसन रागी झोपत नाही आहे.''

''आडवे व्हावेच लागेल? ट्वीनी हो बरे आडवी.'

'तुम्ही 'निळ्या सुरई'ची गोष्ट वाचणार आहात की नाही?''

''ट्वीनीचे डोळे उघडे आहेत. ती किलकिल्या डोळ्यांनी पाहते आहे.''

''या दुसऱ्या ट्वीनीचे डोळेही उघडेच आहेत.''

''मुळीच नाही.''

''आहेतच.''

''नाहीच्चे.''

''आहेच्चे.''

''मिसेस हँडरसन 'निळ्या सुरई'च्या गोष्टीचे काय झाले?''

''झोपा पाहू सर्व.''

शांतता.

......

मार्क : मिसेस हँडरसन, मला या गोष्टीतली कुठलीच चित्रे काढता आली नाहीत.

मी : तुला दोर तरी नक्कीच काढता आला असता.

मार्क : नुसती सरळ रेषा?

मी : हो. नाही तर मग उंदीर काढ. नुसता एक गोल आणि त्याला जोडून शेपूट म्हणून एक रेषा.

मार्क : डोके म्हणून नुसता एक गोल आणि दुसरा गोल पोट म्हणून; आणि शेपूट म्हणून छोटी रेषा?

मी : आणि काही पाय. टेम, जा नाक स्वच्छ करून ये.

ट्वीनी : मिसेस हँडरसन ही ट्वीनी वाईट आहे. ती माझ्या जवळ येऊन चित्र

काढते आहे.

मार्क : आणि थोडे पाय?

मी : आणि डोळ्यांसाठी हा छोटा बिंदू.

मी ते चित्र भिंतीवर लावले तेव्हा रांगी त्याकडे पाहण्यात रंगून गेला. मग मला तोंडाने काढलेला गोळीबाराचा असह्य आवाज ऐकू आला. वर्गात सुरू असलेल्या उत्स्फूर्त गाण्याला त्या आवाजाने भेदून टाकले. ''अरे देवा ! त्या नव्या कार्ट्याने परत बंदूक खेळायला सुरुवात केली वाटते.'' मी जोरात तिकडे गेले आणि त्याच्या पोटरीवर एक चापट मारून दरडावले, ''खबरदार. पुन्हा असा आवाज काढू नकोस.'' शूबर्टच्या मधुर सुरावटी वाजवणाऱ्या माझ्या बोटांना कधी कधी हे कामही करावे लागते.

मग मार्कने परत एक उंदीर काढला.

''रांगीला देऊन टाक तो उंदीर.'' यामुळे मार्कच्या मनात मावरी मुलांविषयी जरा प्रेम तरी निर्माण होईल.

मग पुन्हा एक उंदीर.

''हा तू ... माताव्हेरोला दे.''

निकीने एक चित्र दाखवायला आणले.

''कुणी काढले हे चित्र?'' मी विचारले.

''माझ्या मैत्रिणीने.''

''कोण आहे तुझी मैत्रीण?''

''नामोई?''

''ती खूप छान मुलगी आहे.''

''मी हे चित्र कापण्यासाठी कागद घेऊ का?''

''नाही. तू स्वतः उंदीर काढ. मग कात्री घे व काप.''

''मला नाही येत.''

''मार्कला येते,'' मी त्याला मार्ककडे पाठवले.

मार्कने आणखी एक उंदीर काढला. ''मी हा तामेला देतो, मिसेस हँडरसन.''

माताव्हेरोने कसलेच चित्र काढले नाही. तो पॅचीला 'निळ्या सुरई'ची गोष्ट वाचून दाखवत होता. एक सावळ्या रंगाचा मुलगा गोऱ्या मुलाला शिकवीत होता. आंतरवंशीय सामंजस्य. दोन वंशांमधील एकमेकांना जाणून घेण्याची प्रक्रिया म्हणू या. माताव्हेरो या संबंधात इतका गुंतलाय की तो एकटा काहीही करू शकत नाही. (त्याचे आजोबा देखील मला यासाठीच आवडतात.) पॅची सुद्धा तसाच आहे.

विकी : मी डुक्कर बनवले आहे, मिसेस हँडरसन.

मी : त्याचे पाय कुठेत?

तिने तो कागद पलटला व म्हणाली, ''मागे इथे आहेत काही पाय. मला कात्री मिळेल?''

मी : हो, घे तू कात्री.

मार्कने आणखी एक उंदीर काढला.

पॅची : मिसेस हँडरसन, घरी जायची वेळ झाली?

माताव्हेरो : मिसेस हँडरसन, मीच घंटा वाजवली. मी तीनदा घंटा वाजविली.

सर्व जण : मिसेस हँडरसन, इथे मांजर आहे.

''मिसेस हँडरसन, मी पुस्तक घेऊ शकतो.''

''मिसेस हँडरसन, मी पियानो वाजवू का?''

''मिसेस हँडरसन, पॅचीने माझा कागद घेतला.''

''मी तो खेळल्यानंतर लागेल म्हणून ठेवला होता.''

जेव्हा हिरानी पियानोवर 'पोकर करे आन' वाजवू लागल्या, त्यात पुढील सर्व गोंगाट बुडून गेला.

जीवनाच्या सहज शैलीतील रांगडी खेडवळ वागणूक. अतर्क्य व अनियंत्रित असे वर्तन. प्रौढांच्याही वागण्यामागील प्रेरणांची हीच सूत्रे आहेत. तेही हे मान्य करतील.

....

माताव्हेरो : किन्न ओई, मी पुन्हा गोर्डन जवळ बसू?

गोर्डन हा गोरा मुलगा आनंदला. ''तुला नेहमीच माझ्या जवळ बसायला आवडतं ना?'' तो म्हणाला.

मी (मनातल्या मनात) : एक छोटीशी सुरुवात. पण गोरी आणि सावळी मुले खरोखर एकमेकांत मिसळतील असे मला वाटले नव्हते. त्या दोघांमध्ये सामंजस्य निर्माण व्हावे एवढाच प्रयत्न मी करते. शारीरिक, मानसिक व आध्यात्मिक क्षेत्रांत ते एकत्र येऊच शकत नाहीत असे नाही. हे तर मी स्वतःच केले आहे. परंतु जेथे हितसंबंधाचा प्रश्न येतो तेथे मात्र त्यांच्यात फूट पडते. प्रत्येक वंशाचे हितसंबंध त्यांच्या शतकानुशतकांच्या पूर्वेतिहासातून तयार झालेले आहेत. सर्वसाधारणपणे मावरींना सामूहिक संमेलन आवडते. त्यात खाणेपिणे व अध्यात्म यावर भर असतो. आम्ही बुद्धिवादी युरोपियन मात्र सर्व काही कायमचे विभाजित करून टाकतो आणि एकांडेपणा पत्करतो. अर्थात हे सर्वसाधारण चित्र आहे. पण माझा स्वतःचा मात्र जास्त संवाद सावळ्या माणसांशीच झाला व होतो.

गोरा हॅरी आज घरीच आहे. कारण सावळ्या ज्यूनियरने त्याला ठोकून काढले

आहे. पण फक्त एवढ्याच कारणाने तो घरी राहिला असेल यावर माझा विश्वास बसत नाही. बहुधा शाळेत सगळ्यांशी मिळून-मिसळून राहवे लागते याची प्रतिक्रिया म्हणून तो घरी राहिला असावा. वर गेलेला झोका एकदा मागे जाणे अपरिहार्यच असते. 'अशी लक्षणे दिसली तर हॅरीला घरीच आराम करू द्या', असे सांगून मी आधीच त्याच्या आईला सावध केले होते. अर्थात माझ्या सूचनेशी मिस्टर हॅंडरसन सहमत झाले नसते, असेही मी सांगितले. पण तरीही हॅरीचे हे परत जाणे मी अडवू शकले असते. जर मी पूर्ण मनाने तेथे हजर असते तर ... पण मी सुट्टी संपवून नुकतीच परतले होते. अजून शाळेच्या वातावरणात पूर्णतः शिरले नव्हते. नाहीतर मी त्याला धीर दिला असता. दिलासा दिला असता. असे मी पूर्वीही केले आहे. पण यावेळी मी चुकले आणि आता हॅरी घरी गेला आहे. मला अगदी शरमल्यासारखे झाले आहे. मी ज्यूनियरला बडवायला पाहिजे होते. हाच तर एकमात्र उपाय मानला गेला आहे. या मूर्ख मोठ्या मुलांना फोडून काढले की मारामारीची वेदना काय असते ते त्यांना समजते. पण मी हे केले नाही आणि आता हॅरी घरी गेला आहे. त्याची शिक्षिका म्हणून मला मेल्याहून मेल्यासारखे झाले आहे. विचाराने मी अगदी ठाम असले तरी त्या दुःखद जाणिवेतून वर यायला वेळच लागतो आहे. कधीकधी डोळ्यांपुढे येणारी अंधारी क्षम्य मानायला हवी.

....

सावळी वाईवानी कुठलीही गोष्ट स्वस्थ बसून ऐकूच शकत नाही. तिला मध्येच उठून माझ्याशी काहीतरी बोलावेच लागते. बोलणे, संवाद साधणे हीसुद्धा एक कलाच आहे, पण आमच्या आयुष्यात आम्ही याची नामोनिशाणीही राहू देत नाही. संवादाची उर्मीच खोलवर गाडून टाकतो. तेव्हाच आम्ही सभ्य माणूस गणले जातो. या शिष्ट पांढरपेशेपणाचा मला अगदी तिरस्कार वाटतो, असे जॉय म्हणत असे. वाईवानीचे कुठलेही काम चटकन पूर्ण होत नाही; याचे कारण तिचे सारे लक्ष व्यक्तिगत संबंधातच लागलेले असते. पण मी तिच्या या दृष्टिकोनाचा आदर करते. एवढेच नव्हे तर त्यास प्रोत्साहन देते. कारण मला माहीत आहे, यामुळे कुठल्याही गोष्टीला अर्थ प्राप्त होतो. किती प्रेमळ आणि उत्सुक मुलगी आहे ती ! माताव्हेरोप्रमाणेच तिलाही कुणाही व्यक्तीबाबत घडत असलेल्या कुठल्याही घटनेच्या जास्तीत जास्त जवळ जायचे असते. व्हेरिपारिताची जुळी मुले दगावली तेव्हा ती त्यांच्या शवपेटीच्या निकट उभी होती आणि देहभान हरपून काळजीपूर्वक त्या मृत जुळ्यांचे चेहरे न्याहाळत होती. देहभान हरपणे ही जीवनाची वरची पायरी आहे. वाईवानी आणि माताव्हेरो हे खरे सार्थ आयुष्य जगतात. आम्ही युरोपियन ज्याला काम म्हणतो ते ते करत नाहीत; पण ज्या असोशीने ते जगतात ते दाद देण्यासारखे असते.

....

दुपारी लिहिण्याला सुरुवात झाली. शब्द जुळवून लिहिणे, ही पहिली भिंत आहे. ती दोन भिन्न जिवंत माणसांना विभागते. स्पर्श व वाणी यांद्वारे भावना व विचार व्यक्त करण्याऐवजी ते लिखित शब्दांत बांधले जातात. मला हे आवडतेही आणि नाहीही. स्पर्श आणि वाणीतून भावना व्यक्त करणारे कधीही एकटे असत नाहीत. पण लेखक मात्र एकाकी पडतात. ही एकटे पडण्याची सुरुवात असते. माझी मुले स्वतःहून स्वतंत्रपणे वाक्यरचना करीत आहेत म्हणून मी आनंदी व्हावे... की.. ? एक ट्वीनी फळ्यावर लिहिते आहे. 'मासा उडी मारतो आहे. मासे पोहत आहेत. समुद्रात छोटासा मासा असतो. माशाला पाय नसतात.' अरे देवा. संस्कृतीच्या या आक्रमणाला मी थोपवू शकत नाही. बोलण्यासाठी उत्सुक असलेल्या, अंगावर चित्रविचित्र गोंदण असलेल्या, देवळाजवळ जमलेल्या मावरी पूर्वजांचे चित्र माझ्या मनात आले. सरळ जोमदार संपर्क.

डोळे मिटून मुले शांतपणे विश्रांती घेत असतात. तेव्हा मी गाणे सुरू करते. मला झोपवताना वडिलांनी गायलेली गाणी. शिकवण्याच्या नादात माझ्या मुलामुलींना जी ऐकवण्यासाठी मला फुरसतच नाही झाली, ती गाणी. ही गाणी वारंवार ऐकायला त्यांना आवडतात; आणि मलाही. त्यामुळे नकळत अनेक बाधांपासून माझी मुक्तता होते.

कुठे गेला, माझा कुत्रा कुठे गेला?
कुठे असेल, तो कुठे असू शकेल?
त्याचे केस कापलेले आणि शेपूट मोठी,
कुठे असेल, तो कुठे असू शकतो?
नदी पात्रात वाफेच्या बोटीने फेऱ्या मारणे ...

मी हे गाणे पूर्ण करीत नाही, कारण हे खास माझ्या कुटुंबाचे गाणे आहे. शेकडो वर्षांपासूनचे पारंपरिक कौटुंबिक गीत. पण या सावळ्या मुलांना निजवताना मात्र ते आपोआप माझ्या ओठी येते.

....

माझ्या बालवाडीच्या साधनांपैकी बहुतेक महत्त्वाची साधने मी शुक्रवारी जाळून टाकली. जितकी साधने जास्त असतील तितकी स्वतःची सामग्री घडविण्याची, वापरण्याची मुलांची व शिक्षकांची शक्ती कमी होत जाते. इतर शाळांतून आमच्या शाळेत येणारी मुले चिडावीत इतकी ती साधनावलंबी बनलेली असतात. आईप्रमाणे आपले सर्व काम शिक्षिकांनी करावे अशीच त्यांची अपेक्षा असते. मला चकचकीत सुबक चौकोनी ठोकळ्यांचे आकर्षण नाही. त्यांची चमक आणि रंग हे मुलांनी

आपल्या कल्पनेने भरले पाहिजेत. कदाचित ते गुळगुळीतपणाची व चकचकीतपणाची कल्पना करणारही नाहीत. अशा वेळी बाहेरून दिलेला हा गुळगुळीतपणा, चकचकीतपणा हा त्याच्यावर लादल्यासारखा होईल, हे उघडच आहे. असे होणे भयानक आहे, हे मी अगदी ओरडून सांगेन. मूल जे काही स्वतःच्या कल्पनाशक्तीने तयार करेल ते त्याच्या स्वतःच्या गरजेनुसार केलेले असेल. तो त्याच्या व्यक्तिमत्त्वाचा सहज आविष्कार असेल. चौकोनी ठोकळे हे मी फक्त उदाहरणादाखल घेतलेले आहेत. पण खरे तर सर्वच साधनांविषयी मला हेच म्हणायचे आहे. उदाहरणार्थ, 'मिसेस एस.' यांच्यावर वाचन पुस्तकांना पूरक अशी वाचनाची कार्डे तयार करण्याचे काम सोपविण्यात आले होते. प्रत्येक शब्दाला साजेसे चित्र काढायचे. कार्डांचा अगदी डोंगरच तयार करायचा. तुमचा विश्वासही बसायचा नाही; पण बहुतेक सर्व नामांची आणि अगदी 'वर', 'ला', 'कडे', 'माझे' अशा शब्दांचीही चित्रे त्यात अपेक्षित होती. आधुनिक शिक्षक हे करीत असतील आणि आधुनिक शिक्षणातील तपासनीस हे करण्यास त्यांना प्रोत्साहित करीत असतील यावर माझा विश्वासच बसत नाही. नामाला साजेशा चित्राची कल्पना मुले करू शकत नाही का? आम्ही उभायान्वयी अव्ययांची, संबंधसूचक अव्ययांचीही चित्रे काढणार आहोत की काय? आणि हे सर्व तयार केलेच तर त्याला सांभाळून ठेवण्यातच किती वेळ जाईल? साधने व्यवस्थित व सुरक्षित ठेवणे किती अवघड व वेळ खाणारे काम असते, याची कल्पना बालवाडी शिक्षकालाच करता येऊ शकेल. हाच वेळ खरे तर मुलांशी बोलण्यात घालविता आला असता. मी माझ्याकडील अशा प्रकारच्या सामग्रीला स्वहस्तेच काडी लावली. डझनावारी कार्डे, हातांनी चित्रित केलेली कार्डे. खोकीच्या खोकी त्यांनी भरलेली होती. ती सर्व पेटवून दिली. आता फक्त खालील वस्तू तेवढ्या शिल्लक आहेत.

खडू, पुस्तक,
फळा, आलेख,
कागद, रंग,
पेन्सिल, माती,
गिटार, पियानो.

मुलाला काही वाचायची उर्मी आली की ते स्वतःचे एखादे पुस्तक घेईल आणि वाचायचा प्रयत्न करू लागेल. मुलांना या प्रयत्नापासून दूर ठेवणे म्हणजे त्यांना स्वतःची साधने तयार करण्याच्या शक्तीचा विकास करण्यापासून रोखणे आहे. (ही साधने जाळली तेव्हा अर्थातच मला दुःख झालेच.)

मात्र या अग्निपरीक्षेनंतर शिकवणे अधिक सोपे व स्वच्छ झाले आहे, असा मला

अनुभव आला. मुलांशी बोलायला मला आता अधिक वेळ मिळू लागला. संवाद आणि संप्रेषण दोन्हीसाठीही. (हे साहित्य जाळताना चिमणीत भपकन झालेला आवाज तुम्ही ऐकायला हवा होता.)

....

या आठवड्यात आमचे मूल्यमापन झाले. टॉम व के या माझ्या पुरुष सहकाऱ्यांना चांगली श्रेणी मिळाली. नेहमीप्रमाणे मला मात्र सर्वांत खालची श्रेणी मिळाली. मी अगदीच वाईट शिक्षिका आहे. माझ्या अंगी या पेशासाठी लागणारे कुठलेच गुण नाहीत, हे अगदी खरे आहे. पण माझी बहीण डेफने म्हणाली, ''तू या स्तरावर आल्यावरही जर शिक्षण-खात्याने तुला चांगला दर्जा दिला असता तर ती फारच लाजिरवाणी गोष्ट झाली असती.''

न्यूझीलंडमधील शिक्षणप्रणालीने मला झिडकारणे हा एक प्रकारचा सन्मानच असू शकतो असे मलाही वाटते. याचा अर्थ मी शिक्षिका म्हणून गुणवान आहे, कारण माझ्या वाटेवर मी एकटीच आहे. एडमंड बर्कप्रमाणे आम्ही अगदी 'डांबरट' आहोत. टीकाकार जेव्हा तुम्हांला कुठल्याही विशिष्ट चौकटीत कोंबू शकत नाहीत, तेव्हा 'डांबरट' ही विशेष उपाधी तुम्हांला देत असावेत अशी देखील शक्यता आहे. माझ्या बाबतीत या दोन्ही शक्यता योग्य ठरतील.

....

शनिवारी सकाळी मी राजीनामा देण्याच्या निर्णय घेतला. या वर्षाच्या शेवटी राजीनामा द्यावा असे मी ठरविले. खूप गोष्टींची मी इथेच सुरुवात केली होती. जे काही माझ्याजवळ होते, ते सर्व मी इथे अर्पण केले होते. पण आता हे सर्व काही सोडून जायचे आहे. खूप झाले. आता केवळ पत्नी म्हणून भूमिका करायची. शक्य झाले तर याच्या आधीही पळून जाईन. रजा बाकी असेल तर आधी ती घेऊन टाकू.

....

व्हेरिपारिताच्या जुळ्या मुलांच्या समाधीवर आता थोडे गवत उगवले आहे. तिचे दुःखही आता थोडे हलके झाले असावे. प्रसूतीनंतर आपली जुळी मुले गमावल्यावर जेव्हा ती कामावर आली तेव्हा मला तिच्याकडे पाहवत नव्हते. हातातला झाडू विसरून ती तासनूतास शून्यमनस्कपणे उभी राही. 'व्हेरिपारिता आपल्या मुलांच्या समाधीजवळ अश्रू ढाळत उभी असल्याचे पाहिले', असे रोज कुणी ना कुणी येऊन सांगत असे. आपण तिच्यासाठी काहीतरी करायलाच हवे, असे मला वाटत असे. फक्त सोळाव्या वर्षी असा जिव्हारीचा घाव झेलणे किती अवघड वाटत असेल! शुक्रवारी आपल्याबरोबर तिला शहरात घेऊन जायचे मी ठरविले. पण नंतर मी ते विसरले. शहरात गेले आणि पाहते तर व्हेरिपारिता झकास नट्टापट्टा करून आपल्या

मैत्रिणीबरोबर रस्त्यात दिसली. तिच्याकडे पाहून हीच ती पुत्रवियोगाने व्याकूळलेली व्हेरिपारिता आहे, असे मुळीच वाटत नव्हते. व्हेरिपारिताचे आजारपण आणि दुःख यांनी तिच्या रूपाला नवा घाट दिला आहे. पूर्वी तिचा चेहरा अगदी खास मावरी ठशाचा होता, पण आता तिची कांती उजळली आहे. बांधा सडपातळ झाला आहे. गेल्या महिन्यात झालेल्या सौंदर्यस्पर्धेत ती दुसरी आली होती. त्या दिवशी जेव्हा ती ट्रकमधून उतरली तेव्हा किती सुरेख दिसत होती ती !

....

''मला तू फार आवडतेस,'' मोही मला म्हणाला, ''तू सिगारेट ओढतेस ना, म्हणून मला आवडतेस.''

मोही हा एक गोऱ्या रंगाचा मावरी मुलगा आहे. त्याचे वडील जत्रेत फेरीवाल्याचा धंदा करतात.

''हो, मी सिगारेट ओढते.''

''तुला सैतानाच्या घरी नरकात जावे लागेल.''

''मलाही तसेच वाटते आहे खरे.''

''मी पण सिगारेट पितो.''

''अरेच्या. मग तर तुलाही नरकात यावे लागेल ना?'' माझ्या प्रश्नांवर मोहीने होकारार्थी मान डोलावली. ''ठीक आहे, आता आपण दोघेही आपापला बाडबिस्तरा बांधून सैतानाकडे जायची तयारी करू.'' त्याला सोडून जाणे अशक्यच आहे.

....

गेल्या आठवड्यात एक चमत्कारच झाला. हाईनेचा आणि रिटी टमाटीचा कुणीतरी जादूने कायापालट केला. कुणीतरी दोन्ही मुलांना चांगले रगडून - रगडून न्हायला घातले आहे. केस विंचरून दिलेत. कपडे देखील स्वच्छ धुऊन इस्त्री केलेले होते. मी तर अचंबितच झाले. इतके दिवस केवळ आत्मरक्षणाच्या भावनेने मी त्यांना शाळेत अंघोळ घालत होते. त्यांचे केस विंचरत होते.

''कुणी अंघोळ घातली तुम्हाला?'' मी विचारले.

''आईने'' ते उत्तरले.

''आई परतली तुमची?''

''हो, आली. कपडे धुतले.''

''तिनेच तुमचे केस विंचरले?''

''हो, केस विंचरले. परत आलीय ती.''

''वा. किती झकास झाले ना ?''

मी त्या दोघांविषयी आतापर्यंत काहीच लिहिलेले नव्हते. कारण आधी रोझविषयी

लिहावे असे मला वाटत होते. आई घरात नसल्याने तिलाच या दोघांना सांभाळावे लागत होते. पण जिने सौंदर्यस्पर्धेत मुलींच्या परेडचे नेतृत्व केले होते, त्या रोझविषयी मी अद्याप काही लिहिलेच नाही.

....

मी राजीनामा देणार नाही. माझे मन पालटले आहे. म्हणजे मी ज्याला आपले मन समजत होते, ते बदलले आहे.

....

हॅरी आज परत प्रकट झाला. मी येईपर्यंत मुलांनी त्याला अश्रू दाटलेल्या अवस्थेत रोखून धरले होते. खरे तर दुसऱ्या घंटेपर्यंत तर मी पोहोचतेच. मी त्याला उचलून कडेवर घेतले आणि टेबलाजवळ बसले. मी दुसऱ्या मुलांना काम देत असताना तो ते न्याहाळत बसला. तिकिटांशी खेळत बसला. मग मी त्याला 'निळी सुरई' ही गोष्ट वाचून दाखवली तेव्हा तो म्हणाला, ''दुपारनंतर मी शाळेत येणार नाही. घरीच झोपणार आहे. कारण छोट्या भावंडांनी मला रात्रभर नीट झोपूच दिले नाही.'' पण दुपारी तो परत आला. तेव्हा तो जरा खुशीत दिसत होता. त्याच्या घरी नेहमीच तणावपूर्ण वातावरण असावे. चार छोट्या मुलांमधला तो सर्वांत मोठा. हे मोठेपण ही त्याच्यासाठी मोठीच कठीण गोष्ट झाली होती. आईकडून आपले लाड करून घेण्याचा हक्क त्याला घेताच येत नव्हता. मी त्याला आईसारखे प्रेम देण्याचा प्रयत्न केला. शेवटी मलाही माझ्या मनातील अपराध गंड विसरायचा प्रयत्न करायचाच होता.

....

मी मोठ्या मुलींना बास्केट-बॉलच्या तीन टीममध्ये विभागले आहे. 'अ', 'ब' आणि 'क'. आपल्या कोटावर शाळेच्या निशाणीचे भरतकाम त्या स्वतः करीत आहेत. आपल्यासाठी पिवळ्या रंगाचे स्वेटरही त्याच विणत आहेत. बहुतेक जणी पियानोवादन शिकत आहेत. सराव करीत आहेत. त्यांना असे कार्यमग्न पाहून मला खूपच आनंद वाटतो. गोल करणाऱ्या मुली रोज आपल्यासाठी काही विशिष्ट गोलसंख्येचे लक्ष्य ठरवून तेवढे गोल करण्याचा प्रयत्न करतात. रोज वीस गोल. पहिल्यांदा मला याविषयी संशय होता. मला वाटायचे की मी जरा जादाच अपेक्षा करते आहे, पण थोड्याच दिवसांत मी ऐकले की 'बी' टीममधील काही मुली तर १०० गोल करतात. मी माझ्या शाळेतील पुरुष सहकाऱ्यांना विचारले की, ही संख्या कितपत विश्वसनीय आहे? आमिराने सांगितले होते की, तिने गेल्या आठवड्यात ७२० गोल केले होते. मी टॉमला म्हणाले, ''मी काही २४ तास तिच्यावर पहारा करू शकत नाही. त्यामुळे ती सांगते त्यावर मला विश्वास ठेवणेच भाग आहे. सराव किती होतो आहे कुणास ठाऊक! पण ही गोल संख्या मात्र मन मोहून टाकणारी

पोशाखात दिसू लागली. हे पोशाख कोठून आले देव जाणे!

''अरे, कोठून खरेदी केलीत?''

''माझ्या मामेभावाने शिवून दिलाय.''

'मेरीऑन, हा तुझा गणवेष कोठून आणलास तू?'

''आणला नाही, माझ्या दादाने काल रात्रभर बसून शिवून दिलाय.''

''डेला. अरे, तू तर खेळाचा करड्या रंगाचा नवा गणवेष घातला आहेस.''

''मग, माझ्या आईने नेपिअरहून आणला आहे तो!''

दुसऱ्या दिवशी सकाळी दरवाजा वाजला. लिली एक मोठे बंडल घेऊन आली होती. ''हे आमचे जाकीट आणि ब्लेझर आहेत, हॅंडरसनताई. माझ्या आजीने नेपिअरहून आणले आहेत, माझ्यासाठी आणि आमेरिआ, रेरेमोना यांच्यासाठी. यांची उंची ठीक आहे ना, ते आजीने विचारायला सांगितले आहे.''

आणि दिवसभर मग असेच काही ना काही होत गेले.

विश्वास ठेवा की नका ठेवू. अशा तऱ्हेचे हे किस्से. मी ओसरीत बसून माझ्या पुरुष सहकाऱ्यांना हे सांगत होते. कारण आता स्टाफरूम राहिलीच नव्हती.

....

''श्रीमती हॅंडरसन, आज दुपारी इरिनी येणार नाही.''

''का बरे, लोटस?''

''ती हॉस्पिटलमध्ये आहे.''

''काय झाले माझ्या इरिनीला?''

''तो लॉरेन्स आहे ना, तो सायकलवर बसवून तिला घरी नेत होता. अचानक एक घोडागाडी समोरून आली. टक्कर टाळता टाळता ते दोघेही आपटले. इरिनी खाली आणि लॉरेन्स वर! इरिनीच्या चेहऱ्यावर दोन ठिकाणी जखमा झाल्या आहेत.''

''केव्हा झाले हे सारे?''

''काल रात्री. जेवणाचे वेळी. इरिनीच्या आईने टॅक्सीत घालून तिला हॉस्पिटलमध्ये नेले आहे.''

''आपल्याला रविवारी हॉस्पिटलमध्ये जावे लागेल.'' मी के ना म्हणाले, ''आपले पुष्कळच परिचित तेथे इलाज घेत आहेत.''

''दा वर शुक्रवारी शस्त्रक्रिया झाली.''

''अरे देवा !''

''डस्कीला पंधरा दिवसांपूर्वी हृदयविकाराचा जोरदार झटका आला. तो तिथेच विश्रांती घेतो आहे.''

''अरे देवा ! हे तर मला माहीतच नाही.''

''आपल्याला खरेच रविवारी जायला हवे.''

तेथे नेहमीच ओळखीचे बरेच लोक असतात. त्यांना काय भेट घेऊन जावे ही नेहमीची मोठी समस्या असते. गेल्या वेळी मी सर्वांना तिकिटे लावलेले लिफाफे घेऊन गेले होते.

....

गेल्या रात्री हेमिग्वेमध्ये सिनेमाला गेले असता मी व्हेरिपारिताला ड्रेस सर्कलमध्ये एका तरुण मावरी मुलाबरोबर पाहिले. आता वाजंत्री केव्हा वाजणार एवढाच प्रश्न उरलेला आहे, असे दिसते.

के खेड्यांमध्ये प्रोजेक्टर चालवून पाहत होते. यामुळे आता अनेकदा संध्याकाळी सिनेमा बघायला मिळणार. सगळेच जण जमतात. प्रोजेक्टर मिळणे ही धमालच गोष्ट ठरणार.

....

काल दुपारी अडीच वाजता, माझ्या बालवाडीतील मुले जेव्हा वाचण्यात रमली होती. तेव्हा आमची बास्केट-बॉलची टीम मैदानावर माझी वाट पाहत होती. खिसे शिवण्यात आणि विणकामात काही मुली दंग होत्या. होरी पियानोवर रियाज करीत होता. लोटस तिचा गणवेष शिवत होती. मेरे आपल्या नवीन अंगरख्याच्या चुण्यांना नवीन इस्त्रीने इस्त्री करीत होती. वरिष्ठ निरीक्षकांनी मान्य केलेली साहाय्यिका पुढील आठवड्यात येथे असेल हा विचार माझ्या मनात आला. मी स्वतःशीच हसले.

पुकीचे घर रस्त्याच्या पलीकडे होते. घर कसले, ती एकच खोली होती. आई-वडील आणि आठ मुले. आठही मुले एकाच बिछान्यात झोपत. ती शाळेत बहुतेक चेहरा न धुता, केस न विंचरताच येत. त्यांची आई निराश झाली असावी. वडील प्रत्येक शनिवारी दारूच्या गुत्त्यात जाऊन आठवडाभराची कमाई उडवून घरी परततात. घरी आल्यावर बायकोला मारहाण करणे, भांडण करणे हा त्यांचा कार्यक्रम सुरू होतो. नेमके त्याचवेळी मी व माझा नवरा आनंदाने शहरात जायला निघत असू. आठही मुले घाबरून घराबाहेर पडत व सुरक्षित अंतरावरून आई-वडिलांचा तमाशा बघत. घरातून उडत येणारे झाडू, ब्रश हे अगदी भीतिदायक असत. सर्वांत वाईट भाग म्हणजे या आठ मुलांचे आक्रंदन, पण मला त्या स्त्रीविषयी करुणा वाटत असे. एकदा आजीशी चर्चा करताना मी म्हणाले, ''मी नेहमीच त्या स्त्रीच्या बाजूने राहीन, चूक असो की बरोबर, मी तिचीच बाजू घेईन.''

''तो दुसऱ्या एका बाईबरोबर जातो. मोनाला ते आवडत नाही.''

''हे तर मलाही नाही आवडणार.''

''मलाही नाही.''

प्रत्येक शनिवारी रात्री मी नवऱ्याला म्हणे, ''एक ना एक दिवस इथे खून पडणार आहे.''

....

त्या गुरुवारी पाऊस पडत होता. बालवाडीत बसण्याचा एक फायदा असतो. शाळेत काहीही विस्मयजनक घडत असले तर त्याचा शोध मला लागतो. मला दोन विलक्षण प्रज्ञावंताचा शोध लागला आहे. रेमोआना आणि टेमूही! दोघेही अगदी अस्सल मावरी रक्ताचे. गोऱ्या रक्ताचा एक थेंबही त्यांच्या धमन्यांत नाही.

मी माझ्या वरिष्ठ निरीक्षकांशी त्यांच्याविषयी बोलताना म्हणाले, ''तुम्ही एकदा रेमोआना आणि टेमूही यांना भेटायला हवे. पुढील सात वर्षांत नागरिमू शिष्यवृत्तीसाठी हे माझे दोन उमेदवार आहेत. कदाचित त्यावेळी मी येथे नसेनही.''

पॉली पियानोवर सराव करीत होती. तिच्या संगीतात एक खिन्नतेची छटा असते, सच्चेपणा असतो. तिच्या शरीरात हाडामांसापेक्षाही संगीतच अधिक सामावलेले आहे. प्रसिद्ध आकाशवाणी गायक काहू हे तिचे काका. पॉली माझी विशेष लाडकी आहे. ती मेरेची बहीण आहे. तिला आई नाही. मेरेनी मला सांगितले की, तिची आई वारली. आसपासच्या दुकानदारांनी सांगितले पॉलीची आई शेवटच्या बाळंतपणात वारली. मला माझ्या पॉलीचा व मेरेचा खूप अभिमान वाटतो. त्या दोघी दिसायलाही आकर्षक आहेत. त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वात काहीतरी चमक आहे. समोरच्याला खेचून घेणारे व्यक्तिमत्त्व किंवा काही तरी आणखी वेगळेच?

काल मेरे आणि गोऱ्या जूनने चेहऱ्यावर लाल खडू चोळून घेतला. तो एक ओलाचिंब बुधवार होता. काहूचे वडील भेटायला आले होते. माझ्या समवेतच्या मोठ्या मुली विणकाम, शिवणकाम करीत होत्या. शेवटच्या दिवशी नृत्याच्या जोडीला वाद्यवृंदाचा कार्यक्रम होणार होता. त्याची तालीम सुरू होती. माझी शिशुशाळा तर माझ्यासमवेत होतीच. जेव्हा अचानक आपल्या रंगवलेल्या चेहऱ्यांनी, मोठ्याने खिदळत ह्या दोघी जेव्हा वर्गाबाहेर धावत आल्या, तेव्हा जाणीवपूर्वक ठेवलेल्या माझ्या संयमावर एक थप्पडच बसली. त्यांना उद्देशून मी म्हणाले, ''आधी तुमचे चेहरे धुऊन या. मगच मी तुमच्याशी बोलेन.''

मेरेनी माझे म्हणणे ऐकले न ऐकल्यासारखे केले. माझ्या म्हणण्यातला कडवटपणा तिला माहीत होता. पण गोऱ्या जूनला माझ्या बोलण्याचा सराव नव्हता. ती एकदम मोठ्याने रडायला लागली. मी जरा चपापलेच. ''रडू नकोस पोरी, मी पुन्हा नाही रागवणार,'' असे म्हणून मी समजावू लागले, पण ती अगदीच सैरभैर झालेली होती. मला घट्ट बिलगून ती पुन्हा पुन्हा म्हणत राहिली, ''मला रागावू नकोस.'' एकच गोष्ट या परिस्थितीत मला करता येण्यासारखी होती. मी तिला उचलून घेतले आणि तिचे

अश्रू पुसले. तिला दिलासा मिळाला. ती रडायची थांबली, पण काही मोठ्या मुली हसल्या. ''हसू नका'', मी त्यांना दटावले, ''जरा प्रेमाने पहा.''

मला जूनकडे खास लक्ष देणेच भाग होते. तिला वर्गात कुणीच समवयस्क गोऱ्या मैत्रिणी नव्हत्या. त्यामुळे मीच तिची मैत्रीण बनले होते. आम्ही दोघी पेन्सिली वाटून घ्यायचो, फळ्यावर जागा वाटायचो. एकमेकींना रबर द्यायचो. दर दिवशी तिच्या दहा हजार प्रश्नांचे व निरीक्षणांचे मला समाधान करावेच लागे.

उपसंहार : पहाटे चारपर्यंत मी जूनच्या प्रसंगावर विचार करीत जागी होते.

....

संवाद व संपर्कात निपुण असलेली आमची वाईविनी ही या वर्षीची सर्वश्रेष्ठ पियानो कलाकार होती. तिची बोटे तिच्यासारखीच सहज वळणारी, लवचिक होती. तिने मला तिच्या कौशल्याने थक्कच केले. ती फक्त सहा वर्षांची आहे. पण या तीन प्रतिभावंत मावरी मुलींचे भवितव्य काय आहे? रेरेमोना, टेमुही आणि वाईविनी? काय आहे त्यांचे भविष्य? पाखेहां (गोरे लोक) सारखे सतत यशासाठी संघर्ष करणे? तसे असेल तर मग त्यांच्याकडे हे काहीच नसते तरच जास्त बरे झाले असते. त्यांची बौद्धिक क्षमता वाढत राहो. त्याचबरोबर त्यांची संवेदन-संवाहनाची क्षमताही वाढो. इथे पायऱ्यावर बसून गप्पा मारणे, बोलणे, स्नेहाने बांधणे, झगडणे ...

....

मिसेस कटरने म्हणजे गोऱ्या मार्कच्या आईने मला फुले पाठविली. एक गुण जमा.

....

या आठवड्यातील सनसनाटी

माझा मावरी पियानो वादकांचा गट वाद्यवृंदात भाग घेणार आहे. ही खरे तर या वर्षीची सनसनाटी घटना म्हणायला हवी. आता मला पियानोजवळ बसायची गरज नाही. मी बाहेरून सूत्रसंचालन करू शकते. किती मजा!

....

सर्व पियानो-वादकांशी मी एक दिवस बोलले. त्यांच्या हजारो प्रश्नांना उत्तरे दिली. मुख्यतः त्या जे काही शिकल्या होत्या ते त्या स्वतःच शिकल्या होत्या. मला वाटते, त्यांचा व माझा संवाद ही त्यांच्या शिक्षणातील महत्त्वाची कडी असू शकेल. माझ्याकडे खूप लिखित उत्तम रचनाही आहेत.

पण खरे सांगायचे तर मला आता या गोंगाटाचा त्रास होतो. वय झाले आहे. आणि त्यात आमच्या शिस्तीचे हे विशिष्ट स्वरूप! म्हणजे तशी शिस्त आहेच हं, पण इथे नियंत्रण, शिस्त आंतरिक आहे. पूर्णपणे सहजभावाने आलेली. आंतरिक शिस्त

ही बाहेरून लादलेल्या कुठल्याही नियमांच्या विरोधी आहे.

पण जीवन किती छोटे आहे, नाही? एक छोटीशी अर्थपूर्ण बालवाडी चालवू शकेन, एवढे धैर्य तरी माझ्यात शेवटपर्यंत कायम असेल, अशी आशा आहे. बालवाडी हा असा एक वाफारा आहे की, जिथे अबोध मनातून असंख्य मुक्त आकार सरसरून वर उठतील. नव्वदाव्या वर्षांत जेव्हा मी माझ्या आरामखुर्चीत बसून मागच्या आयुष्यावर नजर टाकेन, तेव्हा या वेळेचा मी योग्य उपयोग केला नाही, असे दिसले तर मी स्वतःला क्षमा करू शकणार नाही. मग त्यावेळी माझे म्हातारपण किती पश्चात्तापात आणि हळहळण्यात जाईल, याची कल्पनाच न केलेली बरी! सारखे, अरेरे ! त्यावेळी मी हे साहस का नाही केले, असे वाटत राहील.

....

मी आज काहूच्या वाढदिवसाला हजर राहू शकणार नाही. जूनच्या प्रसंगावर विचार करीत काल जागल्याने मी अगदीच थकून गेली आहे.

....

एक चिबचिब गुरुवार. रिमझिम रिमझिम.

....

काहूच्या वयात येण्याच्या निमित्ताने हेस्टिंग्ज येथील सभागृहात होणाऱ्या मेजवानीत माझी सात वर्षांची जुळी मुले गाणार आहेत. या आधी त्यांचे गाणे आकाशवाणीवरही झाले आहे. वृत्तपत्रात त्यांना बरीच प्रसिद्धीही मिळाली आहे. आज जेव्हा मी त्यांना त्यांचे गीत मला आधी ऐकवण्याची विनंती केली, तेव्हा त्यांनी 'युकूलेल' उचलले आणि उत्स्फूर्तपणे गायला सुरुवात केली. या आदिवासी समूहातील अनेक गुणांशी खरेतर मी चांगली परिचित आहे. पण तरीही मी त्या मुलांचे गाणे ऐकून चकितच झाले.

या खेड्याच्या धमन्यांमध्येच संगीत आहे. उत्स्फूर्तता हे त्यांच्या संगीताचे वैशिष्ट्य आहे. कुठलीही रचना ते करीत नाहीत. (अर्थात त्यांच्यात पूर्वनियंत्रित असे काही नसतेच म्हणा!) सभागृहसुद्धा ऐनवेळी वाईरोवाकडून उधार घेतले आहे. नियोजनापेक्षा आणि औपचारिकपणापेक्षा अगदी निकटच्या संवाद-संपर्कात त्यांना जास्त रस असतो. एकत्र बोलणे, गाणे, नाचणे, धुंद होणे, प्रेम करणे या सर्वांत त्यांनी जी उंची गाठलेली आहे ती लक्षणीय आहे.

विशेष सूचना : स्थलांतराच्या काळापासून ते अत्यंत भांडखोर म्हणून प्रसिद्ध आहेत.

सुट्टी नंतर - एक टिप्पणी

सुट्टीपूर्वी शुक्रवारी दोन पोलीस शाळेत आले. गावात एका आईस्क्रिमच्या दुकानातून वेगवेगळ्या वेळी वीस पौंडाची चोरी झाली होती. त्या संदर्भात आमच्या शाळेतील तीन उनाड मुलांशी त्यांना बोलायचे होते. एका संशयिताच्या भावाशी बोलताना पोलिसांनी त्याला विचारले, ''काय एवढ्यात काही चॉकलेट वगैरे खाल्लेस की नाहीस? च्युंईगम तरी?''

''काय? तुला काहीच नाही मिळाले?''

''मला अगदी थोडे मिळाले. त्यांनीच सर्व संपवले.'' अशीच थोडी प्रश्नोत्तर झाली आणि दहा-बारा वाक्यांत तपासाचे काम संपले.

ही सुरुवातीची प्रक्रिया ओसरीत सुरू असतानाच आरोग्य-तपासनीस शाळेत आले. आम्ही लाँड्री व शॉवरची व्यवस्था करून मिळावी यासाठी अर्ज केला होता. त्याची खरेच जरुरी आहे की नाही याबाबत त्यांना प्रत्यक्ष पाहणी करायची होती. फाटकातून ते आत शिरताच एका मांजराच्या प्रेताशी अडखळले. ते नुकतेच मेलेले मांजर कुणीतरी शेपटीला धरून ओढून आणले होते.

पोलिसांनी आणि कोर्टाने जणू आमच्या विरोधी चालवलेल्या मोहिमेने माझी खूपच करमणूक झाली. शाळेला पुन्हा लोकमानसात स्थान मिळावे म्हणून मी जीव तोडून आमच्या प्रयत्नांविषयी वृत्तपत्रात वारंवार लिहीत असे. परंतु त्या लेखाखालीच पोलिसांचे आमच्या विरोधी निवेदन छापलेले असे. घरफोडीबाबत, चोरीबाबत किंवा पाईच्या वडिलांचे कोर्टातील निवेदन असे काही ना काही! पाईच्या वडिलांनी म्हटले होते की, कितीही बेदम मारहाण केली तरी पाई शाळेत जातच नसे.

मी हे आरोप वाचून जोराने हसत असे. किती जण हे असले विनोद किंवा त्यातील कारुण्य समजू शकत असतील, कुणास ठाऊक?

....

मे महिन्याच्या सुट्टीनंतर शाळेत आल्यावर मला जोरदार धक्काच बसला. बहुतेकांच्या अंगावर खाकी रंगाचे हिवाळी गणवेष होते. काही गणवेषांना तर खिसेसुद्धा होते. अर्थात रोजच्या जीवनात काहीही चमत्कार संभवनीय असतात, असे मी मानतेच. आता हे चमत्कार जरा नियमितपणे दिसायला लागलेत इतकेच! आमचे पूर्वीचे

दुकानदार जर हे पाहू शकले असते तर किती बरे झाले असते. न्यूझीलंडच्या सर्व भागातून पाठविलेले पोशाख आहेत. नेपिअरपासून विलिंग्टनपर्यंत. न जाणे आणखी कुठूनकुठून!

नियुक्ती नियमांना थोडी बगल देऊन नियुक्त केलेली एक साहाय्यिका माझ्या समोर अवतीर्ण झाली आहे. एका अर्थी हा पक्षपातीपणा आहे; तर दुसऱ्या अर्थाने ती व्यवहार्य कल्पकताही आहे. अर्थात कल्पकता ही नियमांचे बंध झुगारणारच व त्याची किंमत अन्य मार्गाने चुकवावी लागणारच.

किती सुंदर दिवस ! सौख्यकारक, संपन्न. खरेच देवाबरोबरच ट्रेमेन यांचेही आभार मानायला हवेत.

....

फर्नहिल शाळा

२२ मे

विषय : फर्नहिल शाळेचे गणवेष

प्रिय श्री. बी

आमच्या शाळेचे हिवाळी गणवेष तुम्ही तयार करू शकणार नाही' असे एक महिन्यापूर्वी तुम्ही सांगितले होतेत, तेव्हा मी अगदीच हवालदिल झाले होते. तथापि त्यानंतर नेपिअरपासून विलिंग्टनपर्यंत सर्व ठिकाणांहून कुणी ना कुणी शाळेला हे गणवेष पाठविले आणि मी पुन्हा सावरले. मावरींना कपड्यांचे विशेषतः गणवेषाचे किती वेड असते हे तुम्हांलाही ठाऊक असेल. कारण माझ्याइतकेच तुम्हीही त्यांना ओळखता. गणवेषाचा शाळेच्या कार्यावर किती अनुकूल परिणाम होतो, याचीही तुम्हांला कल्पना असेलच.

आमच्या शाळेतील काही मुलांचे उच्छृंखल वर्तन सर्वांना ज्ञात आहे (याचा मला फार बाऊ वाटत नसला तरी). हे लक्षात घेता गणवेष घालणे अतिशय सुटसुटीतपणाचे ठरते. आमच्या शाळेतील मुलींची या गणवेषामुळे चांगली सोय झाली एवढे नक्की.

तुम्ही आमच्या शाळेच्या मुलांसाठी पूर्वी सुचवल्याप्रमाणे गणवेष पुरवू शकाल ना? मला नमुन्यासाठी शर्ट, पँट व ब्लेझर पाठवू शकाल का?

मुलांच्या व मुलींच्या पोशाखात सारखेपणा राहावा यासाठी एकाच प्रकारचे करड्या रंगाचे कापड मिळण्यावर आपण लक्ष ठेवलेत तर बरे होईल.

पूर्वी तुम्ही दिलेल्या सेवेबद्दल व सहकार्याबद्दल आभार. हिवाळी पोशाख पुरविण्याबाबत तुम्हांला जाणवलेली अडचण मी समजू शकते.

तुमची विश्वासू

सौ. एस. हँडरसन

वरिष्ठ निरीक्षक ट्रेमेनना शाळेत पाहून मला आश्चर्यही वाटले आणि आनंदही झाला. समजूतदारपणा हा दुर्मीळ गुण अंगी असलेले हे गृहस्थ आहेत. तल्लखही आहेत. शाळेचे डॉक्टर व नर्स आलेत का हे पाहण्यासाठी मी ओसरीवर आले तर मला ट्रेमेन दिसले. मी हर्षोत्फुल्लतेने त्यांचे स्वागत केले. ''तुम्हांला पाहून खूपच आनंद वाटला.'' मी उत्साहाने म्हणाले.

''मलाही येथे यायला खूप आवडते.''

मग मी बालवाडीत पळाले.

पण थोड्याच वेळात मुले एखाद्या पाण्याच्या लोंढ्यासारखी शाळेत घुसली, तेव्हा तेही त्यात सापडले. माताव्हेरोने त्याचे काळे मांजराचे पिल्लू बरोबर आणले होते. ते त्याने माझ्या खांद्यावर ठेवले. ट्रेमेन चांगलेच उंच होते. त्या गर्दीत मी खांद्यावरील गुरगुरणाऱ्या मांजराला सांभाळत त्यांना शोधत होते. आणि ते मांजर माझ्या डोळ्यांसमोर त्याची शेपटी फिरवीत होते. मुले आमच्याभोवती कुतूहलाने बघत होती. मांजराला पाहून ट्रेमेन प्रसन्नपणे हसत होते. मोठे मोठे डोळे करून बघत होते.

''तुम्हांला हवा होता तसा टाईपरायटर मला मिळाला आहे, मिसेस हँडरसन. आता मी माझा टायपिस्ट पाठवून देईन. तुम्ही तुमचे पुस्तकाचे काम पुरे करा.''

''कुठे मिळाला तुम्हांला टाईपरायटर?'' मी एकदम चित्कारलेच.

चित्कारण्यासारखे काय झाले होते? माझ्या मावरी प्राथमिक वाचनमालेच्या साठ पुस्तकांच्या हस्तलेखनात मी खर्च केलेला वेळ व कष्ट याची कुणाला कल्पनाच येणे शक्य नाही.

अकरा वाजेपर्यंत ट्रेमेन माझी पुस्तके माझ्यासोबत पाहत बसले होते. आता हे काम पुढे होऊ शकणार होते. ते म्हणाले, ''हे खेडे आणि शाळा यांत काहीतरी अनुबंध असायलाच हवा असे मला वाटत होते. मला वाटते ही गोष्ट तुमच्या पुस्तकांमुळे चांगल्या तऱ्हेने पुरी होऊ शकेल, कारण या खेड्यातील वातावरण या पुस्तकांत अचूक उतरले आहे.''

माझी ती छोटी छोटी पुस्तके त्यांच्या हातात पाहून मी सुखावले होते. अर्थात ही तिसरी आवृत्ती बरीच चांगली होती. त्यांनी नमुना म्हणून एक पुस्तक मागितले. पण मी त्यांना एक चांगली प्रत बनवून देण्याचे वचन देत ते त्यावेळी टाळले. चांगल्या प्रतीमुळे टायपिस्टचे काम सोपे होऊ शकेल. यापूर्वीही एकदा ते आपल्या सचिवांसह आले होते. तेव्हा त्या सचिवांनीही एक प्रत मागितली होती. पण 'श्री. हँडरसन, ही पुस्तके शाळेबाहेर नेऊ देत नाहीत,' असे सांगून हुशारीने मी त्यांना टाळले होते. यावर ते निरुत्तरच झाले होते. आता पुन्हा ट्रेमेन तीच मागणी करीत होते. पण मी ती

पुरी केली नाहीच.

मी ही तिसरी आवृत्ती पुढे वाढवू शकत नाही. ट्रेमेननासुद्धा मी हेच सांगितले की यापुढे मी काहीच करू शकणार नाही. मी प्रत्येकाचा एकेक नमुना करू शकेन; पण त्याच्या अधिक प्रती करू शकणार नाही. मी आता थकले आहे. वय झाले आहे. माझा शक्तिपात झाला आहे.

पण आता अचानक सर्व बदलले. ट्रेमेन स्वतःच छपाईचे काम बघणार आहेत. माझ्या पुस्तकांतील चित्रांसाठी एका तरुण माणसालाही मी हेरले आहे. अभिनंदन ट्रेमेनसाहेब. या पुस्तकांची मृत्युशय्येवरुन सुटका करण्याबद्दल अभिनंदन! मागच्या असंख्य वर्षांतील प्रयोग, उत्साह आणि संशोधन हे सारे त्यात सामावलेले आहे.

ट्रेमेनना पाठविलेली टिप्पणी

'इहाका' (मावरींसाठीची प्रथम वाचनमाला) पुस्तकात मी वापरलेल्या नामांविषयी माझे म्हणणे मला मांडायचे आहे. 'आपण पूर्ण वाक्यांचा वापर करून विचार करतो.' या श्री. शॉनेल यांच्या मताशी मी सहमत होऊ शकत नाही. हा अपुरा विचार आहे. आपण वाक्यातून विचार करतो हे ठीक आहे, पण आपण बघतो मात्र सुट्या सुट्या प्रतिमांमध्ये! त्या प्रतिमा तर एकेकच असतात. विशेषतः मावरी मुले ज्या तऱ्हेने बोलतात, त्याला मी 'एका-शब्दाची' भाषा म्हणते. पण एक मावरी दुसऱ्या मावरीशी बोलतो तेव्हा त्यांच्यालेखी ते एक संपूर्ण वाक्यच असते. कारण मावरी हे मूलतः तरल मनाचे आहेत. प्रगल्भ प्रतिमासृष्टी बरोबरच त्यांच्या मनात कमालीचा बेबंदपणा असतो. त्यांच्या मनातील प्रतिमाचित्र ते एखाद्या शब्दात मांडतात व बाकी अर्थ देहबोलीतून पुरवतात. हावभाव, मुद्राभिनय, आवाजातील चढउतार आणि स्पर्श! एक मावरी दुसऱ्या मावरीशी बोलतो, तेव्हा ते त्याला सहजगत्या पूर्णपणे समजते; कारण मावरींमध्ये समूहमन अजूनही विखंडित झालेले नाही. समूहजीवनामुळे त्यांची संवादक्षमता किंवा सह-अनुभूती घेण्याची क्षमता जवळजवळ अंतर्ज्ञानाच्या पातळीपर्यंत पोचलेली असते. 'शब्देवीण संवादु दुजेवीण अनुवादु' अशी त्यांच्या संवादाची अवस्था येते. जेव्हा दोन व्यक्ती एकमेकांच्या इतक्या निकट असतात, तेव्हा शाब्दिक संवाद एकाक्षरीच उरतो.

मावरी भाषा अलंकारिक मानली जाते. पण तशा भाषेच्या फुलोऱ्याचा उपयोग केवळ सभा-समारंभातच होत असतो. जर एखादा मावरी मुलगा जोरात धावत धावत तुमच्याजवळ येऊन म्हणाला, 'माणूस, माणूस', तर त्याच्या आविर्भावावरुन, उत्तेजित आवाजावरूनच तुम्हांला हे समजते की त्याला म्हणायचे आहे, ''कुणी तरी अपरिचित व्यक्ती आली आहे. मी त्याला यापूर्वी कधी पाहिलेले नाही. कोण असेल तो? त्याला काय हवे असेल? तुम्हांला हे समजले की मला सांगाच. मला खूपच उत्सुकता आहे आणि नवीन व्यक्तीविषयी जाणण्याची हौसच आहे.''

एकदा मी रिसीव्हर उचलला, मला टेलिफोन एक्सचेंजशी बोलायचे होते. चुकून मला दोन मावरींमधील संभाषण ऐकू आले.

पहिला माणूस : नांगर.

दुसरा : नाही.

आणि त्यांच्या आवाजांतील चढउतार, निःशब्दता आणि रिसीव्हर ठेवण्याचा आवाज यातून मला सर्व समजले.

मी जी नामे प्रथम वाचनमालेतील पुस्तकात घेतली आहेत, ती एकाक्षरी वाक्येच आहेत. एका बौद्धिक वातावरणातून दुसऱ्या बौद्धिक वातावरणात जाण्यासाठी ती आवश्यक आहेत. 'मावरी प्रवेशिका' वाचणारे कोणतेही मावरी मूल ही वाक्ये, विशेषणाच्या वा नामाच्या पाचपट वेगाने आत्मसात करते आणि ही वाक्ये जर त्याच्या रोजच्या भावजीवनातून निवडलेली असतील तर दसपट वेगाने ! या संज्ञांशी परिचय होता होताच अक्षरांशी व त्यांच्या उपयोगाशीही ते मूल परिचित होते. त्यामुळे पहिलीच्या पुस्तकांचा वापर करताना त्याचा अनेक शब्दांनी बनलेल्या वाक्यांशी परिचय होतो. त्यातून तो अव्यये, क्रियापदे व समूहार्थक शब्द वापरण्यात तरबेज झालेला असतो.

म्हणूनच मला ही एका शब्दांची पुस्तकेच प्रथम हवी असतात. त्यांची निवड मात्र काळजीपूर्वक करावी लागते. ही निवड करताना खेड्यातील वातावरणाशी जोडले जाण्याचा, सुसंगत राखण्याचा प्रयत्न करावा लागतो.

हे सर्व सहजभावाने मावरींना येते ... ... आणि मलाही.

ट्रेमेनच्या भेटीनंतरचे चिंतन

वाईविनी ही आमची 'संवेदन सम्राज्ञी' आमच्या टेबलापाशी आमचे हावभाव न्याहाळत सर्व वेळ उभी होती. मीही तिला तिचे काम करायला जा असे सांगितले नाही. माझे तिच्या आकलनशक्तीवर प्रेम आहे. ती जरी फक्त सहा वर्षांची असली तरी तिचा कोपर टेकून हातावर रेललेला चेहरा, देहभान हरपून आपले मोठे करडे डोळे विस्फारून आमच्याकडे पाहणे, सारे मला स्पष्ट दिसते आहे. ती तेथे का आली होती ते मी समजू शकत होते. तिला माझ्या भावनांचा थांग लागला होता. मावरींना भावनांचे कल्लोळ सहज उमजतात. तिला आमचे संभाषण - म्हणजे शाब्दिक संवाद कदाचित कळलाही नसेल, पण माझ्या चेहऱ्यावरील भाव ती सहज समजू शकत होती. माझा आवाज, माझे हातवारे. सकाळी नऊ ते अकरा ती तेथे उभी होती. शेवटी तिच्या हाताला कळ लागली. पण मला खात्री आहे की नेमून दिलेल्या अभ्यासापेक्षा ती यावेळेत खूप काही महत्त्वाचे शिकली होती. मावरी पुस्तकांविषयी असलेल्या माझ्या सर्व भावनांशी, त्यांच्या विविध छटांशी, ती समरस झाली होती. मला ते जाणवत होते. मावरींच्या अंतरंगाची मला जाण आहे. आणि ते मी विसरू शकत नाही.

श्री. ट्रेमेन त्या टाईपरायटरविषयी उत्साहाने सांगत होते, ''मला हा माझ्या एका मित्राकडून मिळाला आहे. मी खरे तर त्याच्याकडे हा विकतच मागितला होता. पण तो त्याला एका मित्राने भेट दिलेला होता. तो मित्र आता हयात नसल्याने त्याची आठवण म्हणून असलेला हा टाईपरायटर त्याला विकायचा नव्हता. माझ्या माहितीनुसार न्यूझीलंमध्ये अशा प्रकारचा हा एकच टाईपरायटर असावा. तुम्हांला अशाच प्रकारचा टाईपरायटर हवा होताना? अर्थात हा त्याने मला फक्त कामापुरता वापरण्यासाठी दिला आहे.''

त्या टाईपरायटरवर टाईप केलेला एक नमुना त्यांनी माझ्यापुढे केला. तो पाहत मी भावविवश होत म्हणाले, ''मला तर आनंदाश्रू आवरत नाही आहेत.'' मग मी स्टोअररूममध्ये धावत जाऊन माझी हस्तलिखित पुस्तके आणली. पहिला गठ्ठा, दुसरा गठ्ठा आणि मग एका मागोमाग एक ती टेबलावर पसरली. ढीगच ढीग इतस्ततः पसरले आणि ते पाहता पाहता ट्रेमेनही भावनावश झाले आणि त्यांनी आपल्या

तळहातांमध्ये आपला चेहरा दडवला.

....

मातोव्हेरो हा एक भावनातिरेकाने वागणारा मुलगा माझ्या साहाय्यिकेच्या उपस्थितीने बिथरल्यासारखा वागू लागला. सुरुवातीलाच आपली उपस्थिती जाणवून देण्यासाठी तो चढ्या सुरात बोलू लागला. मी मुलींना बास्केट-बॉल शिकवण्यासाठी बाहेर मैदानावर गेलेली असताना प्रकरण हातघाईवर आले. माताव्हेरोने गोऱ्या जुळ्या मुलांपैकी गोर्डनला ठोकून काढले. मी परतले तेव्हा गोर्डन हुंदके देत रडत होता.

''काय झाले रे गोर्डन?''

त्याला सर्व सांगायचे असूनही तो गप्प बसला. शेवटी त्याच्या भावाने सांगितले की त्याला माताव्हेरोने मारले.

मला याचे फारसे आश्चर्य वाटले नाही. पण 'एका गौरेतर मुलाने गोऱ्या मुलाला मारल्यामुळे' माझ्यातील सुप्त रंगद्वेषी गोऱ्या मनाला वेदना झाल्या. माझा राग वाढू लागला. माझ्यातील या अंतर्गत प्रतिक्रियेचा अंदाज मला आल्यावर मी वरकरणी शांतता पांघरत एवढेच म्हटले, ''माताव्हेरो, शाळा संपल्यावर तू घरी जाऊ नकोस.''

''त्यानेच पहिल्यांदा माझ्या पोटात गुद्दा मारला,'' माताव्हेरोने आपल्या समर्थनार्थ सबबी पुढे करायला सुरुवात केली. पण मला माहीत होते की गोर्डन कुणा मुलालाच काय पण कुठल्या निर्जीव वस्तूलाही गुद्दा मारणे शक्य नाही. मी माताव्हेरोकडे दुर्लक्ष करीत गोर्डनला समजावण्याचा प्रयत्न करू लागले. माझ्या रागावर ताबा मिळवण्यासाठी मी हा प्रश्नच थोडा वेळ बाजूला ठेवून दिला.

त्यावेळी खोलीत मोठ्या मुलीही होत्या. काही सफाई करीत होत्या. काही पियानो वाजवीत होत्या. काही विणत होत्या. कॉलीनही तेथेच होती. थोड्या वेळाने सर्व मुले बाहेर गेली तेव्हा माताव्हेरोलाही मी बाहेर जायला सांगितले.

त्याचे माझ्यावर खरे तर खूप प्रेम आहे, पण याक्षणी मी त्याच्यावर खूपच नाराज आहे, हेही त्याला उमजले होते. तरीही त्यानंतर काय घडले ते सरळ सांगते. त्यावेळी त्याची प्रतिक्रिया अगदी खास मावरी ढंगाची होती. तिथे काही प्रेक्षकही हजर असल्याचे पाहूनही त्याला चेव आला असावा. कारण त्यांची उपस्थिती त्याला आवडणारी होती. त्याने मुठी आवळल्या आणि आपले छोटेछोटे पाय आपटत तो तेथून बाहेर पडला. मी क्षणभर स्तब्ध झाले.

खरे तर त्याच्या दृष्टिकोनातून त्याच्या या कृतीचा अर्थ लावण्याचा एरवी मी प्रयत्न केला असता. तशी मी स्वतःला सवयच लावून घेतली होती. पण यावेळी मात्र त्याच्या या कृतीने माझ्या आत खदखदत असलेल्या संतापाचा स्फोटच झाला. वरपांगी शांत आवाज काढत मी त्याला धमकावले, ''माताव्हेरो, फाजीलपणा करू

नकोस.''

पण त्याने माझ्या शांत स्वरामागील संताप चटकन ओळखला. शब्दांपलीकडील भावनांची स्पंदने समजणे ही तर मावरींची खासियतच आहे. तो दुखावला. त्याने अधिक जोरात पाय आपटले आणि आपल्या छोट्या मुठी वळून उंचावून दाखवल्या. अर्थात प्रेक्षकांची उपस्थिती त्याला चेतवत होती.

मलाही उपस्थितांची जाणीव होती. ती वेगळ्या अर्थाने! त्यांच्यासमोर त्याने गैरशिस्त वर्तन करावे हे माझ्या मनाला लागले. माझा पारा एकदम चढला. पण मला माझ्या स्वभावाची जाण असल्याने मी स्वतः त्याला स्पर्श केला नाही. त्याऐवजी मी त्याला श्री. हँडरसन यांच्याकडे जायला सांगितले. शांतपणे त्याच्याकडे जाऊन मी त्याच्या हाताला धरले. पण त्याला घेऊन वर्गाबाहेर दोन पावले टाकताच त्याचा बंध तुटला व पायरीवर बसकण मारत त्याने रडायला सुरुवात केली. ही सर्वांत वाईट गोष्ट होती. अचानक माझा राग विसरून मी त्याला म्हटले, ''रडू नकोस माताव्हेरो, तू तर चांगला मुलगा आहेस ना? तुझा रुमाल कुठे आहे?''

''आत आहे'', असे म्हणून तो वर्गात पळाला तो बाहेर आलाच नाही. शेवटी मी परत आत गेले व त्याला शोधत विचारले, ''गेला कुठे हा मुलगा?''

माताव्हेरो एका कोपऱ्यात रुमाल शोधण्याचा बहाणा करीत वेळ काढत होता. ''तो रुमाल शोधतोय'', कुणीतरी म्हणाले. बघणारी मुले माताव्हेरोच्या बाजूने असू शकतील याची तोपर्यंत मला कल्पनाही आला नव्हती. मी स्वतः त्याच्यापर्यंत गेले. मला कळत होते की मी चुकतेय. आता माझ्या चुकीची शिक्षा मला भोगणे भागच होते. सगळ्यांसमोरच 'तू घरी जा,' असे मी माताव्हेरो फर्मावले. ''आणि उद्या येऊ नकोस. दुसऱ्यावर हात उगारणारी मुले मला शाळेत नकोच आहेत.'' रागाने मी पुढे आणखी पुस्ती जोडली.

''मी नाही आत्ता जाणार. मी एमिलीची वाट पाहीन.'' परिस्थिती हाताबाहेर चाललीच होती. मी पवित्रा बदलला. मी स्वतः त्याला हातही लावला नाही. मी परत म्हणाले, ''तुला आता हँडरसन साहेबांकडेच पाठविते माताव्हेरो. जरा हँडरसन साहेबांना बोलाव बरे.'' मी वाईविनीला सांगितले. कुणाला काय काम सांगितले पहा. ती गोगलगायीच्या गतीने बोटांशी चाळा करीत करीत वर्गाबाहेर गेली. मी माताव्हेरोच्या जर्सीची कॉलर पाठीमागून पकडली व त्याला वर्गाबाहेर नेऊ लागले. पायऱ्या उतरून पायवाटेने मुख्य इमारतीकडे जाऊ लागले. माताव्हेरोचा निषेधात्मक आक्रोश सुरूच होता. ''मी नाही जाणार. मी एमिलीची वाट पाहत थांबेन.''

हिरवळीच्या पलीकडे गेल्यावर मात्र तो थांबला. मी त्याला अद्यापही पकडून ठेवले होते. 'के' अजून का आले नाहीत? मला आता या नाट्याचा उबग येऊ

लागला होता. तेवढ्यात पावसाची सर आली. पण मी माताव्हेरोला सोडले नाही. मग अचानक माताव्हेरोने आपला हट्ट सोडून दिला व तो घरी जायला तयार असल्याचे सांगू लागला.

मी के ना बोलावण्यासाठी कुणी दुसरा माणूस शोधू लागले. माताव्हेरोच्या प्रेमामुळे वाईविनी ऑफिसचा रस्ताच विसरली. मला गोर्डन दिसला. त्याच्याशिवाय या कामासाठी अधिक उत्साही स्वयंसेवक कोण मिळाला असता? ''गोर्डन, हँडरसन साहेबांना मी बोलावले आहे म्हणून सांग तर.'' गोर्डन अत्यंत आवडीने व वेगाने कामावर निघाला.

पावसाचा जोर आता वाढला होता. बालवाडीच्या अंगणात दर्शकांची गर्दी वाढली होती. त्यातच कॉलीन पण उभी होती. गेले तीन दिवस ती माझ्याकडे आदर्श शिक्षिका म्हणून पाहत होती. मुख्य इमारतींच्या पायऱ्यांवर, सावलीत मुले उभी होती. पण मी अजूनही माताव्हेरोला पकडून ठेवले होते. शेवटी के आले. ''तुम्ही या मुलाशी बोलावे अशी माझी विनंती आहे. आज तो खूपच व्रात्य आणि उद्धटपणे वागतो आहे,'' मी म्हणाले आणि माताव्हेरोला त्यांच्या हवाली केले.

हे लिहिणे खूपच वेदनादायी आहे. आणि एकदाचे लिहून संपले याचा मला किती आनंद वाटतोय. मला खरेच ते सारे लाजिरवाणे वाटते आहे. मला समजते आहे की मी कुठे चुकले होते. माझा तोल गेला आणि ... ...

....

माध्यमिक शाळेच्या ऑपेराच्या कार्यक्रमासाठी मी दोन दिवसांपासून गिसबोर्नमध्ये आहे. मी घराबाहेर असताना मेरियन आणि रांगी घरी गेल्या आणि त्यांनी पुढच्या अंगणापासून मागच्या परसापर्यंत सर्व काही झाडून पुसून लख्ख केले. बाथरूम, स्वैपाकघर धुतले. सर्व अगदी नव्यासारखे झाले. अगदी ज्यातील पसाऱ्याची व्याख्याच करता येणार नाही अशी अवस्था असलेले माझे ते नामांकित ड्रेसिंग टेबलसुद्धा त्यांनी आवरले. त्यांनी मुलांच्या खोल्याही नीटनेटक्या केल्या होत्या.

....

पुन्हा माताव्हेरोविषयी थोडसे. डी. एच. लॉरेन्स यांनी म्हटले होते, ''जर एखादे मूल तुम्हांला त्रास देत असेल तर त्याला चांगले जोरात बदडून काढा. ते हिताचे आहे. आपल्या अशा प्रकारच्या वागण्याने इतरांना त्रास होतो. हे त्याला यातून समजेल.'' अर्थात डी. एच. लॉरेन्सना स्वतःला मुले नव्हती. त्यामुळेच कदाचित ते या विषयावर अधिक सुस्पष्टपणे बोलू शकले असतील. आपण आपल्या मुलांमध्ये अगदी खोलवर गुंतलेले असतो. एक मेंदूतज्ज्ञ म्हणाला होता, ''ही दोन वर्षांची पोरे जगात आल्यावर आपला भार अन्य कुणावर टाकू लागली तर त्यांना तडाखा दिलाच

पाहिजे; अन्यथा त्यातून बऱ्याच इतर गोष्टी आणि इतर समस्याच तयार होतात. शिवाय योग्य वेळी मिळालेला मार आणि त्याचे कारण यांची सांगडही ती घालू शकतात.'' माझ्या स्वतःच्या मुलांबाबत मला हाच अनुभव होता. त्यांना फटकावल्याशिवाय त्यांच्याकडून काहीही करून घेणे शक्य नव्हते.

तथापि... अजूनही मला असेच वाटते की माझ्या इतकाच माताव्हेरोलाही राग येण्याचा हक्क होताच. मी सुद्धा बाह्य नियंत्रणाशिवाय मुक्तपणे जगण्याची शैलीच नेहमी पुरस्कारली होती. इथेही! आणि ऐन कसोटीच्याच क्षणी मी ती नाकारली. का? अहंकार!

शी ! किती लाजिरवाणी गोष्ट आहे ही! या प्रकरणाची मी एकदा केशी व नंतर टॉमशी अशी दोनदा सविस्तर चर्चा केली म्हणूनही असेल कदाचित, पण आश्चर्य म्हणजे त्यानंतरही मला झोप आली.

....

मुलींमध्ये काम करताना मला खूप चेहरे, बदलत्या लहरी, चढते सूर आणि वेळोवेळी वाहणारे अश्रू यांतून वाट काढताना काय काय सोसावे लागते, याची कुणाला कल्पनाच करता येणे शक्य नाही. आणि हेच मुलांबरोबर काम करतानाही होते. मुलांच्या वर्तनाचे मूल्यमापन तुम्ही कशा पद्धतीने करता यावरच सारे अवलंबून असते. युरोपियनांच्या दृष्टिकोनातून पाहिले तर हे भयानकच वाटेल. मावरींच्या मानदंडावर तपासले तर हे सहज, सामान्य वर्तन वाटेल.

बास्केट-बॉलच्या मैदानावर :

''बाई, मी पाऊलेट बरोबर जागांची अदलाबदल करू?''

''नाही करायची.''

रडणे सुरू.

कुणीतरी कुणाला तरी ''हेलन, तू लबाड आहेस.''

अश्रू ! शिवाय खट्टू चेहरा घेऊन उर्वरित वेळ खेळणे.

''श्रीमती हँडरसन, मला सेंटरला खेळून कंटाळा आलाय. मला गोल जवळ खेळायचे आहे.''

''मध्येच जागा बदलता येणार नाही. त्या जागी खेळण्याचा सराव व्हायला हवा. अजूनही तुझे पाय जागी स्थिर नसतात.''

संताप. माना उडवून फणकारा व्यक्त करणे. त्यावेळी इतरांच्या नजरेत तिच्याविषयी दिसणारी सहानुभूती.

उपाय

मी 'के'शी या सदैव फुरगंटणाऱ्या मुलींवर काय उपाय करावा याबाबत बोलले.

ते म्हणाले, ''तिला तत्काळ बाहेर काढ. तिच्या जागी बदली खेळाडू घेऊन तिच्याकडे पूर्ण दुर्लक्ष कर.''

''मिसेस हँडरसन, मी रांगी बरोबर जागा बदलू?''

''नाही बदलायची.''

अश्रू. संताप..

''चल, लागलीच बाहेर हो बरे.''

''नको, नको मी खेळते याच जागेवर.''

किती सोप्पा उपाय.

पण मी कधीही 'रडू नकोस ,' म्हणून समजावत नाही. रडण्याविषयी माझी काहीच तक्रार नसते. मला अश्रू समजतात. आवडतातही. पण वेडावाकडा चेहरा करून खेळून इतरांचाही रसभंग करणे मला खपत नाही. अश्रू वाहू द्या. ते ठीक आहे. वेळ पडली तर तुमच्यासाठी माझेही डोळे पाझरतील.

....

मी माझी मावरी प्रवेशिकेच्या पुस्तकाची साठ पाने ट्रेमेनना पाठविली. आता लहान मुलांसाठी खास मोठ्या टाईपमध्ये ते ही सारी पुस्तके टाईपसेट करतील. ही पाने टाईपसेट करून माझ्याकडे परत आली. तेव्हा मी अगदी हर्षभरित झाले.

पहिल्या प्रतीवर छापलेल्या शब्दांवर मी चित्र काढते. चित्राच्या बाह्य रेषा काढून मी माझ्या साहाय्यिकेकडे देते. प्रत्येक पानाच्या सहा प्रती काढल्या जात आहेत. कॉलीन ती उर्वरित पाच प्रतींवर गिरवते. त्यात रंग भरते. तिचे काम अत्यंत टापटिपीचे असते. आमचे काम धिम्या गतीने सुरू असते. रोजच्या जीवनातही चमत्कार घडू शकतात, असे मला नेहमीच वाटत आले. खरे तर अशा चमत्कारांची मी अपेक्षा करीतच असते.

एक दिवशी अचानक शिक्षणमंडळाचे काही सदस्य भेटीदाखल आले.

''आपल्या सगळ्याचं मनःपूर्वक स्वागत.''

मी तर अनपक्षितपणे घडणाऱ्या सर्व घटनांचे अगदी स्वागतच करते.

''या दिशेला आल्यावर तुम्हांला भेटल्याशिवाय जाणे कसे शक्य होते?''

''या निमित्ताने परिचय वाढेल.''

मेरिऑन पियानोवर 'बिग इनफ फॉर यू' ही धून वाजवत होती. मुले चित्र काढण्यात दंग होती. धून कानी पडताच ती जोशात गायला लागली.

अचानक मी पाहुण्यांना विचारले,

''तुम्ही 'हूला नृत्य' पाहू इच्छिता का?''

''अरे वा ! आवडेलच की.''

मी पियानोच्या दिशेने धावले. आता मदतनीस मिळाल्यापासून सर्व दिशांना धावण्याची माझी गती वाढली आहे. मी पियानोवर बसले आणि मुलांचा उत्साह वाढविण्यासाठी दोन गाणी वाजवली. मुले बसल्या जागेवरून गाण्यात सामील होऊ लागली. मग मी 'हूला' नृत्याची धून वाजवायला सुरुवात केली. धून ऐकताच ते सर्व तिथे खेचले गेले. काहींनी टाळ्यांचा ताल धरला, काहींनी गाणे म्हणायला सुरुवात केली, तर काही त्या ठेक्यावर नाचू लागले. जेनीच्या हातांची हालचाल तुम्ही पहायला हवी होती आणि मेकरच्या गब्दुल शरीराची लय, रेरेमोनाचे भिरभिरणारे डोळे! पण खरी नायिका तर अजून दिसतच नाही. वाईविनी. कुठे आहे ती? एखाद्या अस्सल कलावंताप्रमाणे ती तिची कमतरता जाणवून देऊन मगच प्रकट होणार असे दिसते आहे. 'वाईविनी,' मी आवाज दिला. आणि मग वाईविनी लयबद्ध पावल टाकत हूला नृत्यात सहभागी झाली. हळूहळू कंबर लचकवत, हातांनी ताल देत ती मुलांच्या कड्याच्या मधोमध येऊन स्थिरावली. सर्वच जण धुंद होत त्या छोट्या कड्यात बांधले गेले.

ते परतल्यावर माझ्या मनात आले, खरेच मी केले ते बरोबर होते की नाही? ते शिक्षण मंडळाचे सदस्य होते. त्यांना हूला नृत्य दाखविणे योग्य म्हणावे की नाही?

पण माझा हाच तर सिद्धान्त आहे आधी कृती करा, मग त्यावर विचार करा.

....

बुधवारी वायर्फोशी आमचा बास्केट-बॉलचा सामना आहे. सर्व मुली आपापले ब्लेझर पूर्ण करण्यात गुंतल्या आहेत. खिशांवर भरतकाम सुरू आहे. स्वेटरचे काम पूर्ण झालेही. बारा वर्षांच्या इतिहासात प्रथमच मी टीमबरोबर बाहेर चालले आहे. मला जायची इच्छा आहे. शेवटी मी या तीन टीमना शिकवले आहे ते काय उगीच? मला हा सामना बघायचाच आहे. त्यांच्या हातून होणाऱ्या चुका पाहायच्या आहेत. त्या पाहूनच पुढच्या शुक्रवारी उत्तर हॅवलॉकशी होणाऱ्या सामन्याचे वेळी त्यांच्यात सुधारणा करणे शक्य होईल. बरीच धूर्त होत चाललेय की मी ! कल्पना करा- मी आता बास्केट-बॉलच्या दृष्टिकोनातून विचार करायला लागले आहे.

....

पॉली : हँडरसनताई, तुम्ही किती वर्षांच्या आहात?

मी : का?

पॉली : आज कोडे तयार करायची माझी पाळी आहे. तुमच्या या माहितीचा मी एका प्रश्नासाठी वापर करीन.

....

माताव्हेरो हा शाळा समितीच्या अध्यक्षांचा नातू आहे. त्यांची उपस्थिती माझ्या

स्त्री मनाला देखील स्पर्श करून गेली. मी आजवर पाहिलेल्या सर्व पुरुषांपेक्षा ते अधिक उंच व तगडे होते. माताव्हेरो हा त्यांच्यापुढे एवढुसा दिसत होता. पण एक साम्य होते दोघांत. दोघेही बेधडक खोटे बोलण्यात पटाईत होते.

पण मला खोटे बोलणे आवडते. त्यात कल्पनाशक्तीचा वापर असतो. सहज ओळखता येणारी तीच ती कंटाळवाणी रोजची परिस्थिती त्यात नसते.

माताव्हेरोशी झालेल्या चकमकीनंतर दुसऱ्या दिवशी तो शाळेच्या प्रवेद्वारापाशी आलेला मी पाहिला. थोडा वेळ घुटमळून तो परत घरी गेला. खरे तर रुसलेल्या मुलांच्या मागे न धावण्याचा माझा नियम आहे. परंतु काही झाले तरी माताव्हेरो हा शाळेच्या अध्यक्षांचा नातू आहे, हे मी विसरू शकत नव्हते. शिवाय त्याच्याविषयी मलाही आस्था होती म्हणून.

त्या दिवशी संध्याकाळी मी माताव्हेरोला घराकडे जाताना पाहिले होते. आपले रबरी बूट घालून उड्या मारत तो चालला होता. मी मागून त्याला पुकारले, ''माताव्हेरो उद्या शाळेत ये. तू चांगला मुलगा आहेस ना?''

त्याने मागे वळून पाहिले त्रयस्थपणे माझ्याकडे पाहिले. त्यावेळी मी त्याला एखादी जख्ख म्हातारी चेटकीण वाटत असणार. मी परत म्हणाले, '' ये रे बाबा परत.'' पण माझ्या स्वरातला आत्मविश्वास डळमळला होता.

काही वेळ त्याने तिथेच थांबून विचार केला आणि मग तो घराकडे निघून गेला.

नंतर मी शाळेत पोहोचले. आणि थोड्याच वेळात एखाद्या वळूसारखे डुरकत अध्यक्ष तिथे आले आणि म्हणाले, ''मी शहरात निघालो होतो. तर मला माताव्हेरो भेटला. तो घरी निघाला होता. तो म्हणाला त्याला कुणीतरी फारच रागावले. मिसेस हॅंडरसननी त्याला शाळेत परत येऊ नको म्हणून सांगितले आहे असेही तो म्हणाला.''

''ही फक्त एका बालमनाने रचलेली गोष्ट आहे.'' शांतिदूत के म्हणाले. ''मिसेस हॅंडरसन, असे काहीही म्हणाल्या नाहीत.''

''मला मात्र त्याने असे सांगितले. मी अगदी बसमध्ये चढतच होतो तेव्हा मला तो भेटला.''

''पीटर, अरे तो एक लहानसा मुलगा आहे. तू त्याचा शब्द न् शब्द खरा मानणार आहेस का?''

''तो म्हणाला त्याला काल खूप बोलणी खावी लागली.''

''हो, त्याला काल बोलणी खावी लागली खरी. तो आपल्या वर्गात शिक्षकांशी खूपच उद्धटपणे वागत होता. मीच तर रागावलो त्याला.''

थोड्या वेळाने मुलांनी मला सांगितले की पीटर दरवाजापाशी उभे आहेत.

मी त्यांना आत बोलावले, पण ते आले नाहीत. फक्त निरोप पाठवला की ते

मिसेस हॅंडरसनना भेटू इच्छितात. मी उठले लाकडी ठोकळ्यांची घरे बनविणाऱ्या मुलांकडे एक नजर टाकली. त्यांची अस्वस्थता पाहून मी हादरलेच. भरभक्कम देह पण कमजोर हृदय. त्यांनी माताव्हेरोचा डबा आणला होता. ते म्हणाले, ''मी माताव्हेरोला भेटू इच्छितो.'' अगदी खर्जातला आवाज.

''हा काय इथेच तर आहे तो.''

मला आश्चर्य वाटले त्यांनी सरळ माताव्हेरोलाच का नाही बोलावले. ते अजून माझ्याकडे पाहत होते.

''मी बोलावते त्याला.''

मी त्यांना तेथेच सोडून माताव्हेरोला बोलवायला गेले.

त्या रात्री त्यांचा दुःखीकष्टी चेहरा पाहून मी कशीबशी झोपले. त्यांची पत्नी वारलेली होती.

त्यानंतर बऱ्याच दिवसांनी एका रात्री बऱ्याच उशिरा पीटर माझ्या दिवाणखान्यात बसून होते. ही तशी खास मावरींची सवय त्यांच्यात दिसत होती. शुष्क स्वरात ते म्हणाले, ''मी जरा उशिराच आलोय.''

''असू द्या. तुम्ही सकाळी उशिरापर्यंत झोपू शकाल.''

''नाही. मी नाही झोपू शकणार.''

''नाही? का?''

''मला माझ्या नातवाचा नाश्ता तयार करावा लागतो.''

'माताव्हेरोचा? का? त्याचे आई-वडील काय करतात?'

''त्याला माझ्याच हातचा टोस्ट आवडतो. त्याच्या आईला माझ्यासारखा जमत नाही असे त्याचे म्हणणे असते.''

काही दिवसांनी 'गुरगुरणे' हा शब्द नव्याने आलेल्या मुलांच्या शब्दसंग्रहात समाविष्ट झाला. अर्थातच मावरी पुस्तकात! कंटाळवाण्या, निरस आणि सामान्य द्विमितीच्या इंग्रजी पुस्तकांच्या जगात हा शब्द कुठून येणार? मावरींना मात्र एका नजरेत त्याचा अर्थ उमगतो.

....

शाळेतल्या मुलांना 'वाई आता' हे माओरी गाणे आणि 'हाका' नृत्य शिकवायला आज काहू आमच्या निमंत्रणावरून शाळेत आला होता. पुढच्या आठवड्यात उत्तर हॅवलॉकच्या भेटीसाठी हे गाणे व नृत्य हवे होते. तो अद्ययावत कपडे घालून बरोबर अडीचला शाळेत आला. मी त्यांच्या सरावाच्या वेळी तेथेच थांबले. मी काही नेहमी थांबत नाही. त्यांच्या गाण्यात एक झिंग असते. ती मला सहन होत नाही. पण आज कॉलीन बालवाडी सांभाळत असल्याने मी मोकळी होते. त्यातून मला पुढील गोष्टी

समजल्या. गाणे गाताना मावरी जी धिमी लय सांभाळतात त्याचे कारण त्यांना नव्या गाण्याविषयी असलेले आकर्षण एवढेच नव्हते, गाण्याची नशा हेही होते. ही नशा खूपच सुखद असते. त्याच त्या ओळींची पुनरुक्ती, त्यांची साधी लय आणि जोडीला मावरींचा तो विशेष कंठ स्वर. मीही ते ऐकून झिंगून गेले. काहू त्याची गिटार वाजवतोय. ते सर्व दृश्य म्हणजे मावरींच्या समूहमनाचा जिवंत आविष्कार होता. ते जणू त्यांचे हृदय होते आणि गिटार ही त्यांच्या हृदयाची सरगम होती.

खरे तर मी मुद्दाम गाणे शिकायला आले होते. म्हणजे काहू नसेल तेव्हा मी त्याची गाण्याची तालीम घेऊ शकेन. पण तिथे थांबल्यावर मला माझ्या कल्पनेतील वैय्यर्थ कळले. काहू त्याच्यामधून जे निर्माण करू शकतो, तसे संगीत मी कधीच निर्माण करू शकणार नाही.

कारण मी मावरी नाही.

आता मला परत तालमीला जाण्याची गरज नाही.

....

वाचनमाला पुस्तक एक

फेब्रुवारीत प्रवेश घेतलेल्यांची प्रगती.

हॅरी	३ शब्द	खूपदा गैरहजर
पॅची	१२ शब्द	हा कानाने ऐकू शकत नसल्याचे आम्हांला आता कळले आहे.
क्लॉसम	१० शब्द	दीर्घ बाल्यावस्था
विकी	१२ शब्द	मंद बुद्धी
मार्क	४६ शब्द	सर्वसाधारण बुद्धिमत्ता पण चांगली युरोपियन देखभाल
टेम	६८ शब्द	बुद्धिमान मावरी

युरोपियन मुलांना इंग्रजी पुस्तके व मावरी मुलांना इकाहा पुस्तके वापरून शिकवायचे मी ठरविले आहे. यामुळे वर्गातील पुस्तकांची संख्या दुप्पट होते. पण त्याला इलाज नाही. गोऱ्या मुलांना गोऱ्यांचीच पुस्तके आवडतात व सावळ्या मुलांना त्यांची सावळी पुस्तके आवडतात ते तसे स्पष्ट सांगतातही. अर्थात त्याशिवायही अनेक गोष्टीतून हे स्पष्ट दिसतच असते.

मला वाटते त्यांच्या हाती प्रत्यक्ष पुस्तक देण्यापूर्वी त्यांची शब्दसंख्या झपाट्याने वाढली पाहिजे. पुस्तकाच्या पानांचा स्पर्श, ती पलटताना होणारा आनंद, चित्रांचा उलगडणारा आनंद यातून वाचनाचे प्रोत्साहन मिळते. मी पहिले इकाहा पुस्तक त्या सावळ्या मुलांच्या हाती दिले. आतापर्यंत असे पुस्तक तयारच नव्हते. आता त्यांची गती वाढेल, अशी माझी अपेक्षा आहे. निदान पूर्वीपेक्षा तरी गती जास्त होईल.

गोऱ्या मार्कच्या हाती पहिल्यापासून गोरी पुस्तके न देण्याबद्दल मला आता खेद होतोय.

....

बास्केट-बॉलचा 'अ' संघ बालवाडीत स्वस्थ शांतपणे बसला आहे. का?

''माफ करा मला. हेलेनला शिक्षा करणे भागच आहे,'' मी म्हणाले. हेलेन ही अत्यंत तोंडाळ व अहंकारी मुलगी आहे. माझे बोलणे ऐकताच ती एकदम मागे सरकली. तिचा चेहरा लाल झाला. ''वायर्फोला तिने केलेले निषिद्ध वर्तन लक्षात घेता हे अटळ आहे. तिचा चिडकेपणा व बेशिस्त! तिच्या चिडक्या स्वभावामुळे तुम्ही खेळाच्या उत्तरार्धात एकही गोल करू शकला नाहीत. आपण जवळ जवळ हरण्याच्या स्थितीत होतो. जेव्हा आपण अस्वस्थ होतो तेव्हा केवळ मुलीच नव्हे तर आपण सगळेच रडतो. तुम्ही खेळताना स्वतःची जागा विसरू शकता. हेही ठीक आहे. तुम्ही पुन्हा सरावाने ते शिकू शकता. पण चिडणे, हट्टीपणा करणे, तोंड फुगवून बसणे, हे चालवून घेणे अशक्य आहे. तुला हॅवलॉक विरुद्धच्या सामन्यातून वगळण्यात येईल. तुला टीमच्या बाहेर कायमचेच घालवणे मला शक्य होते; पण एरवी तू चांगली वागत आली आहेस. मला अनेकदा खूप मदतही केलेली आहेस. तशी तू चांगली मुलगी आहेस. त्याला स्मरून मी तुला आणखी एक संधी देऊ इच्छिते. तू यानंतर होणाऱ्या हॅवलॉक विरुद्धच्या सामन्यात खेळू शकशील. मात्र त्याही सामन्यात मी तुझ्या वर्तनावर लक्ष ठेवेनच.''

मी यापूर्वी खूपच अस्वस्थ होते. मला वाटले हेलन फटकळपणे माझ्यावर तोंडसुख घेईल. प्रतिस्पर्ध्याकडून जराही प्रतिकार न होण्याची मी कल्पना केलेली नव्हती.

....

'बी' टीमला मी बॉस्केट-बॉल शिकवत होते. अचानक जेन हॅमंड खेळायची थांबली. तिची लय साधत नव्हती म्हणून ती वारंवार अडखळत होती. तिच्यासारख्या मुलींना आपल्याच हातून सर्वोत्तम कामगिरी व्हावी असे वाटत असते. आधी मी तिच्याकडे दुर्लक्ष केले. तिच्या त्रासिक अविर्भावाकडे कानाडोळा केला. मला वाटले काही वेळाने ती पूर्ववत होईल व माझ्या समोरील एक कटू प्रसंग टळेल. पण लिली ओरडली, '' जेन, तू खेळतच नाही आहेस.'' मग मला शिट्टी वाजवून खेळ थांबवणे भागच पडले.

''जेन खेळ थांबव आणि बाहेर ये. मला अशी त्रासिक मुद्रा चालणार नाही.''

जेन हलली सुद्धा नाही. तिथेच उभी राहून ती जोरजोराने किंचाळू लागली. वेड्यासारखी रडू लागली. लिलीला लाखोली वाहत ती म्हणाली, ''तू माझ्याशी असे वागायला, असे बोलायला नको होतेस. माझ्याशी अशा स्वरात बोलतेस तू?

ही काय पद्धत आहे बोलायची?'' ही खेड्यातील भांडणाची सही सही नक्कल होती. लिली खरे तर काही बोललीच नव्हती. 'जेन खेळत नाही आहे' हे तिचे वाक्य म्हणजे तिचे निरीक्षण मात्र होते. तक्रार नव्हती.

''आत जा जेन, तू खेळत नाही आहेस आणि मला अशी चिडकी मुलगी नकोय.''

जेन हॅमंडने हलली नाही. अधिक मोठ्याने रडणे चालूच.

''आत जा.''

जेन तरीही आक्रमक मुद्रेने उभीच.

''लोटस हॅंडरसन साहेबांना बोलाव बरे.''

हॅंडरसन जेव्हा पायऱ्या उतरून आमच्यात आले तेव्हा अश्रूंचा आणि आरोपांचा पूर परमोच्च बिंदूवर पोचला होता.

''हॅंडरसन, ही मुलगी तोंड फुगवून उभी आहे.''

''लिली, तू मला असे बोलायला नको होतेस. ही काय माझ्याशी बोलायची पद्धत झाली?''

''आत जा,'' हॅंडरसन म्हणाले.

जेनने पहिल्यांदाच आपल्या मनाविरुद्ध जाणारी गोष्ट स्वीकारली. ती आत गेली. आम्ही पूर्ववत खेळू लागलो.

....

''विणकाम करणाऱ्यांनी हात वर करा. कोणा कोणाला विणकाम येते?'' मी हॅंडरसनच्या मोठ्या वर्गात जाऊन विचारले.

काही हात वर झाले. काहींना भविष्यातील संकटाची चाहूल लागली. त्यांनी हात वर केलेच नाहीत. अगदीच खरे सांगायचे तर हॅमंड मुलींनी हात वर केलेच नाहीत.

''तुझे विणकाम कुठे आहे विनी?''

''घरी राहिले आहे,'' विनी.

''तुझे जेन?''

''घरी राहिले आहे, हॅंडरसनताई.''

रोंडाने आमच्याकडे दुर्लक्ष करीत एक पुस्तक उचलून वाचायला सुरुवात केली.

''हॅंडरसनताई बोलत असताना वाचू नकोस'' केनी तिला बजावले. त्यांनी तिला बाहेर बोलावून चांगले झापले. तिने ते शांतपणे ऐकले. मावरी तसे टणक असतात. शिवाय बोलणी खायला ते सरावलेले असतात. मोठ्यांचे रागावणे, ऐकणे हा त्यांच्या शिष्टाचाराचाच भाग असतो. मी त्यांना झाडणे चालूच ठेवले. माझी सर्दी वाढली होती आणि त्यामुळेही मी चिडचिडी झाले होते.

''हेलन, तुझे विणकाम कुठे आहे?''

''मी ना बाहेर मैदानावर विणत होते. तेव्हा काही मुले पळत पळत येऊन माझ्यावर धडकली. त्यात माझी विणकामाची सुईच मोडली,'' हेलेन.

''कुठे आहे ती सुई?''

''घरी आहे हॅंडरसनताई.''

''चेल, तुझे विणकाम कुठे आहे? तू हात वर केला नव्हतास,'' हळूहळू आणखी हात वर झाले.

''कुठे आहे?''

''घरी आहे.''

''तुझे विणकाम कुठे आहे नेहा?''

''शाळेत आहे हॅंडरसनताई.''

मी शेजारी उभ्या असलेल्या हॅंडरसनसाहेबांकडे वळले. पती म्हणून नव्हे तर शाळेचे मुख्याध्यापक म्हणून.

'' हॅंडरसनसाहेब, दुपारी विणकामाचा तास असतो हे या मुलींना माहीत आहे, पण त्या क्वचितच वर्गात येतात. आणि आल्या तरी विणकाम आणतच नाहीत. त्यांनी मे महिन्याच्या सुट्टीपूर्वी विणकामाला सुरुवात केलीय आणि अजून ते पुरे होतेच आहे. तुम्ही या सर्व मुलींशी बोलावे असे मला वाटते.''

''जरूर. जरूर बोलेन मी या सर्वांशी,'' मग सगळ्यांची नावे लिहिली गेली.

माझा पारा चढू लागलाय याची मला जाणीव झाली. मी सावधपणे लक्षणे बघू लागले. मी खोलीत नजर फिरवली. 'लोकर पुरवली आहे, सुया दिल्यात, वेळ ठरली आहे, मार्गदर्शनाला शिक्षक आहेत आणि तरीही तुमचे विणकाम पुरे होत नाही? एकाही मुलीने स्वेटर पूर्ण केला नाही.'' मी त्यांना सर्वांत अधिक बोचणारा शब्द शोधत म्हणाले. ''तुम्ही सर्व जण मूर्ख आहात.''

माझी मनोवस्था आता पूर्णपणे नियंत्रणाबाहेर चालली होती. मी स्वतःला काहीही करून सावरू इच्छित होते.

''विणकाम शुक्रवारपर्यंत पूर्ण व्हायलाच हवे. नाही तर मुख्याध्यापकांसमोर उभे करण्यापलीकडील कारवाई करावी लागेल.'' पण यावेळपर्यंत माझ्या आवाजाला कंप सुटला होता. माझा स्वतःवरील ताबा सुटत चालला होता. म्हणून मग मीच तेथून निघून गेले.

....

शुक्रवारी हॅवलॉकशी 'बी' टीमचा सामना होता. त्याचा सराव घेण्यासाठी मी जाणार होते. पण झाल्या घटनांनी मी इतकी विचलित झाले होते की, काहीही न

करता मी सरळ घरीच गेले. घरी गेल्यावर कशात तरी मन रमवावे म्हणून मी कपाटातून माझ्या आवडीचा खाऊ शोधला आणि आहारतज्ज्ञांचा सल्ला धुडकावत सर्व खाऊ संपवला. चहा केला. 'मावरी!' मी स्वतःशीच पुटपुटले. त्या पुटपुटण्यात वंशभेदाचा पूर्वग्रहाचा सर्व विखार सामावलेला होता. इतरांमधील हा पूर्वग्रह जावा यासाठी मी आजवर संघर्ष करीत आले होते.

पण केकची चव अप्रतिम होती आणि कटलेटही. शिवाय मलईयुक्त चहा. वा ! अमृतच जणू !

बिचारे मावरी !

दुसऱ्या दिवशी मी केशी बोलले. नवरा म्हणून नव्हे, मुख्याध्यापक म्हणून. अजून दोन मुलींनी विणकाम केलेले नव्हते. पण त्यांनी चतुराईने हात वरच केले नाहीत. जेन आणि क्रिस्टल हॅमंड.

त्या दिवशी मी शाळेत गेलेच नाही. शिशुवर्ग कॉलीनवर सोपवला. मुख्याध्यापक जेव्हा सायंकाळी घरी परतले, तेव्हा म्हणाले, ''आज शाळेत सर्वत्र विणकामच विणकाम सुरू होते.''

खरेच के किती विलक्षण मुख्याध्यापक आहेत ! हे सर्व काल्पनिक वाटू शकेल. पण हे सत्य आहे. माझ्या डायरीतला उताराच आहे हा. हे कथन करताना मला वेदना होत होत्या. पण तरीही हे सांगितलेच पाहिजे.

सकाळी मी कॅप्टन मरिऑनला बोलावले.

''मॅरिऑन, मी तुझ्या टीममधल्या मुलींना शुक्रवारपर्यंत स्वेटर विणून ठेवायला सांगितले होते. पण ते इतक्या लवकर त्यांना जमेल असे मला वाटत नाही. डेलाला पुढच्या बुधवारपर्यंत स्वेटरसाठी वेळ मिळेल असे सांग. जेन तर विणकामात इतकी मागे आहे की तिला काम पूर्ण करायला पुढच्या आठवड्यातला शुक्रवार तरी उजाडेलच. तिलाही तेवढा वेळ दिलाय म्हणून सांग.''

मुख्याध्यापकांपुढे उभे करण्यापलीकडील कारवाई बहुधा हीच असावी.

मी माझ्या या कृतीने प्रसन्न झाले.

पण किती विलक्षण आहेत ही मुले! नाहीतर काय मी उगाच त्यांच्याविषयी इतका विचार करीत बसले असते? आज काहू अगदी वेळेवर आला होता. त्याने साभिनय गीतांची तालीम घेतली. हॅवलॉकच्या उद्याच्या भेटीत ही गाणी म्हणायची होती. आता या गाण्यांनी चांगला आकार घेतला आहे. इतके सुंदर कंठ आणि इतके उत्कृष्ठ शिक्षक मी आजवर पाहिलेच नव्हते. मोठ्या मुलांची गाणी दिवसेंदिवस प्रभावी बनत आहेत. डेलाचे 'हॅरी लाईम थीम,' पॉलीचे 'अम्ब्रेला मॅन' जॉर्जचे 'ट्वायलाईट' गीत ऐकायला हवेत तुम्ही आणि याच वेळी विणकामही जोरात सुरू

आहे. सुरेख पिवळ्या रंगाचे स्वेटर्स! 'बी' टीमला मी लिहिलेल्या पत्राचे त्यांनी उत्तर दिले नाही; पण हिवाळी गणवेश घातलेल्या मुलांची संख्या मात्र वाढताना दिसते आहे.

ताजी बातमी. छापता छापता

काल हॅवलॉकची टीम इथे अवतरली. त्याच त्यावेळी लॉपडेल व ट्रेमेन हे न्यूझीलंडमधील माध्यमिक शाळांचे वरिष्ठ तपासनीस शाळेत आले. त्यांना माझी मावरी पुस्तके पाहायची होती. त्यांच्या बरोबर मी सायंकाळपर्यंत होते. त्याच वेळी पिवळे स्वेटर्स व नव्या रंगसंगतीचे कपडे घालून माझ्या टीम मैदानावर उतरल्या. त्याच्या लढती त्यांना माझ्याशिवायच लढाव्या लागणार होत्या.

पुढच्या आठवड्यात ट्रेमेन व लॉपडेल शिक्षण-संचालकांना शाळेत घेऊन येणार आहेत. गुरुवारी मी खूपच अस्वस्थ होते. एक नमुना संच तयार करून ठेवायला ट्रेमेननी सांगितले होते. त्यांना तो विलिंग्टनला न्यायचा होता. मी त्याचीच जुळणी करीत होते.

म्हणजे आता ही चौथी आवृत्ती असणार होती. ट्रेमेनना स्वतःसाठीही एक संच हवा होता. ''तुम्ही तो मागण्याची गरज नाही. ट्रेमेन कित्येक दिवसांपासून मी तो तुम्हाला द्यायचा विचार करीतच होते.''

''धन्यवाद. श्रीमती हॅंडरसन.''

केवढे उंच आहेत ते.

आमच्यातील बातचीत लिहून ठेवायला मला वेळच मिळाला नाही. पुढचा संवाद मात्र त्यावेळी नोंदवलेला आहे.

''पुढच्या आठवड्यात आम्ही शिक्षण-संचालकांना घेऊन येऊ.''

''नको, नको. त्यांना नका आणू.''

''अरेच्च्या, पण ते तर खूपच छान गृहस्थ आहेत.''

''मला भीती वाटते.''

''तुम्ही त्यांना यापूर्वी भेटला आहात?''

''नाही.''

''त्यांना घाबरायचे काहीच कारण नाही ते अगदी लहानसहान गोष्टींचेही महत्त्व जाणतात व कष्टांची कदर करतात.''

''मला इतके महत्त्वपूर्ण होणेच पसंत नाही.''

माझ्या या तडकफडक उत्तरावर ट्रेमेन शांतच बसले. मला थोड्या वेळाने ते जाणवले. कारण माझ्या मावरी पुस्तक प्रकाशनाबाबत ते शिडात वारा भरलेल्या जहाजासारखे वेगात असत. आता जणू शीड उतरविल्यासारखे ते स्तब्ध होते. त्यांच्या

उत्साहावर मी पाणी ओतले होते. काय हे! मला स्वतःलाच अशी कुणाची प्रेरणा, उत्साह दाबून टाकणे घृणास्पद वाटते. आणि आता मी आक्षेप घेऊन नेमके तेच करीत होते? या उंच मोठ्या माणसाशी आपण आस्थापूर्वक बोलायला हवे. मी स्वतःचे हात घट्ट बांधून म्हणाले, ''ट्रेमेनसाहेब, तुम्ही म्हणाल तसे करू या.''

''धन्यवाद. हँडरसनताई.''

त्या दिवशी रात्री बाजारात मला त्यांच्यासारखा उंच माणूस दिसला. मला पहिल्यांदा तेच आहेत असे वाटले पण ते नव्हते.

देवाची कृपा झाली आणि संचालक महोदय आलेच नाहीत. पण कॉलीनने आणि मी आमचे वर्ग मस्त सजविले. मी तिला म्हणाले, ''आपले वर्ग नीटनेटके करण्याचा मुहूर्त या संचालकांमुळे सापडला.''

....

मी तो अद्‌भुत टाईपरायटर घेण्यासाठी शिक्षण मंडळाच्या कार्यालयात गेले होते. बालसुलभ टाईप वापरून इहाका पुस्तक क्रमांक एक पूर्ण करण्यासाठी तो लागणार होता. ट्रेमेनना तो द्यावाच लागणार होता. नाहीतर शिक्षण संचालकांना माझे पुस्तक देणे त्यांना शक्य होणार नव्हते. शनिवार, रविवार, सोमवार हे तीन दिवस मी पुस्तकाच्या टंकलेखनात अहोरात्र मग्न होते. माझ्या जीवनातले सर्वांत सुंदर दिवस होते ते!

....

हॅवलॉकच्या सामन्यातून हेलनला मी बाहेर काढल्यापासून ती शाळेत आलेलीच नाही.

''आपण पुन्हा बास्केट-बॉल खेळणारच नाही आणि आपण शाळेतही येणार नाही, असे ती म्हणते आहे, हँडरसनताई. '' तिच्या मैत्रिणींनी मला सांगितले. मी फक्त हसले.

कॉलीन वर्गातील मोठ्या मुलांना घेऊन फिरायला गेली असता तिला वाटेत हेलन भेटली. ''मी आता शाळेत परत येणार नाही. आईने सांगितले आहे,'' ती म्हणाली.

कॉलीन तशी शाळेतल्या मुलींच्या बरोबरीचीच होती. तिने वर्मावर बोट ठेवत अचूक विचारले, ''तुला मंगळवारी सेंट्रल विरुद्धच्या सामन्यात खेळायचे नाही का?''

''मंगळवारी सेंट्रल विरुद्ध सामना आहे?''

''हँडरसनताईंना वाटते की तू बचाव फळीत खेळावेस.''

''हँडरसनताईंनी आधी मला खेळाच्या मैदानावर तर आणून दाखवावे.''

खरेच हेलन नसली की किती शांतता असते.

....

हॅवलॉकशी झालेल्या सामन्यात माझ्या दोन्ही संघांना विजय मिळाला. खेळाडूंमध्ये त्या दिवशी उत्तम ताळमेळ होता.

शाळा-तपासनीस तेथे आले होते. त्यांनी आमची सामूहिक अभिनय गीते ऐकली. ती पण चांगली वठली होती.

....

आमच्या खेड्यातील वर्तनशैली नमुनेदारच आहे. अंतर्गत शिस्तीचा त्यात पूर्ण अभाव आहे. त्यांच्या वर्तनाची शैली अमूर्त असते. त्यात नियंत्रित असे काही सांगता येत नाही. हेच तर मला फार आवडते. पण माझ्या या म्हणण्याशी लोक फारसे सहमत नसतात म्हणून मी हे मत माझ्यापाशीच ठेवते. पुढे काय होईल त्याबद्दल उत्सुकता वाटत राहाते. आज्ञाधारकता? ही गोष्ट आमच्या खेड्यातील लोकांमध्ये आढळतच नाही. कधी कधी शाळेत दिसते; पण नेहमी नाही हं! ही एक विस्मयकारक गोष्ट आहे.

....

आज माझ्या डायरीतील नोंदी खूपच विस्कळीत वाटत असल्या तरी मला चालतील. लिहिल्या जात आहेत हेच खूप आहे. दिग्दर्शनाचा हा सप्ताह मला चांगलाच थकवणारा ठरला. 'पुसी विलो' या गाण्यासाठी 'पुसी विलो'ची वेल मी फळ्यावर रेखाटली. त्यासाठी मला तासन्‌तास उभे राहवे लागले. शिवाय इहाका पुस्तक क्रमांक एकची नमुना प्रत करण्यासाठी तीन दिवस आणि तीन रात्री जागून काढल्या होत्या.

....

जगभरातल्या फिल्म्स पाहणे हा आनंद मनात मावेनासा होता. च्युइंगम खाणाऱ्या टोळ्या मागच्या सीटवर नाहीत, मुलांच्या बडबडीचा त्रास नाही, सुरुवातीच्या वेळी आईस्क्रिमच्या कागदांचा आवाज नाही आणि सिनेमा संपल्यावर थंडीत परतण्याचा त्रास नाही. माझ्यासारख्या हळव्या स्वभावाच्या बाईला ही अतुलनीय आनंदाची बाब होती. जलशासाठी केलेली मेहनत सत्कारणी लागली होती.

आज तर अडीच तास त्याचा पुरस्कार मिळाला.

....

हल्ली सायंकाळी मी थकून गेलेली असते. पाच वर्षांच्या मावरी मुलांचा एकदम ओघ सुरू झालाय. ज्यांनी अगदी लहान मुलांना सांभाळले आहे अशा दायांनाच खरे म्हणजे माझ्या थकव्याचे कारण समजू शकेल. त्यांचे बूट एकेक टन वजनाचे आहेत आणि त्यांचे चित्त एका ठिकाणी राहण्याचा अवधी फक्त दहा मिनिटे आहे. त्यांचे आवाज जंगली बैलासारखे आहेत आणि त्यांना शिकवणे ही अजब अनुभूती

आहे. अनेक आठवडे त्यांनी तुमचे ऐकावे हे शिकवण्यातच जातात. प्रत्यक्ष शिकवणे तर दूरच. युरोपियन शिस्तीच्या चिमट्यात पकडण्यापूर्वी मावरी योद्धे कसे असतील याची कल्पना यावी असेच ते आहेत. अर्थात ते सर्वच्या सर्व याच प्रकारचे आहेत असे नाही. पण वाईविनीचा भाऊ, माताव्हेरोचा भाऊ, लैलाचा भाऊ, पुईयाचा मुलगा, बेबचा चुलत भाऊ, छोटी बेटी, लहानी वी मार्डी हे जर असे असते तर..... अरेच्या ! तामाती लॅरीला तर मी विसरलेच होते.

बेबच्या चुलत भावाला सगळे सेवेन म्हणतात. या सगळ्या छोट्या प्राण्यांना मी बाहेर ढकलले होते. तोच पॅची अचानक परतला.

''हँडरसनताई, सेवेननी माझ्या पोटात गुद्दा मारला,'' वाईविनीचा भाऊ खास तिच्या शैलीत चित्कारला.

''तू इथे माझ्या जवळच थांब बरे.''

''पॉली, बाहेर जाऊन बघ बरे तर काय झाले आहे,'' मी ब्लेझर शिवत बसलेल्या पॉलीला सांगितले.

''सेवेनने वाईविनीच्या भावाला काठीने मारले आहे, हँडरसनताई,'' पॉलीचा अहवाल.

तेवढ्यात पम्मी धावत आली. ''हँडरसनताई, माताव्हेरोचा भाऊ बेबच्या पुतण्याशी - सेवेनशी मारामारी करतोय.''

''छान.''

ब्रूसचा हातात कुऱ्हाड घेऊन प्रवेश. ''हँडरसनताई, मी ही कुऱ्हाड इथे आत ठेवू? सेवेन या कुऱ्हाडीने वीला मारू बघतोय.''

''चालेल. दरवाज्याच्या मागे ठेवून दे. कॉलीन, जरा बाहेर जाऊन आपला हा नवा गोतावळा काय करतोय हे बघतेस का?''

माताव्हेरो व त्याचा भाऊ गर्द हिरव्या रंगाचा ब्लेझर घालून आले होते. आपला गणवेश पिवळा व खाकी रंगाचा आहे हे माहीत असलेल्या माताव्हेरोला त्यामुळे जरा अवघडल्यासारखे झाले होते. अर्थात तो व त्याचे आजोबा - आमचे अध्यक्ष यांना काही सांगणे कठीणच होते.

''हँडरसन, आपल्या शाळेचा गणवेश तर हिरव्या रंगाचा केला तर काय होईल?''

....

हेलन धावपळ करीत सोमवारी शाळेत आली व कॉलीनला भेटली. ''बर्न्सताई, मंगळवारच्या सेंट्रलशी होणाऱ्या सामन्यात मी खेळायचे आहे का?''

कॉलीन व मी हेलनच्या हट्टीपणाला आळा घालण्यात यशस्वी झाल्यासारखे दिसत होतो. पण मंगळवारचा सामना पुढे ढकलला होता. आता शुक्रवारी आम्ही

या स्पर्धेच्या पूर्व विजेत्या पाकीपाकीशी टक्कर घेणार होतो. सकाळी जेव्हा 'के'नी हे मुलींना सांगितले तेव्हा सर्व खेळाडूंमध्ये एक भीतीची लहर येऊन गेली. आमच्या संघाचे आता 'वॉटर्लू' होणार असे मला वाटत होते. या सामन्याआधी खूप सराव करावा असे मला वाटत होते. पण ते काही जमले नव्हते.

आधीचे सर्व सामने आम्ही जिंकले होते हे खरे, पण पाकीपाकीच्या मुली फारच प्रवीण होत्या. घोटून घेतलेले तंत्र, ताळमेळ आणि कौशल्य यांच्या बळावर त्यांच्यावर मात करणे शक्य होते आणि तरीही खेळ वेगवान हवा. आमचा संघ खेळतोय बरा पण त्याचा मध्यभाग अजून कमजोर आहे. हेलन परतल्याने मी खूश झाले. 'के' तिच्याशी काय बोलले ते माहीत नाही; पण तेव्हापासून तिच्यात अगदी आमूलाग्र परिवर्तन झाले आहे. ती अगदी शांत व आज्ञाधारक बनली आहे. हीच का ती हेलन असे वाटते आहे.

....

काल अरोहाला मी गावात पाहिले. पॅरिसच्या झाडांनी बहरलेल्या रस्त्यावर उगवलेल्या फुलासारखी ती दिसत होती. मावरींपेक्षा ती जरा उजळ आहे. ती अगदी सुरेख दिसत होती. सुंदर कपडे घातले होते आणि गर्भार होती. ही आमची तेरा वर्षांची शाळेची विद्यार्थिनी. तिच्या एका बाजूला एक बाई बाबागाडी ढकलत चालली होती. ती बहुधा तिची आई असावी. दुसऱ्या बाजूला एक रुबाबदार तरुण होता. तो बहुधा त्या बाईचा जावईच असणार. काही लोक असेही जगतात. त्याचा अर्थ लावण्याची डोकेफोड तुम्हीच करा.

....

''कॉलीन, मी तुला एक आव्हान देते,'' मी कॉलीनला म्हणाले, ''आपल्या या नव्या गोतावळ्याला आज तू शिकव बरे.''

सोळा वर्षांची कॉलीन हसत हसत पण आत्मविश्वासाने म्हणाली, ''आणि जर मी त्यांचा वर्ग घेऊन दाखवला तर?''

या नव्या गोतावळ्याने काल माझे प्राण अगदी कंठाशी आणले होते. मी रात्रीच ठरवले होते, उद्या हा गोतावळा कॉलीनच्या स्वाधीन करायचा. ''तुला हे सारे किती वेळात जमते तेही मी पाहणार आहे.''

शाळेची घंटा वाजून काही वेळ होऊन गेला होता. पण आमच्या नवा गोतावळ्याने त्याकडे लक्षही दिले नव्हते. कॉलीनने घडळ्याकडे नजर टाकली, 'दोन वाजून वीस मिनिटे झालीत.'

''हं. हेच ते. घंटा झाली दोन दहाला. कुठे आहेत मंडळी? आणि बाहेर जाऊन त्यांना पकडून आणले तर तो नियमभंग ठरेल. आधीच सांगून ठेवते.''

कॉलीन या परिस्थितीने जराही विचलित झाली नाही. तिने माझ्या पाच वर्षीय मुलांमधील सर्वांत सुस्त मुलीला हाक मारली. ''रांगी, जा बरे, आपल्या वर्गातील बच्चे कंपनीला घेऊन ये. त्यांना सांग धडा सुरू होतोय.''

रांगीला धडा म्हणजे काय हेही ठाऊक नव्हते. कारण तिचे इंग्रजी फारचे कच्चे होते. शिवाय मुलांना काही काम सांगितले आणि ते पूर्ण झाले आहे, असा माझा तरी काही अनुभव नव्हता. पण जाऊ द्या. ही कॉलीनची डोकेदुखी आहे. मी हसले, ''दोन वीस होऊन गेलेत,'' मी म्हणाले.

कुणीही आत फिरकलेसुद्धा नाही. जीन व पॉलकडे बोट दाखवीत मी म्हटले, ''तू त्यांना त्या कामी लावू शकतेस.'' त्या दोघी शिवणकाम करीत बसल्या होत्या.

''पॉली '' कॉलीन जरा तिला चुचकारत म्हणाली. ''जा बरे. सर्व छोट्यांना आत घेऊन ये. मला त्यांना नवीन धडा शिकवायचा आहे.''

मग सावकाश प्रत्येक जण स्वतःला लागेल तेवढा वेळ घेत वर्गात दाखल झाले. वाटेत त्यांची धकाबुक्की झाली. कॉलीन त्यांना बसवत होती. ''त्यांनी बूट काढायला हवेत आणि प्रत्येकाने खडू, फळा व डस्टर घ्यायला हवे. त्यांच्या ऐवजी तू स्वतः हे काम करणे किंवा त्यांना अमूक एक करण्यास मनाई करणे हे नियमाविरुद्धचे वर्तन समजले जाईल,'' मी म्हणाले.

''सर्वांनी आपापले बूट काढा आणि इथे येऊन बसा बरे,'' कॉलीन उंच स्वरात म्हणाली. ''सगळ्यांनी आपापल्या पाट्या,पेन्सिली व पाटीपुसणी घ्या बरे.''

मी शांत चित्ताने पुढची गंमत पाहू लागले. आणि खरेच पुढची गंमत अनुभवताना खूप मजा आली. अनेकदा मी मोठ्याने हसले. कॉलीनचा स्वर उंचावत गेला. पण तिने एक उत्तम पाठ घेतला खरा. तिच्या वयाच्या मानाने तर खरेच चांगला. सर्वांनी काम केले. ती एकदाही चिडून काहीबाही बोलली नाही.

''पण काल माताव्हेरोचा भाऊ वर्गात होता. आज तो आलेला नाही, हे लक्षात घ्यायला हवे,'' मी म्हणाले.

''पण माताव्हेरोचा भाऊ मी सांगितलेले सर्व करतो.''

''ठीक आहे. पण बेबचा चुलतभाऊ सेवेन बघ. झोपलाय तो. याचा अर्थ तुझा पाठ कंटाळवाणा झाला असावा.''

''पण तो तर खेळायला जाण्यापूर्वीपासून पेंगत होता. त्याच्या झोपण्याला मी जबाबदार नाही.''

''हेही खरेच आहे. मीही त्याला पेंगताना पाहिले होते.''

''वी, सेवेनला उठव.''

''नको, नको. तो झोपलाय याबद्दल माझी मुळीच तक्रार नाही. उलट यातील

आणखी काही जण गाढ झोपावेत असेच मला वाटते.''

''मी सर्व पत्र पाहिली आहेत, हॅंडरसनताई. ''

मी घड्याळ्यात पाहिले. वीस मिनिटे. आता सर्वांना बूट घालून त्यांच्या वस्तू ठेवून देऊन बाहेर घेऊन जा.''

सगळ्यांनी पटापट सर्व काही केले. त्यांना इतक्या झटपट काम करताना मी पूर्वी पाहिलेच नव्हते. ''आता हा नवा गोतावळा तूच सांभाळायचा आहेस. मी आपले जुने 'सभ्य स्त्री-पुरुष' सांभाळते.''

''ठीक आहे. मग आता मी तुमच्या काळ-काम-वेगाची नोंद ठेवेन,'' कॉलीन म्हणाली. उद्याच्या पाठाच्या कल्पनेने मी आजच खचले. मला आठवले आज वाईविनीचा भाऊही आलेला नव्हता.

''त्याने त्याचा अभ्यास पूर्ण केला आहे,'' कॉलीन म्हणाली.

''अर्थात. मी त्यांना तसे वळणच लावले आहे,'' मी उत्तरले, ''अच्छा. उद्या वाईविनीचा भाऊ येईल. सेवेन जागा असेल, माताव्हेरोचा भाऊ येईल. म्हणजे मग...''

''कॉलीन, मी आता घरी जाते. मी खूप थकले आहे. आपल्या गावातला संघ 'अ' व 'ब' संघाशी खेळायला साडेचारला येणार आहे. तू हे सर्व आवरून घे.''

पॉली आपला ब्लेझर शिवत होती. लोटस तिचा खिसा लावत होती. फ्रॅंसिस नेहाला पियानोचा पाठ देत होती. रेरेमोना आणि एडना चित्र रंगवत होते. वरच्या वर्गातील मुले गोष्ट लिहीत होते. मार्क त्याच्या मावशीला पत्र लिहीत होता. हे तर यात आलेच नाही. शिवाय पॅची......

....

आमच्या गावातील युवक संघाच्या टीमशी आमच्या शाळेच्या टीमचा एक सराव-सामना मी जरा घाईघाईनेच आयोजित केला होता. एक दिवसाची पूर्वसूचना तशी पुरेशी होती. युवक संघामध्ये बे, रेप्स, काहू आणि तिती हे 'हॉक बे' साठी खेळणारे खेळाडू नसावेत, अशी मी आशा करत होते.

युवक मंडळ मला आवडते. पण आमचे अध्यक्ष पीटर यांचे मात्र त्याविषयी बरे मत नाही. 'गावातील सोळा वर्षांच्या मुलींना कुमारवयात माता बनण्याची पाळी या युवक मंडळामुळेच येते' असे त्यांचे ठाम मत होते.

''या युवा मंडळाचा उद्देश तरी काय आहे?'' मी विचारले. ''तरुणांना एकत्र आणणे हाच,'' त्यांनी अगदी खर्जात सांगितले.

मला गेल टमाटीची आठवण झाली. सोळाव्या वर्षी लादलेल्या विवाह-बंधनामुळे रडणारी. व्हेरेपारिताची स्मशानात पहुडलेली जुळी आठवली आणि शहरात काल भेटलेली मेडोनाही आठवली.

''एकत्र'' मी त्यांचाच शब्द पुन्हा उच्चारला.

....

काही काळ मी संन्यासावस्थेत असल्यासारखीच वागत होते. पण युवा मंडळाशी झालेल्या सामन्यात मी पंच म्हणून काम पाहिले, तेव्हा मला याचे आश्चर्यच वाटत राहिले. जर हे जीवन नसेल तर मग जीवन कसे असेल? जर या मावरी शाळेतल्या धुमश्चक्रीत माझा जीवनाशी सामना होणार नसेल, तर मग तो कुठे होणार?

जर स्वतःला पूर्ण विसरून जाणे ही आयुष्याची कसोटी असेल; तर मी नुकताच अर्धा तास तरी तो अनुभव घेतला होता.

सुरुवातीला मला शिट्टी मिळविण्यासाठी झगडावे लागले. शिट्टी कॅरोलीनकडे होती आणि तिने पंच बनण्याचे ठरविले होते. मी शुक्रवारच्या सामन्यासाठी सराव म्हणून हा सामना ठेवला होता. मुलींना शिकवण्यासाठी व तयारी करून घेण्यासाठीच तर हा सामना होता. मी आधी तिला सामन्याची सुरुवात करू दिली आणि मग त्यांच्या इतक्याच उत्साही स्वरात मोठ्याने ओरडत शिट्टी मागितली. ती क्षणभर ताठरली. स्वतःशीच पुटपुटली पण मी दुर्लक्ष केले. युवा मंडळातील दोन मुले - मुले कसली, ती चांगली मोठी माणसेच होती. शिवाय काहू होताच. तो तर 'हॉक्स बे' कडून खेळतो. शेवटी ९-२ असा गुणांचा फरक होता. त्यांचा वेग अवर्णनीय होता. चेंडू एकमेकांकडे सोपविण्यातली त्यांची चपळाई थक्क करणारी होती.

मध्यंतरात कॅरोलीन रीतसर तक्रार घेऊन आली. ती म्हणाली, ''इथे नियमांची उघडउघड पायमल्ली होते आहे.'' तिच्या या अमेरिकन वाक्प्रचाराने मी चमकले, असे वाक्प्रचार तर मीही वापरत नाही.

मी म्हणाले, ''ठीक आहे. मी लक्ष ठेवीन.'' मग उर्वरित खेळात कुणालाही काही गडबड करता आली नाही.

युवा मंडळाचे खेळाडू आमच्या मुलींच्या डोक्यावरून उड्या मारीत होते. ते दृश्य तुम्ही पाहायलाच हवे होते.

मी त्यांच्या खेळाचे कौतुक केले. ते मावरी तरुण खरेच कुणालाही आवडावे असेच होते. त्यांनी प्रेम-प्रकरणात गुंतण्यात काहीच गैर नव्हते. पण दारूत मात्र त्यांनी गुंतू नये असे वाटते.

सुरेख मजबूत, उंच, बांध्याची चपळ आणि सुसंस्कृत तरुण मुले.

....

मी शिशुकक्षात जाण्यापूर्वी गरमगरम चहा घेत होते. तेवढ्यात पाऊलेटने जेनची चिठ्ठी आणून दिली.

'प्रिय हँडसनताई,

मी आज पाकीपाकीच्या खेळात खेळू शकणार नाही. मला दुहेरी न्यूमोनिया झाला आहे.'

जेनची चिठ्ठी वाचल्यानंतर माझ्या मनात फक्त तिच्या आजाराचाच विचार घोळू लागला. माझ्या माहितीप्रमाणे दुहेरी न्यूमोनिया झालेल्या व्यक्तीला चिठ्ठी लिहिण्याइतकी शक्ती उरत नाही. म्हणजे हा कदाचित वेगळा प्रकार असेल.

....

ज्या दिवशी पाकीपाकीचा सामना होता, त्या दिवशी सकाळपासून रिमझिम पाऊस सुरु झाला. बारा वाजेपर्यंत ढगाळलेले आकाश निवळण्याचे चिन्हे दिसेनात तेव्हा 'के' नी फोन करून सामना पुढे ढकलण्याची सूचना केली. पण एक वाजता तुफान पावसात एक बस शाळेत घुसली, तेव्हा सगळे स्तब्ध होऊन पाहत राहिले.

आम्ही पाकीपाकीचा पराभव केला.

हा पाकीपाकीचा संघ कधीच पराभूत झालेला नव्हता. हेस्टिंग्ज विभागात तर ते अजिंक्यच मानले जात असत.

आता माझ्या पिवळ्या जर्सी नव्या विजेत्या आहेत.

कधी कधी स्वप्न सत्यात अवतरतात ती अशी !

अर्थात कष्टाशिवाय, मेहनतीशिवाय नाहीच.

पाकीपाकीचा संघ परतल्यावर पिवळ्या जर्सींचा घोळका माझ्याभोवती जमला. नऊ सावळे चेहरे आनंदाने चमकत होते. माझे अभिनंदन करीत होते. तुम्हीच छान शिकवता हे आता आम्हांला पटले. आता आम्ही तुमचे ऐकू. ते गुणगुणत होते.

मी खूपच आनंदले होते.

त्या दिवशी सायंकाळी बाजारात गेले, तेव्हा मला सगळीकडे पिवळाच रंग दिसत होता. माझी नित्याची दुखणीही पळून गेली होती.

मला सर्व रंगात पिवळा रंगच आवडतो.

....

वाचनाच्या प्रश्नांत मी पुन्हा गुंतून गेले आहे. लेखनात मला रस असला तरी तो बाजूला ठेवून मी वाचनाच्या प्रश्नांवर लक्ष केंद्रित केले आहे. मुलांना ज्यात मनापासून रस आहे, उत्सुकता आहे, त्याच शब्दांचा मी माझ्या शिशुशाळेत आनंदाने वापर करते आहे. आणि पुनःपुन्हा हेच स्पष्ट होते आहे की मुलांना खेचून घेणारे व बांधून ठेवणारे शब्द भय वा लैंगिक जाणीव या दोनच क्षेत्रांशी संबधित असतात. 'चुंबन' हा शब्द मी वर्गात वापरला तेव्हा मला पहिल्यांदा हे जाणवले. पाच वर्षांचे मावरी मूलही या शब्दाने उत्तेजित झाले व चर्चा करू लागले. तो शब्द शोधण्यासाठी ते पुस्तकाकडे वळले. दुसऱ्या दिवशी मला त्याने त्याचे स्पेलिंग आपल्या अजून पाठ

असल्याचे सांगितले.

यातून मला एक शोध लागला. प्रखर भावनिक साहचर्याने शब्द निवडायचा, अशी मुख्य कसोटी आहे. जसे भीती या प्रखर भावनेवर आधारलेला 'घाबरलेला' हा एकच मोठा शब्द मला त्यावेळी आठवला. एवढा मोठा शब्द पहिल्यांदाच शिकवावा की नाही हे कळत नव्हते, पण मोठा असला तरी हाच शब्द सोपा आहे, हे मला माहीत होते. मी तोच वापरायला सुरुवात केली आणि मला आश्चर्यकारक अनुभव आला. दुसऱ्या जोरदार भावनेशी - लैंगिकतेशी जोडलेला 'चुंबन' हा शब्दही 'घाबरलेला' या शब्दाच्या तुलनेत मागे पडला. नवागतांनी हा शब्द झटकन आत्मसात केला. मला आणखी एक नवी गोष्ट जाणवली. हुशार नवागत मावरी मुले स्वतःशीच 'घाबरलेला' या शब्दांची उजळणी करतात.

'रडणे' हा तिसरा शब्द! 'घाबरणे' आणि 'रडणे' या दोन शब्दांनी मला त्या भावनेच्या दोन्हीमधील कार्यकारण भावही सांगता येत होता. 'भिणे' आणि म्हणून 'रडणे'. 'चुंबन' या शब्दाशी जोडलेला असाच शब्द असू शकतो 'प्रेम'! पण 'प्रेम' हा शब्द त्यांनी फारच क्वचित वापरल्याचे आढळले. त्यामुळे तो कधी मीही वापरला नव्हता. आता सोमवारी मी तो वापरायचे ठरविले.

वाचनात मंदगतीने प्रगती करणाऱ्या नवागतांना अखेर वाचता येऊ लागले. ते खालील शब्दांची कार्डे वापरू लागले.

हे शब्द अजूनही वापरात आहेत. या शब्दांपुढे हे शब्द वाचून ओळखणाऱ्या मुलांची संख्या दिली आहे.

पहिली परीक्षा		**दुसरी परीक्षा**	
चुंबन	७	घाबरणे	९
रडणे	५	चुंबन	७
हाका	६	रडणे	५
फुटबॉल	३	हाका	४
मारणे	१	लढणे	१

संभाव्य निष्कर्ष

क्रियापदाचे भूतकाळवाचक रूपच शिकवणे जास्त सोपे जाते. म्हणजे साध्या वाक्यात त्याला इतर काही जोडावे लागत नाही. उदा. 'क्राय' हे रूप वापरायचे ठरले तर 'रांगी विल क्राय' असे लिहावे लागेल. 'विल' हे शिकणे समजणे अवघड आहे. त्यापेक्षा 'रांगी क्राईड', 'मम्मी कीस्ड मी' हे सोपे आहे.

या शब्दांसोबत चित्र दाखवणे हा अगदी गुन्हाच आहे. कारण त्यांची चित्रे तर प्रत्येक मुलाच्या मनात तयारच असतात. ती खास त्यांची चित्रे आहेत, त्यात भावनिक रंग आहेत. म्हणूनच मी शब्दांबरोबर कधीही चित्र देतच नाही.

'ये', 'आणि', 'बघ' या शब्दांवर 'जेनेट आणि जॉन'ची आमची पहिली तीन पुस्तके आधारलेली आहेत. आणि हे सर्वांत कमजोर शब्द आहेत. 'जेनेट आणि जॉन' यांचे हे इंग्लिश!

माझ्या हातून एक भयंकर घोटाळा झाला. माझी पहिली मावरी पुस्तके मी या आदर्शवत व शास्त्रीय पद्धतीने तयार केलेल्या इंग्लिश पुस्तकांवर आधारली. 'ये', 'बघ', आणि 'या' पुस्तकांमागे अभ्यासपूर्ण संशोधन असेल, असे मी गृहीतच धरले होते.

मावरी मुलांना दुसऱ्यांच्या चुकांची किंमत मोजावी लागते. बालवाडीत त्यांची जी दोन-तीन वर्षे जातात त्याचे पडसाद पुढे सहावी-सातवीपर्यंत ऐकू येत राहतात. आणि चौदा-पंधरा वर्षांचे होईपर्यंत ते या चक्रव्यूहात पूर्ण अडकतात. व्यवहारात अपयशी ठरतात आणि शेवटी उपद्रवी म्हणून गणले जाऊ लागतात.

हे एक वाचन कार्ड आहे. पाच वर्षांच्या एका मावरी मुलाला अंततः हे पूर्ण वाचता येऊ लागले. हे शब्द तो पाहता क्षणी ओळखतो, वाचतो, समजतो.

बाबा
आई
इहाका(मावरी नाव)
मारणे
रडणे
चुंबन
इहाका रडला.
आईने इहाकाची पपी घेतली.
बाबांनी इहाकाला मारले.
इहाका रडला.
इहाकाने आईची पपी घेतली.

यावर प्रश्न विचारले तर त्याला समजतात. पण 'या', 'आणि', 'बघ' यांवर तो सहा आठवडे अडला होता.

'आई' हा एक शब्द असू शकतो. 'मी' आणि 'स्वतः' हे शब्द असू शकतात. यावर आधारित कार्डे बनवता येतील. क्रियापदे ही वाक्येच असतात. या सोबत कुठेही चित्र नसते.

मुलांनी केलेल्या कविता

१ रिती

हाईन मला म्हणाला,
इकडे बघ.
तिने एक केक पाहिला
तेव्हा रोनीने आम्हांला मारले.
मेरी म्हणाली काई शिजवली आहे.
लवकर या
नाही तर उशीर होईल.

२ मार्की

आई आणि बाबा
मला वेलिंग्टनला घेऊन आले.
मी रस्त्यावर दोन पोलीस पाहिले.
तिथे काही तरी अपघात झाला होता.

३ माताव्हेरो

काल मी घरी आलो
उशिरा
मला माझ्या भावाने लपवले
मग मी रडायला लागलो
मग मी झोपलो
मला लिहायचा कंटाळा आलाय
एवढेच.

४ इरिनी

माझे वडील दारू प्याले.
तो सगळी बीअर एकटाच प्याला.
आणि आम्हांला पार्टी दिली.

ही आमच्या प्रयोगातील मुले आहेत. मला आशा आहे की, मावरी मुलांना बालवाडीत तीन वर्षे घालविण्याचे कारण नाही. दोन वर्षांतही ते बालवाडीचे शिक्षण

पूर्ण करू शकतात. 'के' आज दुपारी माझ्याबरोबर होते. त्यांना ही शक्यता फारच कमी वाटते; तथापि रेरेमोना तर आता तयार झाली आहे. वाईवानी जवळपास आहे. अर्थात अजून अर्धे वर्ष जायचे आहे. आता ते वाक्य शिकत आहेत. त्यांची अशी कल्पना आहे की ओळीच्या शेवटी पूर्णविराम दिलाच पाहिजे. मग वाक्य अर्धे राहिले तरी चालेल!

रोंगो ही थिरकत्या पावलांची नाचरी मुलगी. सर्वांनी वाचावे म्हणून ती मोठ्या मोठ्या अक्षरात फळ्यावर लिहिते आहे,

'आई रडते आहे.
कारण बाबाने तिला तोंडावर फटका मारला.
आई आज नॅनीच्या घरी चालली आहे.
बाबा रागावले आहेत.'

रोंगो सुंदर कपडे घातलेली, डोक्यावरचे रेशमी केस नीट विंचरलेली मुलगी लिहिते आहे. मी तिला आणखी लिहिण्यासाठी कागद दिला.

'बाबा संतापले म्हणून मीही संतापले होते.
कारण बाबा नशेत होते; मग त्यांनी रोंगोला मारले.'

रोंगो ही सगळ्यांची लाडकी मावरी मुलगी आहे, असे मला वाटत होते. पण तिला मी कागद - पेन्सिल दिल्यावर तिने जे लिहिले ते पाहून माझा भ्रम दूर झाला.

'मी उठलो.
शाळेत जायला तयार झालो.
मी घाईघाईने आटोपले.
कारण बाबा नाराज होते.
आणि ते चिडल्यासारखे दिसत होते.'

गोऱ्या डेनिसने आपल्या वहीत लिहिले होते,

'मला तिरस्कार वाटतो.
आकाशात उंच जायला
मृत्यूनंतर.
मला आकाश आवडत नाही
कारण ते खूपच
उंच आहे.
मी काल बोलणे खाल्ले

कारण माझे
सँडल ओले होते.'

माझा शुद्ध मावरी मुलगा टेम वळणदार अक्षरात लिहितो,
'काल रात्री
मी पलंगावरून पडलो
म्हणून बाबांनी
आईला सरकायला सांगितले.'

इरिनीची नजर नेहमी मोठ्यांच्या संबंधावर असते. ती लिहिते,
'माझी आई
काकांबरोबर अंत्यविधीला
जाणार आहे.
ते ६ वाजताच्या बसने गेले.
ते उतपेणीला गेले.
मला माहीत नाही कोण वारले ते.
ती उद्या
येणार आहे.
ती आली की
गावात मांस आणायला जाईल.
आई बाबांना म्हणाली,
'मला ते पैसे द्या नाहीतर
मी तुम्हांला बडवून काढीन!'
बाबांनी आईला शिव्या दिल्या
पैसेही दिले
आम्ही पार्टी केली
सर्व बीअर एकटे बाबाच प्याले
नशेत बुडाले.'

इरिनीला मीच वही आणून दिली आहे. कारण तिचे सर्व पैसे वडिलांच्या व्यसनात भस्म होतात. या वहीत ती लिहिते,

'आईने मला मारले आणि पेपर आणायला सांगितले. मग मी पेपर आणला.

आईला दिला. मग मी बाबांना सांगितले की पेपर आईकडे आहे. त्यांनी मला पेपर आणायला सांगितले.'

....

"मिसेस हँडसन, सेवेनकडे एक सुरा आहे. आणि तो माझ्या पोटाला भोक पाडतो आहे."

"कॉलीन, जा बरे, त्या सेवेनला निःशस्त्र कर."

"मिसेस हँडरसन, मी आरोग्य शिबिराला गेल्यावर मिस बर्न्सला पत्र लिहिणार आहे."

"वाईवानी! मला वाटले की तू मला पत्र लिहिशील."

"तुम्हांला लिहिणे मला नाही जमणार. तुमचे नाव खूप मोठे आहे."

"मिसेस हँडरसन, तुम्ही बोकोचे स्पेलिंग कसे लिहिता?"

"का बरे? तू काय लिहिते आहेस?"

"त्याने मला बोकोवर मारले."

"कॉलीन, बोको म्हणजे काय?"

"इरिनी, पेन्सिलीसाठी चार पेन्स आणलेस का?"

"माझ्या आईकडे नाहीत चार पेन्स!"

"कॉलीन, याच घरी गेल्या आठवड्यात जुगार आणि दारूवर ऐंशी पौंड उडविले गेले! मुलांचे हातखर्चाचे पैसे, बोनस सर्व काही संपले."

"मिसेस हँडरसन, मला लिहायचा कंटाळा आला आहे."

"मग 'मला कंटाळा आला आहे,' हेच लिही बरे."

"मिसेस हँडरसन, तुम्ही म्हणाला होता की मला पियानो वाजवायला मिळेल म्हणून!"

"हो तर!"

"मग मी आता पियानो वाजवू का?"

"तुझे लिखाण झाले का?"

"नाही."

"आधी ते संपव. मग तुला पियानो वाजवायला मिळेल."

"कॉलीन, ही मुले माझ्या नावावर जे जे सांगतात ते खरेच मी म्हणालेली असते का ग?"

"बऱ्याच अंशी !"

"सर्व नाही?"

"नाही सगळेच नाही !"

“जे नंतर मला नाकारावे लागेल असे काही मी म्हणाल्याचे तू कधी ऐकले आहेस का?”

“हो !”

“ मिसेस हँडरसन, माझी पियानो वाजवायची वेळ आहे.”

“पहिल्यांदा सर्व स्वरांच्या गतीचा अभ्यास कर. मग वाजव.”

“मिसेस हँडरसन, मी माझे काम संपवले की मला पियानो वाजवायला मिळेल, असे तुम्ही म्हणाला होता.”

“नाही. मी मुळीच असे म्हणाले नव्हते.”

“होयच मुळी. तुम्हीच म्हणाला होतात.”

“कॉलीन, मी म्हणाले होते असे?”

“मी तसे ऐकले होते खरे.”

“सर्व बच्चे कंपनी इकडे या.”

“हे फळ्यावरचे पुसीचे चित्र ठेवू की पुसू ?”

“मिसेस हँडरसन, पियानोमागच्या फळ्यावर मी काढलेले चित्र पहा.”

“मॅरिऑन, दोन्ही हातांनी स्वरपट्ट्या दाब.”

“मी दुपारी रंगकाम करू शकेन, असे तुम्ही म्हणाला होता.”

“खरे आहे. काढ तर तुझे रंग.”

“माझ्याकडे कागद नाहीत.”

“मला वाटते, मी तुला कागद आणायला सांगितले होते.”

“कुणी तरी चोरला तो !”

“मॅरिऑन, तू चुकीची बोटे वापरली आहेस. एक, दोन, तीन आणि मग अंगठा!”

“बेट्टी रडते आहे.”

“का बरे? जेनी, ही शिवणाची टीप अगदी कडेने घालायची आहे.”

“सेवेनने तिच्या डोक्यावर वाळू टाकली.”

“कॉलीन, सेवेनला आण वर.”

“हा शब्द काय आहे?”

“मधोमध - बिट्वीन.”

“मधोमध - अट्वीन.”

“अट्वीन नव्हे; बिट्वीन. सर्व लहानग्यांना मी इकडे यायला सांगितले आहे. विकी, ब्लॉसम तुम्ही त्यांना इकडे आणा तर.”

“मला माझी पेन्सिल सापडत नाही आहे.”

“कॉलीन, मी न सांगितलेले काहीही ते करत आहेत, असे तू कधी तरी पाहले आहेस का?”

“कधी कधी.”

“कुणीतरी माझी पेन्सिल घेतली आहे.”

“कुणीतरी घेतली असे म्हणू नकोस. मी हरवली असे म्हण.”

“‘बी’ टीमचा कर्णधार कोण असणार आहे, हँडरसनताई?”

“माझी पेन्सिल हरवली आहे.”

“पण मी तुला एक आज सकाळीच तर दिली होती.”

“ ‘बी’ टीमचा कर्णधार कोण ठरवला आहे, मिसेस हँडरसन?”

“अजून मी ठरविलेले नाही.”

“तुम्ही हिराळीची निवड केली होती.”

“नक्कीच नाही.”

“बरे मग कोण?”

“मी ते नंतर ठरवेन. कॉलीन जेमची ती शिवण पहा.”

“माझी पेन्सिल हरवली आहे.”

“सुरेख, मॅरिऑन.”

“आपण कर्णधार निवडायचा का?”

“नाही. मीच निवडेन. जी सरावाला वेळेवर येते आणि फुगून बसत नाही, अशा कुणाला तरी निवडेन.”

“तुम्ही हिराळीची निवड केली होती.”

“मी कर्णधार म्हणून कुणालाही निवडलेले नाही. कॉलीन तुला काय वाटते?”

“तुम्ही हिराळीला निवडले होते.”

“हा आला सेवेन, मिसेस हँडरसन.”

“नाही, खरेच नाही.”

“मी तरी तसे म्हणताना ऐकले आहे.”

“सेवेन इथे कशाला आलाय?”

“मला अद्याप पेन्सिल मिळालेली नाही.”

“इरिनीला कुणी पेन्सिल उसनी देऊ शकेल का?”

“ही घे इरिनी.”

“स्पर्धेसाठी ‘ए’ टीमचा कर्णधार कोण आहे?”

“मी निवडीन कुणाला तरी. तोपर्यंत तुम्ही वाट नाही पाहू शकत?”

“श्री. हँडरसन यांना कर्णधाराचे नाव हवे होते, म्हणजे त्यांना प्रवेश अर्ज पाठविता येईल.”

''हेच ते कुटुंब, कॉलीन, ज्यांच्याकडे पेन्सिलीला पैसे नाहीत; पण दारू-जुगारात मात्र त्यांना ८४ पौंड उधळता येतात.''

''आता मी माझे काम संपवले आहे. आता मी पियानो वाजवू?''

'''ए' टीमचा कर्णधार कोण, हॅंडरसनताई.''

''हा सेवेन आलाय, हॅंडरसनताई.''

''मिसेस हॅंडरसन मला काही नवीन संगीत शिकवता?''

''बेट्टी रडते आहे.''

''ही पेन्सिल मोडली हॅंडरसनताई.''

''मी रंगांचे मिश्रण करून बसलो आहे. पण माझ्याकडे कागदच नाही.''

''आता सर्व बाळगोपाळांनी आपापली पाटी-पेन्सिल आणि फडके घेऊन माझ्याकडे यायचे. या आणि सतरंजीवर बसा बरे.''

''फळ्याच्या मागे मी जे केले आहे ते पाहायला तुम्ही येता आहा ना ताई?''

''या पुसीचे मी काय करू? मिसेस हॅंडरसन?''

''मिसेस हॅंडरसन?''

''मिसेस हॅंडरसन?''

....

''कॉलीन आमच्या वर्गात सर्वसामान्य शहाणपणाचा पुरवठा करीत असते. आमच्याकडे त्याची अगदी कमतरताच होती. आता तिच्यामुळे शहाणपणात आम्ही बरेच संतुलित आहोत,'' मी श्री. लॉपडेल आणि श्री. ट्रेमेनना सांगत होते.

''आणि श्रीमती हॅंडरसन, तुम्ही काय पुरवता वर्गात?'' त्यापैकी एकाने विचारले.

देवा रे! आता माझा लौकिक या सोळा वर्षांच्या पोरीवर अवलंबून आहे तर! मी तिच्याकडे वळून म्हणाले,

''कॉलीन, मी काय करते ग?''

कॉलीन उंच आहे. तिने तिच्या उंचीवरून या प्रश्नाचा विचार केला आणि म्हणाली,

''श्रीमती हॅंडरसन या वर्गात संयमाचा पुरवठा करतात!''

....

माताव्हेरोचे आजोबा आणि आमचे अध्यक्ष पीटर हे काल शाळा सुटल्यावर चहाला आले. दमलेले असावेत. ते ६५ वर्षांचे गृहस्थ आहेत. १६० किलो वजनाचे आणि टक्कल पडलेले. अगदी सर्वोत्तम मावरी गृहस्थांमधील ते सर्वोत्तम आहेत. तत्त्ववादी धार्मिक मनुष्य.

''कसे आहात तुम्ही?'' मी जरा चिंतेने विचारले.

''पुढच्या वळणावर जायला तयार आहे.'' पुढच्या वळणावर ख्रिश्चनांचे कब्रस्तान

होते.

''का बरे?''

''माझ्यात आता शक्ती उरलेली नाही.''

''डॉक्टर काय म्हणाले गेल्या वेळी?''

''मी तीन आठवड्यांपासून डॉक्टरकडे गेलोच नाही.''

''तुम्हाला बरे वाटत नाही का?''

''या सर्दीपासून माझी सुटकाच होत नाही आहे.''

''ही खरेच आश्चर्यकारक गोष्ट आहे. इतक्या कडक पथ्यपाण्यांवर असूनही त्यांना सर्दी होतेच कशी?'' मी 'के'ना म्हणाले.

''तुम्ही बटाटे का खात नाही मॅटेरिना?'' 'के' म्हणाले.

''मला वाटतं तुमच्यात प्रेरणेचा अभाव आहे, अलीकडे तुम्ही आम्हांला भेटायलाही कुठे आलात?'' मी म्हणाले.

''मी गेल्या रविवारी आलो होतो, पण तुम्ही सगळे जण कामात होता.''

''पण आमच्यासाठी तर प्रत्येक दिवस रविवारच असतो.''

''मी आता खरेच त्या वळणासाठी तयार आहे. माझी कबर खणण्याइतकीही शक्ती माझ्यात उरलेली नाही. पण मला वाटते लाकडाच्या ढिगाऱ्यावर घरातले रॉकेल शिंपडले तरी माझे काम होईल.''

मी त्यांच्यासाठी खास चहा ओतला.

....

मार्क कटर सध्या माझे मन व्यापून उरला आहे. मार्क कटरच्या आईला आम्ही कुणीच पसंत नाही. तिच्या मते तो फारच घाई करतो. वाचन शिकविण्याच्या माझ्या पद्धतीत काही तरी गंभीर चूक असावी. मी तर या टीकेने स्तंभितच झाले. जेव्हा लिखाणाची वेळ आली तेव्हा मी मार्कला म्हणाले,

''तू कागद-पेन्सिल घेऊच नकोस. खडू-फळ्यावरच काम भागव.'' त्याच्या शेजारी टेमकडे कागद-पेन्सिल होती.

''मी आईला सांगेन. ती कदाचित मला कागद-पेन्सिल घेऊन देईल,'' मार्क म्हणाला.

''कदाचित ती देणारही नाही.''

तो खूपच अस्वस्थ झाला. मी त्याला समजावल्यावर तो उल्हासित झाला; पण आज तो शाळेत आलाच नाही. मी अत्यंत अस्वस्थ आहे. मला माझीच लाज वाटते आहे. मी खरेच वाईट शिक्षक आहे. त्या दिवशी दुपारी मी खरे तर मार्कला सांगणार होते, ''तुझी आई म्हणते आहे ते खरे आहे. नवे पुस्तक आणायची गरज नाही.''

यामुळे मी व आई याविषयी त्याच्या मनात निर्माण झालेले द्वंद्व तरी संपले असते. पण मी विसरले. माझा छोटासा मार्क बाळ.

....

''हेलन, पुढच्या वेळी शहरात बास्केट-बॉलच्या सामना असेल तेव्हा तू खाकी रंगाचा स्कर्ट घातलेला हवा. विकत आण, उसना आण, काहीही कर. पण सर्व जण याच पोशाखात हवेत.''

दोन वर्षांत हेलनसाठी काहीही घेतले नव्हते. गणवेषाकडे दुर्लक्षच करण्यात आले होते.

''कॉलीन, हँडरसनसाहेबांना सांग की, अजून या नवागतांशी माझे नाते जुळलेले नाही, तोपर्यंत तरी मी तुला पहिलीतून दुसरीसाठी सोडू शकत नाही.''

....

जेवताना मी मुख्याध्यापकांना म्हणाले, ''ती कुऱ्हाड तुम्ही कुठेतरी बंदिस्त जागेत ठेवू शकाल का?''

''कुऱ्हाड?''

''सेवेन त्या कुऱ्हाडीने इतरांना धमकावतो.''

''हँडरसनताई, सेवेन आम्हांला कुऱ्हाडीने मारतोय.''

''कॉलीन!....... कुऱ्हाड!......... सेवेन!........''

....

गेल्या आठवड्यापासून वसंताचे आगमन झाले होते. माझ्या मनात चंडोलचे गीत वाजवण्याची इच्छा उत्पन्न झाली. मुले त्यावेळी गोंगाट करीत आपापल्या गोष्टी लिहीत होती. एकाएकी वसंताचे वारे संचारले. खिडकीतून आत पसरलेल्या उन्हानेही काही स्फूर्ती दिली आणि मी पियानोकडे धावले. लार्कच्या गीताच्या सुरावटी वाजवू लागले. त्यानंतर जे झाले त्याचे वर्णन करायला योग्य शब्दच नसल्याने मी त्याला शिक्षणच म्हणते!

हा शूबर्टच्या संगीताचा शतकानुशतके चालणारा प्रभाव होता; की माझ्या मनातला उल्हास त्या संगीताला रसभरीत करीत होता, हे सांगणे कठीण आहे किंवा प्रचंड थंडीनंतर वसंताच्या आगमनाची पूर्वसूचना म्हणून ते घडले असेल, किंवा त्यावेळी ते घडायचेच होते म्हणून घडले, असे म्हणू या.

माझ्या उजव्या बाजूने पिवळ्या रंगाची चमक उठली. मी पाहिले ट्वीनी नाचू लागली होती. मी थरारले. तो काही हूला किंवा तत्सम स्थानिक नाच नव्हता. आधुनिक कलाप्रकार म्हणून शिकवल्या जाणाऱ्या भावदर्शी बॅले नृत्याप्रमाणे ते होते. पण ते आदिम काळापासून सुरू असणारे नृत्य होते. संगीताच्या तालाशी ते अचूक

जुळत होते आणि संगीताचे भाव अभिव्यक्त करणारे होते. दुसरी ट्वीनी उठली व नाचू लागली. त्या एकमेकांसमवेत नाचू लागल्या. त्यांचे छोटे हात, शरीर, सारे व्यक्त करीत होते. ते सावळे आत्मे जर्सीमुळे पिवळ्या पाकोळ्यांसारखे भासत होते.

....

कधी कधी सर्व संयोग जुळून येतात. विश्वास बसू नये अशीच गोष्ट होती. टेबलावर रोल भरलेला कॅमेरा ठेवलेला होता.

''हे घे कॉलीन आणि लवकर फोटो काढ.'' पण घाईगर्दीचे कारण नव्हते. रोनाल्ड उठला. माताव्हेरो, ती लहानशी तमाती मुलगी रीती आणि हाईन हेही सामील झाले. ते एक अपूर्व सुंदर दृश्य होते. झुलणारे, गिरक्या घेणारे झुकणारे. शूबर्टच्या संगीताप्रमाणे वळणारे!.

त्यांनी हे संगीत पूर्वी कधीही ऐकलेले नव्हते. या पद्धतीने ते कधी नाचलेही नव्हते. ते सर्वस्वी उत्स्फूर्त नृत्य होते. अंगभूत नैसर्गिक आविष्कार होता.

मी श्रेयाची सर्व फुले शूबर्टला वाहिली पण त्यातून एक स्वतःसाठी वाचवलेही!

आता आठवले. कॅमेरा होता तसेच फोटो काढले गेले. त्यात काही बदल न करताच फोटो काढल्याने ते अस्पष्ट आले. पण तरीही काही फारसे नुकसान झाले नाही. फिल्म डेव्हलप करायला कॉलीन आज कॅमेरा टराडेलला घेऊन गेली.

....

''काल माझ्या तमिती मुलाला टॉमने मारले.''

मी मुख्याध्यापकांना जेवणाचे वेळी सांगत होते.

''का बरे?''

''त्याचे ऐकले नाही म्हणून! विचार करा. तमिती मूल कुणाची आज्ञा पाळेल? तमिती मुलांना जन्मापासून बंडखोरपणा शिकवला जातो. हे तुम्ही त्यांच्या जडणघडणीकडे पाहून वा त्यांचे वर्तन पाहून सांगू शकता. मी अत्यंत काळजीपूर्वक त्याला साधारण आज्ञापालन करण्याकडे घेऊन येते आहे. त्याचा विश्वास जिंकून. तसा तो जंगली वाटला तरी अगदी लाजाळू आहे. एखाद्या फुलासारखा कोमल.''

''टॉमने स्वतःच मला हे काही दिवसांपूर्वी सांगितले होते, की तामिती हे माणसाचीच काय देवाचीही आज्ञा पाळत नाहीत. शिक्षकाची तर बातच सोडा !'' मी सारवासारव करीत म्हणाले. त्यानंतर मात्र इतकी वैतागले की मी तो विषयच बदलला.

त्याने माताव्हेरोलाही मारले. कारण काय तर तो त्याला लबाड म्हणाला. या शब्दावर शाळेत बंदी आहे. पण ही बंदी मी या लहानग्यांना अजून समजावून सांगितलेलीच नव्हती. माताव्हेरो हल्ली खूपच चांगला वागतो आहे. खरे तर एकाग्रपणे

काही करणे त्याला खूपच जड जाते. माझ्याही हातून माताव्हेरोवर झालेल्या अन्यायाबद्दल मी आधी सांगितलेच आहे. त्याच्या लिखाणावरून असे दिसते आहे की, घरीही त्याला भरपूर मार मिळत असावा.

कटर बाईंचा अप्रिय विषय संपवण्यापूर्वी आणखी एक गोष्ट सांगायला हवी. डेनिस आणि मार्क ही आमच्या वर्गातील दोन गोरी मुले मैलभर अंतरावर जवळजवळच राहतात. दिवसातून दोनदा त्यांना घ्यायला त्यांच्या घरच्या गाड्या येतात पण ते कधीही एका गाडीने मात्र जात नाहीत! यात डेनिसच्या कुटुंबाला तर काहीच अडचण नाही.

....

आज सकाळी मी शिकवायला सुरुवात केली.

''हार्क हार्क द लार्क''

''हार्क हार्क द लार्क'' मी परत म्हणाले.

मार्क त्याच्या बुटांचा आवाज करीत वर्गात चालत होता तर बाकी मुले घोकत होती.

''क्लक क्लक द लार्क आणि हॉर्क हॉर्क द क्लार्क!''

....

कॉलीनला चिठ्ठी

कॉलीन,

मी आज येऊ शकणार नाही. टेमला पुस्तकांच्या मांडणीवरील निळ्या बॉक्समधील जुने निळे मावरी पुस्तक देशील का? पुस्तक मिळाले नाही तर तो निराश होईल. आज हाका नृत्य घेऊ नकोस. त्याने ते फारच उत्तेजित होतात. शिवाय ते एका खास प्रसंगासाठी मी राखून ठेवले आहे.

मुलांनी सुरू केलेले निबंध मी शुक्रवारी परत करते आहे. आपण काय लिहिले होते याची त्यांना अजून आठवण असेल, अशी आशा आहे. खेळाच्या तासाला 'सी' टीमशी बोल. बुधवारी स्पर्धेच्या दिवशी पिवळ्या जर्सी घालून येण्याची आठवण जरूर करून दे. जेवणाच्या सुट्टीनंतर गोष्ट आणि चित्रकला घेतली तर बरे होईल. विषय अजून तोच 'क्लक क्लक द लार्क.'

मनःपूर्वक आभार !

उद्या हेस्टिंगमध्ये प्राथमिक शाळांच्या राज्य पातळीवरील स्पर्धा आहेत. गेल्या वेळच्या विजेत्या पाकीपाकीला आम्ही पंधरा दिवसांपूर्वीच हरवले होते. पण त्यानंतर मी आजारीच पडले. आमच्या संघाची तयारी, सराव काहीही करून घेता आले नाही, पण मला त्याची फिकीर नव्हती. मी शिकवलेल्या तंत्राने आता मूळ धरले

असणार व मुले आपले सातत्य राखून तयार असणार अशी मला उमेद होती. तरीही आज मी कशीबशी शाळेत आले. मुलांना खेळाच्या सरावासाठी मैदानावर नेले आणि मला धक्काच बसला. अरेरे ! मी घोटून घेतलेले तंत्र, चापल्य, खाचा खोचा सारे काही नाहीसे झालेले होते! ते पाहून मला तर मूर्च्छाच यायची बाकी राहिली.

दुःखाने मी सर्वांना स्पष्टपणे बजावले, ''मला वाटले होते की उद्याच्या सामन्यासाठी आपली तयारी उत्तम असेल. पण मी आजच तुम्हांला सांगून ठेवते; आपण हरलो आहोत. सर्वस्व गमावले आहे.''

प्रत्यक्षात आम्ही स्पर्धा जिंकलो!

ते पाऊण मैलाचे बास्केट-बॉल कोर्ट हजारो निळ्या गणवेष परिधान केलेल्या मुलींनी लहरत होते. त्यात पिवळ्या जर्सी घातलेल्या माझ्या २७ मुलींना मी सोडले. वितळलेल्या सोन्यासारख्या गर्दीतून वाहत त्या विरुद्ध बाजूच्या तिसऱ्या व चौथ्या क्रमांकाच्या कोर्टवर पोहोचल्या. प्रतिस्पर्ध्यावर मात करीत, एका कोर्टावरून दुसऱ्या कोर्टावर जात जात, अंतिम कोर्टवर खेळून ज्या अजिंक्यपद पटकावणार होत्या, त्या नऊ जर्णीही त्यातच होत्या.

सर्वत्र एकच प्रश्न होता ही पिवळी टीम कोणाची? ही माझी 'ए' टीम होती.

भरल्या स्वरात मी म्हणाले, ''रोंडा जरा जोरात घोषणा तर दे. फर्नहील आगे बढो!''

तिने ललकारी दिली, ''आगे बढो फर्नहील.''

''नेटा, पॉली, लोटस तुम्हीही जरा घोषणा द्या.''

'आगे बढो फर्नहील, आगे बढो!'

आता आमचा 'अ' संघ विश्रांती न घेता पाचही सामने खेळत होता. त्यांची ऊर्जा संपत आली होती आणि त्यांच्या खास ग्रामीण बाजात त्या चिडचिड व्यक्त करू लागल्या होत्या. त्यामुळे त्यांची खेळावरची पकडही निसटू लागली होती. जेव्हा खेळ शिगेला पोचला तेव्हा मी मैदानावर धाव घेतली. ''डेला जास्त लांबवर चेंडू फेकू नकोस.'' मी दबक्या स्वरात सांगितले. बॉल मागे धावत मी तातू जवळ पोहोचले. ती चेंडू जाळ्यात टाकण्यासाठी नेम धरत होती. ''शांतपणे टाक. घाई करू नकोस,'' मी म्हणाले.

त्या सूचनांप्रमाणे वागत होत्या. सामना चालू असताना असे बाहेरून शिकवणे नियमबाह्य आहे, हे मला आठवले; पण माझा जन्म नियम मोडण्यासाठीच झाला होता. मैदानाबाहेरूनच काय मी तर मैदानात घुसूनही मी सूचना करीत होते. ''जीन, तातू, रोंडाचा नाद सोडा. तुम्ही स्वतःच गोल करा.'' त्यांनी सगळ्यांनी माझी ही कुजबूज ऐकली.

वेळ संपत आली होती. पंच शिट्टी वाजवायला उत्सुक होते आणि आम्ही अजूनही पिछाडीवर होतो. काहू धावत आला आणि ओरडला, ''सांभाळ, कुठे चेंडू टाकते आहेस पाऊलेट्टी.'' सगळ्यांनीच ते ऐकले.

पटापट तीन गोल झाले आणि शिट्टी वाजली. खरे तर हा सामना सहजपणे जिंकता आला असता; पण दोन अडचणी होत्या.

१) आमची सर्वोत्तम खेळाडू मरिऑन खेळू शकत नव्हती.

२) पंच सुरुवातीपासूनच या जंगली मावरींच्या विरुद्ध होते.

मला वाटले काहूच्या उपस्थितीमुळेच आम्ही सर्व अडथळे ओलांडू शकलो.

मी घरी परतले. आता बरे होईपर्यंत अंथरूण सोडायचे नाही, असे मी ठरवले. पण घरी परतताच 'के'नी एक पत्र हाती दिले. ते शाळा-तपासनिसांचे पत्र होते.

'१३ ऑगस्ट रोजी तुमच्या शाळेची तपासणी करण्यासाठी आम्ही येणार आहोत.'

म्हणजे आता मला माझ्या नवीन निरीक्षण-निष्कर्षांवर आधारित नवीन वाचनपद्धती विषयी लिहायलाच हवे. उत्तम कागदावर लिहून, सजवून, बाइंड करायला हवे. मावरी प्राथमिक पुस्तकाचा तिसरा भाग पूर्ण करायला हवा. शक्यतो चौथा भागही पूर्ण करता आला तर पाहायला हवे.

✠✠

सहज वर्तन व्यवहार

या मुलांमध्ये रक्ता-मांसापेक्षा संगीत आणि नृत्यच जास्त आहे. यालाच मी जीवनाच्या बेबंद उत्स्फूर्त वर्तन-व्यवहाराचा आविष्कार असे म्हणते.

सहजता याचा अर्थ जिथे सर्वांत बलिष्ठ प्रेरणा इतर क्षीण प्रेरणांमधून मुसंडी मारून पुढे येते. गर्द राईत वाढणाऱ्या झाडांचा मी विचार करते. त्यात सर्वांत बलशाली झाडालाच सूर्यप्रकाश मिळतो. मुलांच्या मनाविषयीही तसेच होते. तेथे बलिष्ठ जीवनप्रेरणा डोके वर काढतातच. मग आम्हांला भलेही ते अवेळी वाटो. पण त्यामुळे बाकी काय व्हायचे होवो; मुले साचेबंद तरी नक्कीच होणार नाहीत! मी याला जीवनाची बेबंद शैली म्हणते कारण यातून फुलणारे जीवन कसे असेल याची आपण कधीच पूर्वकल्पना करू शकत नाही. हीच अमूर्त आणि सहज जीवनशैली! अमूर्त व सहज हे परस्परपूरक आहेत आणि नैसर्गिकता हा दोन्हींचा एकजीव परिणाम आहे.

मला खरे तर हेच हवे आहे, पण तरी मनात अनेक शंका दाटून येतात. इंग्लंडमध्ये नील नावाचा एक माणूस अशीच शाळा चालवतो, पण माझी शाळा तितकी वाईट होऊ नये, असे मला वाटते. परवाच माझी मुले जेव्हा उत्स्फूतपणे नाचू लागली (म्हणजे अजूनही नाचतातच), सेवेनेने जेव्हा कुऱ्हाड उचलली, किंवा माझी तमाती मुले जेव्हा शिक्षकांना साफ धुडकावून लावतात तेव्हा मला याची झलक दिसते. गोंगाट, कोलाहल, आवाज किंवा अचानक पसरणारी शांतता. दरवाजावर थाप पडताच धावत सुटणारी मुले, भोकांड पसरून रडणे, बेंबीच्या देठापासून गाणे, नाचणे हे सर्व आविष्कार येथे आहेत कारण ते सहज जीवन व्यवहार आहेत.

....

शाळा-तपासनीस या आठवड्यात येणे अपेक्षित आहे. आता बुधवारचे पावणे-नऊ वाजले आहेत. मला सोमवारी थोडे बरे वाटत होते. मंगळवारीही तब्येत एवढी खराब नव्हती. पण आज मात्र मी अगदीच गलितगात्र झाले आहे. चिंतीत आहे. अस्वस्थ आहे. अजूनही मी माझी पांढरी जर्सी घालून तयार आहे. कुठल्याही कठीण प्रसंगाला मी ही पांढरी जर्सी घालूनच सामोरी जाते. तीन दिवस ती अगदी स्वच्छ ठेवणे अवघड होते. माझ्या काळ्या बुटाचे पांढरे सोल मी तीन दिवसांपासून स्वच्छ ठेवलेत. असे मी यापूर्वी कधीच केलेले नव्हते. कमरेला मावरी पट्टे आवळून मी

तयार होते. 'अस्वस्थ होऊ नका,' असे कुणीही सांगून काहीच फायदा नव्हता. कारण हे तर माझ्या भूतकाळाचे भूत होते! आमच्या पिढीतल्या सर्वच शिक्षकांना शाळा - तपासणीच्या वेळचा त्यांच्या शिक्षकांचा ताण-तणाव व शाळा-तपासनिसांच्या दराऱ्याचा उग्र गंध आठवत असणार. गेल्या अठरा महिन्यात मिस्टर 'टी'नी मला किती सांभाळून घेतले आहे त्याचा, माझा विश्वास जिंकण्यासाठी त्यांनी निश्चयाने केलेल्या प्रयत्नांचा आणि त्यांनी आस्थापूर्वक दिलेल्या प्रोत्साहनाचा मला याक्षणी पूर्ण विसर पडला आहे. ते सारे काही भूतकाळातील शाळा-तपासणीच्या भयकारी भुताने गिळून टाकले आहे.

मी चांगली शिक्षिका आहे असा आत्मविश्वास असता तर किती बरे झाले असते! पण चांगली तर सोडाच; पण जिचा धाक वाटावा अशीही मी नाही. खरे तर मी शिक्षिकाच नाही. जिला मुलांमध्ये मोकळे सोडून दिले आहे, अशी मी एक अर्धवट मूर्ख व्यक्ती आहे. मी जर इतर शिक्षिकांसारखे नीटनेटके कार्य-विवरण तक्ते ठेवले असते, मांडणी केली असती, त्यांच्यासारखे शिकवले असते तर किती बरे झाले असते ! निदान बहुसंख्य शिक्षिकांच्या समूहाचा आधार मिळाला असता. पण ही एकटेपणाने, बेगुमानपणे चालल्याची किंमत आता चुकवावी लागणारच आहे. गेले पाच-सहा दिवस मी तयार करत असलेल्या वाचनयोजनेकडे नजर टाकलीत तर, मी एकटेपणाने चालणे कशाला म्हणते ते तुम्हांला समजेल.

पण तरी मला हेच करायला हवे आणि मी हे जे काही करते आहे, त्यावर माझा विश्वास आहे. रांगेतून बाहेर पाऊल टाकणाऱ्या सर्वांनाच ही अशी किंमत द्यावी लागते, पण मी आता थकलेय, या वयात ही किंमत चुकवणे जड जाते आहे. पण शेवटी ज्यावर माझा विश्वास आहे तेच मला केले पाहिजे. नाहीतर काहीच न केलेले बरे. जीवन किती छोटे आहे! इतर शिक्षक व्यवस्थित वेळापत्रक आखून शिकवतात. पण माझ्याबाबत तर गणिताच्या तासाला गणित सोडवता सोडवता मुले उठून नाचू लागतात, मी गाफिल असते. माताव्हेरो एकदम हाका नृत्यासाठी सरसावतो. एडमंड बर्क, कमीत कमी आजच्या दिवस तरी माझ्याबरोबर रहा बाबा!

दुपारच्या काही वेळा अशा असतात, त्यावेळी मी शिकवू शकत नाही. ही त्यातलीच एक वेळ आहे. आपण अगदी नेटाने सतत काम करीत असलो तरी त्यातही चढउतार अनुभवाला येतातच. कधी प्रयत्नाचे शिखर येते, तर कधी खोल खाई! आसपास भरपूर गजबज-गोंगाट आहे, मुले चित्रे काढत आहेत, गात आहेत, ओरडत आहेत, पण मी मात्र निरुत्साहाच्या खाईत अडकली आहे.

मी काही सतत अश्रू ढाळत भूतकाळाकडे टक लावून पाहणाऱ्यांपैकी नाही. आयुष्यात आता जगण्यासारखे राहिले नाही असे म्हणून कुढणे मला जमत नाही. मी

त्या त्या क्षणांचा वापर करते. त्यातून मला आयुष्याचा अर्थ उमगला आहे. पुढच्या आयुष्यात अनेक खोल दऱ्यातून जावे लागेल. पण जेव्हा जेव्हा मी शिखर गाठले तेव्हा तेव्हा मी स्वतःला बजावले, 'माझ्या यापूर्वीच्या व पुढे येणाऱ्या आयुष्याचे सार्थक या अद्‌भूत क्षणात सामावले आहे.' असे अनेक क्षण मी अनुभवले व विसरलेही आहे. पण त्या त्या वेळी मी जे स्वतःला बजावले ते मात्र मी कधीही विसरलेली नाही व विसरणारही नाही. त्यामुळेच माझा आत्मविश्वास दृढावला. भविष्यात काय घडेल ते मला ठाऊक नाही; पण माझे आजवरचे जीवन कृतार्थ झाले आहे, असे मी त्या क्षणांमुळे नक्की म्हणू शकते. कितीही खोल खाईतून जावे लागले तरी!

गेल्याच आठवड्यात एका मित्राने लिहिले होते, ''या चाळीस वर्षांत तर संघर्ष करावाच लागेल. जीवनाच्या अंताचा आरंभ झाला तरी मी आजवर जीवनाची प्रतीक्षाच करीत राहिलो आहे. मी काय करू शकलो असतो याचा विचार मनात येताच मला जाणवते की औषध घेण्याची वेळ झाली आहे!''

अर्थात माझ्या मित्राच्या आयुष्यातही साफल्याची, कर्तृत्वाची शिखरे आली होती, हे मी जाणते.

दुसरा एक मित्र लिहितो, ''आता भूतकाळाचा तो चंदेरी वर्खही गळून पडू लागला आहे. आता खरे तर मी मरणच पावलो आहे. कारण भूतकाळाचा रंग, गंध हरवला तर मग जगण्यासाठी उरेलच काय?''

फ्रॉइड म्हणतो तसे जीवन काही फार सार्थ आहे असे नाही; पण जे काही आहे ते तेवढेच आपल्यापाशी आहे!

माझ्याही आयुष्यातील खूप काही भूतकाळात हरवत चालले आहे. पण ते निदान आयुष्यात काही घडले तरी आणि त्या क्षणांनी माझ्या आयुष्याला एक प्रयोजनही दिले!

जीवन हे मला कधी कधी पक्ष्यांच्या उड्डाणासारखे वाटते. एका दिशाहीन वादळाशी झुंजत उडणारा आत्मा. ते वादळ शांत होते तेव्हा पक्षी थोड्या निवांतपणे धरतीवर विसावतो. पुन्हा पुन्हा येणाऱ्या वादळात झेप घेण्यापूर्वी मिळालेल्या त्या विसाव्याच्या क्षणात मला आयुष्यात अर्थ गवसतो. या विसाव्याच्या क्षणांच्या दरम्यान सगळ्यांसारखेच मलाही खूप झगडावे लागले. पण त्या वादळाशी मुकाबला करताना आपल्याला विसाव्यासाठी खाली धरती आहे, हा विश्वास मनात होता. त्यामुळे उडण्याची उभारी मिळत होती. जीवनाचा अर्थ माझ्या डोळ्यांनीच प्रत्यक्ष पाहिला होता.

वय वाढत जाते तशी त्या क्षणांची उंची कमी होत नाही; पण त्यांचे स्वरूप मात्र बदलत जाते. जीवनाला परिपक्वता येत जाते. आपण दुसऱ्या आत्म्याशी संयोग

पावतो; एवढेच नाही तर जीवनाशी संयोग पावतो. सकाळी खिडकीतून बाहेर नजर टाकताच काळ्याकुट्ट ढगांच्या पार्श्वभूमीवर उजळलेले रंग जीवनाची जाणीव जागवतात. जीवनाची उत्कट जाणीव कामक्रीडेतील झपूर्झा अवस्थेसारखीच असते. त्यात साक्षात्काराची चमक तशीच असते, तशीच तीव्र वेदनाही असते आणि तशीच तीव्र प्रेरणाही असते आणि तरीही ती थोडी वेगळी असते. तरुणपणी मी अशा वेळी मला 'देवाचे' दर्शन झाले असे म्हणत असे. मी पाहिलेला तो चेहरा देवाचा होता की नाही हे मला माहीत नाही; पण मी जे काही पाहिले त्याने माझ्या श्वासांना एक प्रयोजन प्राप्त करून दिले.

....

किथने चहा आणला तेव्हा मी खिडकीच्या पडद्याच्या छिद्रातून बाहेरच्या काळ्या झाडांचे विविध आकार पाहत होते. पार्श्वभूमीवर नवे आकाश. खिडकीचा पडदा दूर सारून मी बाग न्याहाळू लागले. मग रस्त्यापलीकडची शेते, मैदान, दूरवरच्या टेकड्या आणि छायेसमान भासणारे पर्वत, हे सर्व आसपास आहे आणि मी त्याचेच एक अंग आहे, याची मी पुनःपुन्हा खात्री करून घेत होते. या विलक्षण जीवनाचा आणखी एक दिवस!

....

बुधवारी सकाळी ही मंडळी अद्याप का आली नाहीत ते मला समजले. माझी योजना अद्याप अपूर्ण होती. मी गरम पाण्यात पाय शेकत मोपांसाच्या विचारात गढले होते.

'शब्दांना आत्मा असतो, पण शब्द जोपर्यंत अचूक डौलदारपणे आपले स्थान घेत नाहीत तोपर्यंत तो प्रकट होत नाही.'

माझ्या पुस्तकाच्या प्रारंभी हे उद्धृत केले आहे. मला खूप बरे वाटले. सर्वच गोष्टींना काही ना काही कारण असते. तसे या सुंदर सकाळचेही काही कारण असेलच.

मी माझी पांढरी जर्सी धुतली. बुटाचे पांढरे सोल धुतले. शाळेत निघालेल्या 'के'ना निरोप दिला.

''आरोग्य शिबिरात गेलेल्या वाईवानीकडून मला काहीच पत्र आलेले नाही. तिने पत्र टाकायचे वचन दिले होते,'' कॉलीन मला म्हणाली.

''ती शेवटी काय म्हणाली हे तुला ऐकायचे आहे का?'' मी कॉलीनला विचारले.

''काय?''

''ती म्हणाली की तुझी हनुवटी खूप निमुळती आहे!''

....

विकी : मी सापळ्याला फारच घाबरतो. त्यात नुसती हाडेच हाडे असतात!

सेवेन : मला अळ्यांची भीती वाटते.

लॅरी : मी भुताला भितो.

बेट्टी : मीही भुताला भितो.

विकी : मी भुताला घाबरतो. भूते आपल्याला सगळ्यांना खाऊन टाकतात.

रांगी : मी पोलिसाला घाबरतो. ते खाटकाच्या सुऱ्याने मला ठार मारतील.

मरे : मी इंजिनाला घाबरतो. ते मला जाळून टाकते.

बेट्टी : मी भुताला भितो. ते आपल्याला खाऊन टाकते.

....

शुक्रवारची सकाळ. या सत्राचा शेवट.

सकाळी आठ वाजता शाळेत निघालेल्या शाळेच्या हेडमास्तरांना मी विचारले, ''इतक्या पावसात ती मंडळी खरेच येतील - तेही सत्राच्या शेवटच्या दिवशी, असे तुम्हांला वाटते का?''

''आपण येणार असे त्यांनी स्वतःहूनच सांगितले होते. त्यामुळे त्यांना येणे भागच आहे, असे मला तरी वाटते.''

माझ्या काळ्या बुटांचे पांढरे तळ मी आज साफ करणार नाही. पांढऱ्या जर्सीच्या बाह्याही शुभ्र नाहीत. माझ्या वाचनमालेवर पुन्हा एकवार नजर फिरवणेही मी टाळले. आठवड्याचे इस्त्रीचे कामही अर्धेच पूर्ण केले. 'के'ना मी शुभेच्छाही दिल्या नाहीत. चुकणारा हा ताल मलाही जाणवत होता.

श्री. ट्रेमेन यांच्यामुळे आठवडाभर बूट, कपडे यांची स्वच्छता करण्याचा जो त्रास मला झाला त्याबद्दल मी त्यांना माफ करीन. माझ्या वाचनमालेची पूर्तता करण्याचा जो तणाव त्यांच्यापुढे निर्माण झाला त्याबद्दलही मी त्यांना क्षमा करीन. तपासनिसांच्या सहजभावाला विरोध करणारी मी कोण? मी स्वतः तर हेच शिकवते!

पण इस्त्रीचे काम अर्धवट राहिल्याबद्दल मात्र मी त्यांना माफ करणार नाही. आणि ती पांढरी जर्सीही मी पुन्हा घालणार नाही.

....

बॉस्केटबॉलचा सामना जिंकल्याबद्दल सर्व खेळाडूंना चित्रपट दाखवायचे मी कबूल केले होते. त्यानुसार आज रात्री मी त्यांना घेऊन जाणार आहे. देव माझे रक्षण करो! वॉर्नर ब्रदर्सचा 'द फ्लेम ॲन्ड द ॲरो' हा रंगीत चित्रपट आम्ही पाहणार आहोत. देवदयेने मी यातून सुखरूप पार पडो अशी मी प्रार्थना करते!

सुट्टी !

माझ्या विचारांचे तारू कुठल्याही अन्य दिशेने भरकटण्यापूर्वीच एक गोष्ट सांगून मी मनावरचे ओझे हलके करू इच्छिते. मला बाजारात श्रीमती कटर भेटल्या. भेटल्या म्हणजे मी दुकानात होते. त्यांनी बाहेरूनच मला पाहिले आणि तोंड फिरवले. मार्कचे तोंडही त्यांनी दुसरीकडे फिरवले; जेणेकरून त्यांनी मला पाहू नये. मला हे खूपच खटकले. बोचले. कारण त्यावेळी माझ्या समवेत एक मावरी मैत्रीणही होती. श्रीमती कटरना शाप द्यावा अशी मला तीव्र इच्छा झाली!

सुट्ट्या संपल्यावर पहिल्या दिवशी शाळेच्या पायऱ्यावरच मार्क माझी वाट पाहत होता (मी थोडी उशिराच पोहोचले). मी आत गेले तेव्हा तो माझ्याजवळ आला आणि माझे दोन्ही हात आपल्या हातात घेऊन काही काळ उभा राहिला.

माझ्या बदामी रंगाच्या कोटावर वापरण्यासाठी मी मावरी पद्धतीचा एक भडक रंगाचा पट्टा बनवला होता. वाईओमातीनीच्या समाजमंदिरात आहे, तशी लाल, बदामी व काळ्या रंगांच्या धाग्यांनी त्यावर वेलबुट्टी काढली होती. हे न्यूझीलंडमधील सर्वांत सुंदर समाजमंदिर आहे. हा कमरबंद सगळ्यांच्या नजरेत इतका भरतो की, तो वापरणेसुद्धा कठीण वाटावे. पण खूपच थोड्यांना या पट्ट्यांचे महत्त्व समजत होते. युरोपियन संस्कृतीने स्थानिक संस्कृतीचा केलेला तो स्वीकार होता. अर्थात काहींना तरी हे समजले यातच मला समाधान आहे. त्याची दखल तर घेतली जाईच. रस्त्यातल्या लोकांना ते नेहमीपेक्षा वेगळे, भडक आणि विचित्र वाटत असावे. पण त्यामागील भावनेचा सर्वांनी आदरपूर्वक स्वीकार केला. हा संस्कृतिसंगम होता. माझा पट्टा हा संस्कृतिसंगमाचे प्रसादचिन्ह होता. अर्थात केवळ यामुळेच लोकांनी तो स्वीकारला असे नाही. त्याला एक कलात्मक मूल्यही होते. सगळ्या लोकांकडून त्याचा स्वीकार होणे याची मला फार फार गरज होती. हा कमरबंद वापरताना मला जे धैर्य एकवटावे लागले तसे एरवी काहीही वापरताना लागले नव्हते. वेलिंग्टनला जाताना कुणास ठाऊक कशामुळे पण मला हा कमरबंद वापरावा असे वाटले. ही कठीण परीक्षाही सोपी झाली; याचे कारण काय आहे सांगू? त्या पट्ट्याकडे पाहणाऱ्या मावरींच्या नजरा! त्या नजरांमध्ये मला माझ्या धैर्याचे पारितोषिकही मिळाले. वुलवर्थमधील त्या मावरी मुलीने मला ज्या उत्साहाने मदत केली ते पाहण्यासारखे होते. तिच्या डोळ्यांत तुम्ही पाहायला हवे होते. ती माझ्याकडे अशी पाहत होती जणू मी तिच्या स्वप्नातील राजकुमारच आहे! माझ्यासमवेत असलेली माझी मैत्रीण तर मंत्रमुग्ध झाली. हे पाहून एक मावरी महिला वेटर आपले काम बाजूला ठेवून माझ्याकडे पाहत बसली! रस्त्याच्या दुसऱ्या बाजूला उभी असलेली एक मावरी व्यक्ती अचानक रस्ता ओलांडून माझ्या बाजूला आली. वसंतातील ती सकाळ एक रोमांचकारी अनुभव ठरली.

एकटे विहरणे पुरे. आता मूळ मुद्याकडे परतू या. त्या दिवशी टॉमला आम्ही सुलेखनाचे पाठ देण्यासाठी बोलावले. पाठ छानच झाले. कॉलीन आणि मी त्यातून बरेच काही शिकलो.

....

माझ्या वर्गातल्या छोट्या गोऱ्या डेनिसला औदासीन्याच्या झटक्याने दवाखान्यात दाखल करण्यात आले आहे. प्लँकेट पद्धतीने मुलांना वाढविण्याचा हा परिणाम आहे.(न्यूझीलंडचे गव्हर्नर जनरल प्लँकेट यांच्या नावाने ओळखली जाणारी ही बालसंगोपनाची पद्धत आहे. यामुळे मुले शारीरिकदृष्ट्या बळकट होतात पण मानसिक-दृष्ट्या मात्र त्याचे विपरीत परिणाम दिसून आले आहेत.) त्याची आई अधिकाधिक पैसे मिळविण्यात गुंतलेली असते. ती मुलाला काठीने बडवत असे. माझ्या शब्दांच्या प्रयोगाचे वेळी तो मला म्हणाला होता, ''मी कशालाच घाबरत नाही. फक्त खुले आकाश सोडून !'' पण त्याची आई तर तो कोंबड्यांनासुद्धा घाबरतो म्हणून सांगत होती. माझ्या शाळेतील या मनोविकाराने ग्रस्त असलेल्या गोऱ्या मुलांना काही दिवस स्वतःजवळ ठेवावे असे मला वाटले.

....

गोरा जून अद्यापही सुट्टीवर आहे. मीच त्याला तसे सांगितले होते.

....

वाहतूक शाखेचे निरीक्षक काल आले होते. आमची मुले पुलावरून जाताना पादचारी मार्गावरून सायकल का चालवितात, असे तो विचारत होता. आमच्या मुलांविषयी प्रश्नच खूप आहेत. उत्तर काही नाही !

....

प्रोफेसर वेली एकदा म्हणाले, ''नीटनेटकेपणा शिक्षणाला मारक आहे.''

''काय? परत सांगा!'' मी.

''व्यवस्थितपणा हा शिक्षणाला मारक गुण आहे. मी स्वतः अगदी गबाळग्रंथी होतो.''

''आम्हांला तर व्यवस्थितपणाला वेळच नसतो. एवढे सगळे सामान शोधायचे,

वापरायचे, त्याकडे लक्ष द्यायचे, हेच किती अवघड आहे. मला फक्त एक फळी आणि खडू द्या.''

सर्व शिक्षक वरवरच्या देखाव्यावर जास्त भर देतात आणि शिक्षणाचा आत्माच हरवून जातो. कुशाग्रबुद्धीच्या मुलांचे अक्षरही सुंदर असते असे मी तर क्वचितच पाहिले आहे. खरे तर जे सुंदर लेखन करू शकतात ते बहुधा दुसऱ्याची नक्कल करत असतात. मुले जेवढी सर्जनशील, कलावंत असतील तेवढी ती लिखाणाच्या झटापटीत असफल ठरतात. उदा. आमचा माताव्हेरो. मी तरी त्याला एक तल्लख बुद्धीचा सर्जनशील मुलगा मानते.

हस्ताक्षराची मी फारशी चिंता करीत नाही. मला चिंता वाटते ती मुलांच्या असंबद्ध लेखनाची! अशा असंबद्ध वाक्यांमध्ये बहुधा वर्गात त्यावेळी शिकवले जाणारे शब्द ओवलेले असतात. हे फारच वाईट लक्षण आहे. विस्कळीत लेखनाची ही प्रारंभिक लक्षणे आहेत. लिखाण हे एकत्र गुंफलेलेच असले पाहिजे. सुबद्ध आणि विकसित होणारी कल्पना. प्रत्येक शब्द एका मोठ्या सुंदर रचनेचा नैसर्गिक घटक असलाच पाहिजे. अत्यावश्यक भाग. अभेद्य भाग. रोज सकाळी गप्पांच्या तासानंतर माझी छोटी सेना - अगदी पाच वर्षांपर्यंतचीही - त्यांच्या जवळपासच्या घटनेविषयी लिहू लागते. या लिखाणातील सर्व शब्द त्यांनी निवडलेले असतात.

त्यांच्या कोवळ्या मनात फुलणाऱ्या कल्पनेचे घटक असणारे, त्यांना अपरिहार्य वाटणारे त्यांचे शब्द! ते जे लिहितात त्याला एक आंतरिक संगती असते. ती त्यांच्या मनातील कल्पना असते; शिक्षकांच्या मनातील नव्हे! अव्यक्त कल्पना व्यक्त करण्याचे प्रमाण वाढत जाणे म्हणजे शिक्षण! त्या फुलणाऱ्या कल्पना असायला हव्यात. यात अर्थात नवीन काही नाही. हाच सर्व आजच्या शिक्षणाचा पाया आहे.

....

वसंतगीतांच्या बरोबर तरंगत येणारे संगीत ऐकत मी खालच्या खेड्याकडे पाहत होते. तिथे समाजभवनाचा ओसरीजवळ गावातील युवक संघ आजच्या सामन्याचा सराव करीत होता. सुरेल गाणे होते. खूप वेगळेही होते. हॉकी सामन्याच्या वेळी आम्ही ऐकलेल्या गाण्यांपेक्षा वेगळे. बीअर घेत घेत केलेले बीअर गीत. ज्याला तीन मोठे कर्णे जोडलेले आहेत अशा माईकवर गाणे सुरू आहे. आवाज दूरवर पोहोचावा म्हणून हे कर्णे इमारतीच्या वरती लावलेले होते. आनंदाच्या, उत्साहाच्या वातावरणात तेही सहनीय होते. पण ही तर स्पर्धेच्या पहिल्या दिवसाची सायंकाळ आहे. कर्णकर्कश आवाजाचा मारा दुसऱ्या दिवशीही झेलणे तसे फारसे कठीण गेले नाही. दुसऱ्या रात्री देखील गाणे सुरू राहिले; तेव्हा मात्र त्याचा दर्जा घसरू लागला. हाच प्रकार तिसऱ्या दिवशीही सुरूच राहिला. मला तर या गाण्यात काही अर्थ वाटत नव्हता. पण तरीही

मी ते स्वीकारले. कारण 'जगा आणि जगू द्या' या सिद्धान्तावर माझा विश्वास होता! तिसऱ्या दिवशीही हा घोष सुरू झाला तेव्हा मात्र माझ्या युरोपियन सहनशक्तीचा अंत झाला होता.

हॉकी या खेळाच्या नावाने ही सर्व धमाल चालते. पण इथे हॉकी केवळ एकत्र जमायचे निमित्त मात्र आहे आणि एकत्र याचा अर्थ इथे शब्दशःच घ्यायचा. माझ्या एक मित्राने हॉकीचे सामने पाहिले. पण मी त्याला 'बीअरचे सामने'च म्हणते. तिथे रात्रभर पिणे आणि गाणे सुरू असते. मला या रात्र रात्र चालणाऱ्या खाण्या-पिण्याच्या पार्ट्या वर्ज्य आहेत असे नाही. पूर्वी आम्ही जेव्हा लांब राहत होतो, तेव्हा आम्हीही अशा मेजवान्या दिल्या होत्या. पण त्यावेळी ध्वनिवर्धक कर्णे नव्हते.

एकत्र येणे! मावरींच्या सामुदायिक जीवनाबाबत सारेच जण जाणतात. नवीन सांस्कृतिक वातावरणात बीअर आणि इतर गोष्टींशी माझे काही भांडण नाही. पिप्रिकामध्ये एका म्हातारीने मला सांगितले होते, ''मला माझ्या तऱ्हेने आनंद घेता यायला हवा!'' तिला काय म्हणायचे होते ते मी समजू शकत होते.

आणि पोलीस? ते तर स्वतःच बीअरचा पुरवठा करीत होते. हे अगदी खरे आहे. मी अगदी शपथपूर्वक सांगू शकते.

पण सर्व अंधाऱ्या रात्रीतही एक प्रकाशमान तारा असतोच. त्या सतत वाहणाऱ्या संगीत-रात्रीत अचानक एकदा मला जाग आली ती पहाडी आवाजाच्या पुरुषी स्वराने! आवाज हळूहळू भरदार होत उंच पट्टीत पोहोचला. तोपर्यंत मला पूर्ण जाग आली नव्हती. गायक काहू होता. तो त्या खेड्यात समोरच्या जनसमुदायासाठी गात होता. त्याचा आवाज उडणाऱ्या सोनेरी पक्ष्यासारखा वाटत होता. वर वर जाणारा. ते गीत मी पूर्वी कधीही ऐकलेले नव्हते. गीत आपल्या परमोच्च पातळीवर पोहोचले. गाण्याची सम गाठण्याची काहूची एक विशेष शैली होती. एक फिरत, एक मुरकी आणि मग एक तीव्र तान!

ते संगीत एका दारू-महोत्सवातले होते पण त्या संगीताने मला जो आनंद दिला तो मी मरेपर्यंत विसरू शकणार नाही.

....

आता बास्केट-बॉलची स्पर्धा संपली आहे. त्यामुळे मी वाद्यवृंदाचा सराव सुरू करू शकते. आमच्या या वाद्यवृंदाचा उद्देश सांगीतिक कमी आणि सामाजिक जास्त आहे आणि हे समजण्यासारखेही आहे. अर्थात तरीही त्यात कमी-अधिक प्रमाणात संगीत तर असतेच. यावर्षी पूर्वीपेक्षा जास्त चांगले संगीत असेल असे वाटते. कधीतरी सुरुवात ही होतेच.

ज्या मुलांना मी शिकवते त्यांच्याशी माझे जणू लग्नच लागते! याचा शोध गेल्या

वर्षी मी वाद्यवृंदाची सुरुवात केली तेव्हापासूनच मला आला. मला जे हवे ते त्यांच्याकडून करून घ्यायचे असेल तर ते सारे माझ्यासारखेच व्हायला हवे. खरे तर त्याहीपेक्षा जास्त काही तरी! म्हणजे ते माझेच अभिन्न अंग व्हायला हवे. हे सरावाचे तास हळूहळू मला शिकवत जातात. मला हे उमगते की एका सुरेख वाद्यमेळासाठी आम्ही परस्परांत मिसळणे किंवा एकमेकांसारखे होणे किती आवश्यक असते. प्रत्यक्षातही त्यांना एकमेकांजवळ व माझ्याजवळ असावेच लागते. सरावाच्या वेळी पियानोजवळ कोंडाळे जमे. आम्हाला एकत्र यावेच लागते असे मी म्हटले तरी खरे म्हणजे ते सक्तीने नाही; तर सहजपणे होत असे. मी त्यांना प्रेक्षकांकडे तोंड करून बसवत असे पण शेवटी ते पुन्हा माझ्याभोवती फेर धरतच असत. अगदी लग्नबंधनासारखी एकमेकांत गुंफलेली, गुंतलेली व्यक्तिमत्त्वे!

संगीताचे कित्येक नियम आम्ही बिनदक्कतपणे मोडून टाकले. उदा. सुंदर स्वरमेळासाठी प्रेक्षकांकडे तोंड करून गायला हवे. हे सुरुवातीला मलाही कळले नव्हते. युवा मंडळीच्या एका कार्यक्रमात व्हेरेपारिताच्या जुळ्यांच्या स्मृत्यर्थ शोकगीत गायले जात होते. त्यावेळी त्यांना प्रेक्षकांकडे पाहून गायची इतकी लाज वाटली की ते एकमेकांकडे तोंड करून गोलात उभे राहिले आणि गायले. त्यांच्याकडून मी हा धडा शिकले आणि तोच कित्ता पुढे गिरवला.

मी काय सांगत होते बरे? हा, माझ्या वाद्यवृंदाशी लागलेले माझे लग्न. हे संगीताशिवाय अन्य कुठल्याच माध्यमातून मला उमगले नसते. शिकवताना मला हा अनुभव कधी आला नाही. पण आता एकदा हे उमगल्यावर मला अन्य क्षेत्रांतही त्याचा प्रत्यय येऊ लागला आहे. माझ्या शिशुकक्षातही अगदीच जरी लग्न नाही, पण साखरपुडा तरी नक्की अनुभवायला येतो! मी जे काही त्यांना करायला सांगते, त्यासाठी ते माझ्याभोवती जमतात. शरीराने आणि आत्म्याने मी त्यांना माझ्याजवळ घेते. त्यांना ते समजत नाही पण मला समजते. ते माझे अंगच बनून जातात. एखाद्या प्रियकरासारखे. अर्थात सुरुवात थोडी वेगळी होते. आधी किंचित अविश्वासाने. संशयाने चाचपणी होते. मग हळूहळू स्वीकार होतो. कधी कधी जलद गतीने हे संमीलन होते. त्यातून एक पूर्णत्व, एक स्वरमेळाची आभा चमकू लागते. एक शांती अनुभवायला येते.

आणि या संमीलनातून काय जन्मते? वाद्यवृंदात संगीत आणि शिशुकक्षात शिक्षण! सकाळीच या अमर जन्माच्या वेदना सुरू होतात आणि सायंकाळी विश्राम पावतात.

आता जेव्हा मी याकडे लग्नसदृश्य बंधनासारखे पाहू लागले तेव्हा तो अवघड उंचसखल मार्ग मला सोपा वाटू लागला.

हे शब्द खूप मोठे वाटतात का? अनिर्बंध. प्रचंड. पण त्याखाली एक खोल अर्थ

दडलेला आहे. ही माझ्या आणि त्यांच्या जीवनाची एकात्मिक सायुज्यता आहे.

प्रेमाच्या खेळाचे सर्व नियम या आत्मिक मीलनाला देखील लागू पडतात. यात फक्त दोनच व्यक्ती सामावू शकतात. एकाच्याही जीवनात तिसरा प्रविष्ट झाला की, पहिले मीलन भंग पावते. प्रेम नेहमीच निष्ठेला बाधा आणते. जोपर्यंत मुलांचे चित्त अन्य विषयात गुंतलेले असते तोपर्यंत मी त्यांना काहीच शिकवू शकत नसे. हे उमजले नव्हते तोपर्यंत मी रेटून प्रयत्न करीत असे. पण त्यातून विसंवादी सूर उमटत. कधी कधी तर एकमेकांविषयी घृणा निर्माण होत असे. मला याचा त्रास होत असे. पण आता मी भंग पावलेल्या प्रेमामागे धावत नाही. शांत राहते. जोपर्यंत नव्या प्रेमाची चाहूल लागत नाही तोपर्यंत!

....

आता या तऱ्हेने विचार करू लागल्यावर मला भूतकाळातल्या अनेक घटनांचा अन्वयार्थ लागू शकतो आहे. जो त्यावेळी मला उमगला नव्हता. शीतल सायंकाळी माझ्या छोट्याश्या खोलीत माझ्यासमोर जाजमावर बसलेल्या आमच्या 'अ' संघाशी मी कितीतरी वेळा बोलत बसे. अगदी क्षुल्लक गोष्टीपासून महत्त्वाच्या निर्णयापर्यंत सर्व विषयांची तपशीलवार चर्चा चाले. खेळतानाचे कपडे, वर्तन, खेळताना पाळावयाचे नियम. सारे काही. त्यावेळी अर्थात मला हे ठाऊक नव्हते की या नात्याला काय म्हणावे? ते लग्नच तर होते! ज्यावेळी त्या अगदी अत्युच्च कामगिरी करीत होत्या तेव्हाही मला ते समजले नव्हते. पण आता समजले आहे. उमजले आहे.

संमीलन! माझ्या मनःचक्षूसमोर स्पष्टपणे दिसणारा जोमदार शब्द. सभोवताल कितीही विस्तृत असो वा अस्पष्ट असो. कारण आत्म्याला संघनाकाराचे बंधन थोडेच आहे? उगमाचे क्षेत्र कितीही लहान असले तरी त्याची व्याप्ती थोडीच तेवढीच राहते? जिवाचे भाव सर्वत्र सारखेच असतात. द्वेष, दया, तिटकारा, सहानुभूती, आनंद, मृत्यू, कष्ट किंवा शांती. सर्वत्र हे भाव सारखेच असतात. जीवनाची संपूर्णता एका कोपऱ्यातही व्यक्त होते आणि भव्यतेतही! अचानक फलबर्ट मनात आला. कदाचित यामुळेच कदाचित तो इतक्या लहान वयात मेंदूतील रक्तस्रावाने मरण पावला असावा. त्याच्या गावापलीकडचे, घरापलीकडचे जग त्याने त्याच्या साहित्यातून निर्माण केले. तुम्ही कदाचित गावात मादाम बोव्हारीचे काय असे विचाराल. ते तर नॉर्मंडीच्या बौद्धिक क्षितिजापलीकडेचे होते आणि सॅलमबोमधील विदीर्णता, विखंडन ..असो.

मला याचाच आनंद आहे की, मला शेवटी हे उमगले की काहीही करण्यासाठी त्याच्याशी लग्नच लागावे लागते. इथे पोहोचल्यावर मला अवचित अनेक सहकारी भेटले. आंद्रे गिडे मला आठवला.

'मी एकटा असतो तेव्हा माझे जीवन अतिशय संथ झाल्यासारखे भासते. इतके की असे वाटते थांबलेच. अस्तित्व संपण्याच्या किनारीपर्यंत मी जातो. माझे हृदय हे सह-अनुभूतीवरच चालते. मी इतरांच्या मधूनच जगतो. त्यांच्याकडून जीवन मिळवतो. मी जेव्हा माझ्यातून बाहेर पडतो तेव्हाच खरे तर मी पूर्ण उर्मीने जगतो. त्यातून मग मी काय बनतो हे गौण आहे.'

आयर्लंडच्या उभारणीबाबत एका सहकाऱ्याला लिहिताना यीट्सने लिहिले आहे, "तुमच्या जीवनलहरीची एक कसोटी आहे. त्यांनी आसपासचा विसंवाद शोषून एक धून तयार केली पाहिजे. आयर्लंडचे दुःख तू आत्मसात कर, मगच तू खरा लोककवी होशील. नव्या बंडाचा कवी."

लग्न करणे आणि आत्मसात करणे हे तसे समानार्थीच शब्द म्हणावे लागतील.

बबर हा जर्मन माणूस शिकवण्याला 'आध्यापनिक संभोग'च म्हणतो.

शब्द वेगवेगळे आहेत पण त्याचे प्राणतत्त्व एकच आहे. मी शिकवते म्हणजे मी विद्यार्थ्यांशी लग्नच करते.

....

मला इतके काही सांगायचे आहे की मी आता सांगणे थांबवतेच. या दैनंदिनीतील हे शेवटचेच लिखाण. याची पातळी आता माझ्याही डोक्यावरून चालली आहे.

लिखाणाचा उद्देश खरे तर आधीच पूर्ण झाला आहे. मी माझ्या व्यवसायात एकटी होते. एकटेपण मला जाणवत होते. मला काही तरी आंतरिक शोधाची गरज होती. तो मला लागला. आता माझे एकाकीपण दूर झाले.

थांबण्यापूर्वी मी शेवटच्या आठवड्यातील शिकवताना काही आलेले जोमदार व सहजभाव मांडण्याचा प्रयत्न करते. घटना जेव्हा घडतात तेव्हा त्या नोंदविण्याइतका वेळ आपल्यापाशी नसतो. पण तरीही मी ते चित्र उभे करायचा प्रयत्न करीन. अंतःचक्षूसमोर एकटलेली ती भावदृश्यांची गर्दी. व्यक्त होण्यासाठी संधी ठरवेल त्यांच्या भावनिक आवेगानुसार आपोआपच ठरेल.

सर्वांत स्पष्ट चित्र आहे ते माझ्या शिशुकक्षातील श्री. ट्रेमेन यांचे! ते हळुवारपणे म्हणत आहेत, "मला तू बोललेले ऐकायचे आहे." आजूबाजूच्या साऱ्या गोंगाटातून मला हेच ऐकू आले आहे. ते आले त्या गुरुवारी झालेल्या बॅलेच्या गाण्यांमधून हे शब्द आरपार माझ्यापर्यंत पोहोचले. त्यांच्याबरोबर विद्यापीठातील अध्यासनाचे व्याख्यातेही मला भेटण्यासाठी आले होते. पण तरीही ट्रेमेन यांचे हे साधे शब्द माझ्या मनात गुंजत राहिले. एक तीव्र भावानुभव.

आलेले अतिथी कोण आहेत ते ट्रेमेननी मला आधी सांगितले नाही. ते माझी प्रवेश-पुस्तके पाहण्यासाठी आले होते. त्यांच्याशी मी उत्तेजित होऊन बोलू लागले

आणि मग त्या शिशुकक्षात मी त्यांना मूळ शब्दावलीच्या प्रयोगाविषयी एक व्याख्यानच ठोकले. त्याच्या तपशिलात मी जात नाही. कारण ते माझ्या मावरी शिशुशाळेच्या प्राथमिक पुस्तकात आले आहे. हे पुस्तक आता प्रकाशकाच्या प्रतीक्षेत आहे.

त्या गचाळ पोर्चमध्ये ट्रेमेनना चहा देत मी म्हणाले, "तुम्ही आलात की मला बोलायला उद्युक्त करता. मग मी बोल बोल बोलते आणि नंतर मलाच माझी लाज वाटू लागते."

मंद स्मित करीत ट्रेमेन म्हणाले, "शांत राहून खूप काही शिकता येते, असा माझा नेहमीचा अनुभव आहे."

"तुम्ही काही विशेष सरकारी पाहुणे तर नाहीत ना?"

"छे छे"

"हो. माहिती असलेले बरे. म्हणजे मग चहाचा पेला पहिल्यांदा तुम्हाला दिला पाहिजे. ट्रेमेनसाहेबांची तर ही खास पद्धत आहे. ते नेहमी अगदी महत्त्वाच्या पाहुण्यांना अचानक घेऊन येतात. मला जर ते आधी कळले तर मी आधीच पोबारा करीन हेही खरेच!"

ट्रेमेनसाहेब हे ऐकून अधिकच जोरात हसले. मी त्यांच्या हास्याचे कारण शोधू लागले. कदाचित त्यांनी माझ्या बोलण्याचा काही वेगळाच अर्थ लावला असावा. जेव्हा ते जायला निघाले तेव्हा मी त्यांना म्हणाले.

"खरे तर मी मावरींमधील बाल-गुन्हेगारी वृत्तीशी देखील लढते आहे."

"तुम्ही जे काही करीत आहात त्याबद्दल मनःपूर्वक आभार."

"तुमच्याशी बोलताना खरोखर आनंद वाटला," ते म्हणाले. याच दिवशी मावरी मुलांसाठी तयार केलेल्या वाचनमालेची प्रत मी त्यांच्या हाती दिली. कडाक्याच्या थंडीत ते बाहेर उभे होते. उंच बांध्याचे आणि रुंद खांद्याचे व्यक्तिमत्त्व. त्यांनी पाने उलटली, चाळली. मोपांसाचे ते सुंदर शब्द वाचले. विचार करीत त्यांनी पहिल्या पृष्ठावरील हाका चित्रावरून बोट फिरवले. 'वा!' ते उद्गारले. माझ्या कामाला दुसऱ्याने इतक्या तरलतेने समजून घेणे ही त्या थंडगार सकाळी मोठीच घटना होती. माझ्या अथक परिश्रमांना मिळालेला तो सर्वांत मोठा पुरस्कार होता.

स्मरण यात्रा

''काय झाले? अरे झाले काय? बछड्या!''

मी गुडघ्यावर बसून त्याच्या एवढी झाले. त्याची हनुवटी बोटांनी वर उचलली. त्याच्या भुऱ्या डोळ्यांतून बांध फुटला आणि अश्रू वाहू लागले.

''त्यांनी कुणीतरींनी निष्कारणच माझा किल्ला मोडून टाकला,'' कुणीतरींनी!

मी शिशुवर्गातील छोट्या खुर्चीवर बसून त्याला मांडीवर घेतले. आपल्या हनुवटीने त्याचे डोक खाली दाबत म्हणाले,

''अरे, पुरे. पुरे. जरा बघ तर, छोट्या पिला.'' पण ही तर आता केवळ एक स्मृती आहे. एक.वर्ष जुनी.

''श्रीयुत हँडरसन आहेत का?'' फोनच्या दुसऱ्या टोकाला असलेल्या पुरुषाचा प्रश्न. एक वर्ष झाले. आणि मी खरेच राजीनामा दिला आहे.

''ते तर शाळेत आहेत. ते नऊपर्यंत परततील. काही निरोप आहे का?'' मी

''शिशुकक्षातील माझ्या तक्तपोशीबाबत विचारायचे होते. हँडरसनबाई.''

''नवीन इमारतीतील तक्तपोशीचे काम करणारे कारागीर तुम्हीच का ?''

''होय माझे नाव रँडल.''

''अजून ही तक्तपोशी पूर्णपणे वाळलेली नाही, असे मी ऐकले आहे. मुले आज तरी आत गेलेली नाहीत. मुख्याध्यापकांनी त्यांना परवानगी दिलेली नाही. तुम्ही दिलेला वॉर्निशचा शेवटचा हात अजून वाळलेला नाही.''

''मुलांनी आज जाऊच नये! ती वाळेलेली नाही!''

''मुख्याध्यापकांनी आज सकाळी सहा वाजता वर्गात दोन शेगड्या पेटवून ठेवल्या होत्या. त्यामुळे आतला ओलसरपणा जाईल या आशेने. पण तरीही अजून ओलसरपणा कायमच आहे. अर्थात शिक्षक पायमोजे घालून आत गेले होते. पायमोजे घालून गेल्याने त्या तक्तपोशीचे काही नुकसान तर होणार नाही ना?''

''नाही, नाही! पायमोजे असले तर काही नुकसान नाही होणार. ही हवा कशी आहे तुम्ही पाहाताच आहात. त्यामुळे तक्तपोशी सुकत नाही आहे. काही दिवसांपूर्वी दिलेला वॉर्निशचा हात अजूनही सुकलेला नाही, असे माझ्या माणसांनी सांगितले आहे. मुलांना तेथे जाता येत नाही याचे मला वाईट वाटते.''

''खरे तर तुम्हांला वाटते त्याहून परिस्थिती वाईट आहे. शाळा-तपासनीस गुरुवारी आणि शुक्रवारी शाळा-तपासणीसाठी येणार आहेत. नवे शिक्षक मान मोडून काम करीत आहेत. नव्या जागेत एवढी सगळी हलवाहलवी आणि नव्याने मांडामांड करावी लागणार आहे आणि त्यांना तर मुलांना वर्गात नेताही येत नाही आहे.''

''तक्तपोशी सुकलेली नाही म्हणून असे होते आहे, हँडरसनताई. या दमट हवेने ती सुकत नाही आहे!''

''हा सर्व हवेचा तो परिणाम आहे मलाही ठाऊक आहे. माझे कपडे कितीतरी वेळ बाहेर सुकत घातले तरी वाळले नाही. शेवटी घरात ठेवून वाळवावे लागले!''

अडचणी यायला लागल्या की एकदमच येतात!

''मुख्याध्यापकांनी नव्या शिक्षकांसमवेत काय नवीन योजना आखली आहे, हे मला माहीत नाही पण बहुधा ते उद्या आत जातील. जर दिवसभर शेगड्या पेटवून ठेवल्या आणि मुले चटईवर बसली तर काय हरकत आहे? मुले पायमोजे घालून आत जाऊ शकतात.''

''पायमोजे? तीच तर अडचण आहे. त्या सर्वांकडे मिळून अर्धा डझन पायमोजेही नसतील. जर अनवाणी पावलांनी ती आत गेली तर तक्तपोशी खराब होईल का?''

''नाही. अनवाणी पायांनी आत गेले तर चालेल.''

''त्यांनी काही फर्निचरही आत नेले आहे. टेबल आणि खुर्च्या.''

''बापरे! तुम्हांला तर माहीतच आहे की मुले खुर्च्यांची कशी ओढाताण करतात ते!''

''मुले खाली सतरंजीवरच बसतील.''

''सतरंजीवर बसणार असतील तर ठीक आहे!''

आताशा मी रोज सकाळी नायलॉनचे मोजे घालतेच असे नाही. खरे तर मला ज्या गोष्टींचा मनस्वी कंटाळा आहे. त्यात सकाळी नायलॉनचे मोजे घालून शाळेला जावे लागणे, हे आहे. इतर बायका त्यावेळी पायात सपाता घालून इस्त्री करीत असतात, पण आज सकाळी मी मोजे घातले. चेहऱ्याला पावडर लावली. केस रिबीनने मागे बांधले. वर्षभरापूर्वीसारखे. तेव्हा मी हेडमास्तरांच्या मागोमाग तासाभराने शाळेत पोहोचत असे. त्यांच्या कामात काही मदत करीत असे. माझ्याबरोबर वा माझ्या -शिवाय आणि पायमोजे घालून वा मोज्यांशिवाय माझे बछडे त्यांच्या नव्या वर्गात शिरताना मला पाहायचे होते! ते जेव्हा बाहेर नुसतेच जमले होते तेव्हा मी बूट काढून, नुसतेच मोजे घालून त्या तक्तपोशीवर गेले.

तुम्ही या नवीन खोल्या पाहायला हव्या होत्या.

माझ्या छकुल्यांच्या चित्र-चौकटीतूनच जणू त्या थेट अवतरल्या होत्या. फक्त

त्या खोल्यांना पाय नव्हते. विकी आणि मोही आपल्या चित्रांतल्या घरांना कायम पाय काढत असत. काही भाग पिवळा तर काही निळा. लाल दरवाजे. आपल्या अंधाऱ्या खोलीत बसून शाळेची वास्तुरचना ठरवणाऱ्या कुठल्याही वास्तुरचनाकाराला ही बाल-मानसिकता समजू शकेल का? आतमध्ये पुस्तकांची कपाटे रंगेने मांडलेली होती. देवालाही कल्पना करता येणार नाहीत इतक्या असंख्य रंगांनी ती रंगविली होती. भिंतीवरील चित्र-चौकटी थेट पाच वर्षांच्या मावरी मुलांनी रंगविल्यासारख्या होत्या. फळ्याच्या वरच्या बाजूला एका बालगीताचे वॉलपेपर लावलेले होते, तर दुसऱ्या बाजूला काऊबॉईज आणि रेड इंडियन्स रंगविलेले वॉलपेपर्स. क्या बात है! शिशुवर्गात काऊबॉईज आणि रेड इंडियन्स! छत हलक्या चमकदार पिवळसर छटेने रंगलेले. उत्तर दिशेची एक पूर्ण भिंत काचेचीच होती. त्यातून अक्रोडाचे झाड दिसत होते. ते कापू नये यासाठी जणू काही वास्तुरचनाकार आग्रही होते. या वास्तुरचनाकाराने सारे काही मुलांच्या चित्रवहीतूनच उचलेले होते किंवा त्यापासून स्फूर्ती घेतलेली होती. वास्तुविशारदांविषयी माझ्या मनातील आदर वाढला.

मुलांना हे आवडले होते. मला आवडले यातच सारे काही आले, असे वास्तुकारांनी हेडमास्तरांनी सांगितले होते.

आणि ही फरशी म्हणावी की आरसे? तिच्यात आसपासचे आणि छतावरचे सर्व काही प्रतिबिंबित होत होते. त्यामुळे रंगांच्या लाखो गुणित प्रतिमा वातावरण भारून टाकीत होत्या. फोनवर माझ्याशी काल बोलणारा तो माणूस किती विलक्षण कलाकार होता. ही फरशी (तक्तपोशी) ही त्याची लाडकी होती.

मी माझ्या छकुल्यांची वाट पाहत होते. ते प्रार्थनेच्या हॉलमधून कधी येतील, असे मला झाले होते. त्यांना पाहून आता किती काळ लोटला होता! त्या आश्चर्यकारक फरशीवरून चालत मी दुसऱ्या खोलीकडे वळले. तेथील काचेच्या भिंतीतून पूर्वीची शाळेची जागा दिसत होती. आता ती शाळा भुईसपाट झाल्याने तो जमिनीचा तुकडा आसपासचा हिरवळीत उठून दिसत होता.

मी माझ्या मनात ती जुनी डुगडुगणारी शाळा पाहत होते. वसंतात दाटलेल्या धुक्याला भेदून ती माझ्या मनात साकारते. आढ्याच्या फळ्यांमधून सॅमी गोगलगायी आमच्यावर पडत असत.

खोलीतील फरशीवरून उठलेल्या धुळीने सूर्यकिरणांचे रूपांतर चमकदार सळ्यांमध्ये केले होते. जणू त्या सोनसळ्या हातात पकडणे शक्य आहेत असे वाटावे. फरशीवरून उठणारी धूळ. इतक्या दाट धुळीच्या फरशीवरून, बाकांवरून सैरभैर फिरणारी, अखंड बडबड करणारी मुले. खोली चैतन्याने भारून टाकत होती. दहा मुलांना एकावेळी रंगकाम करता येईल एवढ्या मोठ्या चित्र-फलकावर मोठी मोठी फुले रंगविलेली होती. तिथे मुले भिरभिरत नाच करीत होती. मातीतून नित्य नवे

अद्भुत आकार घडत होते. कधी कधी रागाच्या भरात ते आकार ते छोटे हात तोडून टाकत आणि त्याला जणू स्मशानकळा येई. पाण्याचे छोटे ओहळ अडवून धरण तयार होई. फळ्यावर विमाने घोंघावू लागत. चित्रविचित्र लिपीतले विलक्षण शब्द खालच्या फळ्यावर निर्हेतुकपणे रंगवले जात, मुले गात, ओरडत, हसत आहेत. संसर्गासारखे पसरणारे ते रडणे, हसणे, मध्येच वाईविनीचा छोटा भाऊ मला ओरडून सांगतो आहे. 'त्यांनी कुणीतरींनी निष्कारणच माझा किल्ला मोडून टाकला'. ब्लीडिंग हॉर्ट हसताना इतक्या जोराने मान हलवत होता की ती तुटून जाईल असेच वाटत होते. तमातीचा कुत्रा तिच्या कुशीत शिरून लाड करून घेण्यासाठी घोटाळतो आहे. मांजर हळूच शिरकाव करते आहे. जिंजर कोंबडा इकडेतिकडे टोचा मारत काहीतरी महत्त्वाची गोष्ट शोधत होता. आदिवासींच्या एकत्र येण्याचा झोपड्यांची चित्रे, गाव, भूत आणि मोठ्या पायांची माणसांची चित्रे, चुंबन घेणाऱ्यांची चित्रे आणि शब्द, बीअर, लोकर कातरणीच्या ठिय्या, कबरस्तान, जंगली डुक्कर, चघळायच्या गोड गोळ्या असे अनेक शब्द इथे पुनःपुन्हा उच्चारले जात. अगदी स्वतःचे स्वतः लिहितानाही मावरी मुले ते पुटपुटत लिहितात. आवाज उंचावत जातात. भांडताना, वाचताना, हसताना, गाताना, रडताना किंवा नॅनीचे स्पेलिंग काय विचारताना. आणि आमची फरशी? ती तुम्ही खरेच पाहायलाच हवी होती. दहा मुले एका वेळी चित्र-फलकासमोर बसत. आणि मग खाली रंगाच्या ठिपक्यांची रांगोळी बने! ती कधीकधी बाहेरच्या पानगळीपेक्षाही जास्त सुशोभित दिसे. पानगळीचा ऋतूच जणू तिथून जाताना आपल्या ब्रशचे फटकारे ओढून गेला आहे, असे वाटावे आणि आवाज, गोंगाट, खळाळता प्रवाहच असे. मला वाटे की ती शाळा म्हणजे समुद्रावर हिंदोळत असलेली, खचाखच भरलेली एखादी नौकाच आहे जणू!

''काय झालं काय छोट्या?'' मला पुन्हा ऐकू आले.

''त्यांनी कुणीतरींनी निष्कारणच माझा किल्ला मोडून टाकला.''

तो, तो तिथे दिसतो आहे माझा बछडा!

आली बाबा मुले शेवटी.

तरुण शिक्षिका दाराशीच थांबली होती. तिला तिचा चेहरा आहे, आवाज आहे, आणि तिची स्वतःची कार्यशैली आहे.

ती ठामपणे, पूर्ण आत्मविश्वासाने पायात सपाता घालून दरवाजापाशी उभी आहे.

''आता ज्यांनी बूट घातले असतील त्यांनी ते काढून ठेवा आणि शांतपणे आत या,'' तिने सांगितले, ''खुर्च्या, टेबल यांना ढकलून हलवू नका. खालच्या फरशीवर ओरखडे उमटणार नाहीत याची काळजी घ्या. तुमचे बूट आणि दप्तर असे इथून पोर्चमध्ये आणा. ते मी सांगते त्या ठिकाणी ठेवा.''

मी नव्या शेगडी शेजारी उभी राहून त्यांना आत येताना पाहत होते. ही सगळी

मुले नवीनच होती. मुख्याध्यापकांनी मला याची काहीच पूर्वकल्पना दिली नव्हती. जुन्यांपैकी फक्त वनपिट, ब्लॉसम, ब्लीडिंग हार्ट व नूकू एवढेच दिसत होते. चौघांनाही नेमलेल्या आयात पुस्तकांतून काही वाचणे कधीच जमले नव्हते. ते वर्गात आल्याचे मी पाहिले. पुसी मांजर आता कधीही येऊन टपकेल. ती जणू काय शाळेच्या पटावर होती. तमातीचा कुत्रा दिसत नाही? त्याची प्रेमाची भूक भागवायला कुठे अन्यत्र तर गेला नाही? आणि जिंजर रुस्टर .. त्याने शाळा सोडली असे सांगू नका ..! आणि सॅमी गोगलगाईला या नव्या छताविषयी काय वाटते? मी त्यांच्या पाठीमागे स्वतः हिंडत होते, केवळ पायमोजे घालून. काल फोन केलेल्या तक्तपोशीवाल्या माणसाने हे पाहिले तर तो काय खूश होईल !

बाहेरच्या ओसरीत सर्व खिळ्यांना एकेक सुंदर चित्र टांगलेले होते. शब्द स्पष्ट करणारे. मी त्या चित्रांकडे अनावर उत्सुकतेने पाहिले. माकड, खलाशी, मुलगा, पाणी आणि या सर्वांसोबत सुंदर बूट घातलेली, केस विंचरलेली, इस्त्रीच्या कपड्यातली गोरी मुले! मी सचिंत होऊन खेड्यातली चित्रं कुठे दिसतात ते पाहू लागले. घोटुलच्या झोपड्या, नॅनी, जंगली डुक्करं, अनवाणी पायाने हिंडणाऱ्या, काळ्याभोर केसांच्या काळसर मुलांची चित्रे.

मी शांतपणे त्या खोलीमधून फिरू लागले. शांत आणि संथ. मोहीच्या भुतापेक्षाही संथ. दुसऱ्या खोलीत बालवाडी दोनमध्ये. आता त्यासाठी दोन शिक्षिका आणि दोन वर्ग होते. इथे मला त्यावेळची छोटी चिमुरडी भेटतील. होय आहेत ती इथे. सगळी मोठी झालेली आहेत. पण ते माझ्याकडे धावत का येत नाहीत? मला आपल्या हातांच्या विळखा का घालत नाहीत? माझे रंगीत खडू, पेन, बॉक्स पळवत का नाहीत? 'त्यांनी कुणीतरींनी निष्कारणच माझा किल्ला मोडून टाकला,' असे वाईविनीचा छोटा भाऊ रडक्या स्वरात मला ओरडून अजून सांगत कसा नाही?

ते सर्व शांतपणे एकाच वेळी उभे राहिले व म्हणाले, ''सुप्रभात, मिस हॅंडरसन.''

त्यांची चटपटीत तरुण शिक्षिका त्यांना म्हणाली, ''विकी, आता आम्हांला तक्तपोशीवर ओरखडा न उमटता खुर्चीवर कसे बसायचे ते दाखव पाहू.''

ते चित्रांचा घोडा कुठे ठेवणार आहेत? आणि वाळूचे काय? मी विस्मयाने पाहू लागले. ते जेव्हा पाणी भरून तसराळे आणतील तेव्हा काय होईल? पण त्यांनी ते आणलेच नाही. ना घोडा, ना रंग, ना पाणी, शिक्षिकेने आधीच तयार केलेले काही तक्ते तेथे लावून ठेवले होते. छापील अक्षरांचे उत्कृष्ट प्रदर्शन. ते सर्व वर्णाक्षरानुसार लावलेले. आयात केलेल्या पुस्तकातून घेतलेले. मी 'ब'च्या वर्णमालेत 'बॉम्ब' हा शब्द शोधू लागले पण तो तेथे नव्हता. घाईघाईने मी 'ट'च्या यादीत 'ट्रक' शोधू लागले. 'ट्रक' नव्हता. 'च'च्या यादीत 'चुंबन' तर असायलाच हवे. नाही आहे! 'भ'च्या यादीत 'भूत' नाही? आमचे भूत नाही! हे भूत मावरींच्या जीवनाला भारून

टाकते. अस्ताव्यस्त करते. त्याच्या देवादिकांच्या भल्यामोठ्या संख्येवर मात करून त्यांना पछाडते. ते भूत इथे नव्हतेच! वनपिट आणि ब्लीडिंग हार्ट हे आता त्यांची नैसर्गिक शब्दावली वापरत असतील. ते आता वाचू लागले असतील. काय सुंदर स्वच्छ छपाईतली वळणदार अक्षरे आणि चित्रे आहेत. मुलांनी काढलेल्या चित्रांपेक्षा किती सुबक!

तेथून सर्वांची नजर चुकवून शांतपणे बाहेर पडण्यापूर्वी मी या शाळेवर एक अखेरचा दृष्टिक्षेप टाकला. शिक्षिका अजून त्यांना टांगलेल्या शब्दावलीवरून शब्द शिकवीत होती. आता निघायला हवे. त्या चकचकीत तक्तपोशीकडे, भिंतीएवढ्या खिडकीकडे मी पाहिले आणि मग वॉलनटच्या झाडाजवळील आता पाडलेल्या माझ्या शाळेकडे पाहिले. ती आता तेथे नव्हती हे खरे. समूळ नष्ट झाली होती. पण तरीही तिथला गोंगाट, खडबडीत जमीन, वितळलेले बर्फ, धुके माझ्या मनात घर करून बसले होते. ती मूळ शब्दावली - जी माझ्या मुलांइतक्यात उत्स्फूर्ततेने मी तयार केली होती. एक एक ठोकळा रचत, मनोऱ्यावर मनोरा चढवत, कमानी, जिने यांची रचना करत. आणि आता इथून या सुंदर आधुनिक दिमाखदार खिडकीतून मला फक्त एक गवत उगवलेला जमिनीचा तुकडा दिसतोय!

मी एक दीर्घ सुस्कारा सोडला. सर्वत्र शांतता आणि स्वच्छता होती. मी काही म्हणायचा, बोलायचा प्रयत्न केला. शेवटी मी मुख्याध्यापकांची पत्नी होते आणि पूर्वाश्रमीची या शाळेची शिक्षिका होते. त्या प्रसंगाला साजेसे आणि उत्साहवर्धक असे मी काय बोलू शकत होते? मुले अजूनही शांतपणे त्या चित्रांसमोर चित्रासारखी उभी होती. त्यांची शिक्षिका त्यांना उद्देशून बोलत होती. मी काही बोलायचा प्रयत्न केलाही पण कंठ दाटून आला. जणू काही कुणाचे तरी काळेभोर चिमुकले डोळे भरल्या गळ्याने मला सांगत होते, ''त्यांनी कुणीतरींनी निष्कारणच माझा किल्ला मोडून टाकला. उगाच कुणीतरी नष्ट केलाय.'' मला काहीच बोलता येईना. मी वळले आणि दरवाजाकडे गेले. बूट घातले आणि घरच्या रस्त्याला लागले. रस्त्यावर पानगळीचा सडा पडलेला होता. माझ्या लहानग्यांनी नुकतीच रंगांची पखरण केली असावी तसा!

घरात शिरताच मी सवयीने चहाच्या किटलीचे बटन दाबले. स्वयंपाकघरात येताच मी उगाचच आरशासमोर उभी राहिले. सकाळीच धुतलेले माझे केस पाहू लागले. पानगळीवर पाच वर्षांच्या लहानग्याचे अश्रूबिंदू चमकताना दिसत होते.

''त्यांनी कुणीतरींनी निष्कारणच माझा किल्ला मोडून टाकला. उगाचच. कुणीतरींनी .. ..''

(तुझे सर्व अश्रू त्याचा एक शब्दही पुसू शकणार नाहीत!)

✠✠